

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

4 • 1995 årg. 80

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. John Strömberg Fil.dr Henrik Meinander

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) · Max Engman · Derek Fewster
Tom Gullberg · Matti Klinge · Rainer Knapas · Henrik Knif
Henrik Meinander · Beatrice Moring · Alexandra Ramsay
Henrik Stenius · Nils Erik Villstrand · Anna-Maria Åström

De finländska fångarna på Dünaburg

MAX ENGMAN

Finlands relationer med Ryssland under autonomins tid bestod framför allt av förbindelser med S:t Petersburg; kontakterna inom handel, förvaltning och migration var alla i hög grad inriktade på rikshuvudstaden. Det fanns emellertid finländare på många håll i kejsardömet, "från Ålands skär till Sitkas" som Topelius skaldade. Den stora strömmen av frivilliga flyttare gick till områdena på andra sidan gränsen och till Petersburgsregionen, men det fanns också andra, mera speciella flyttargrupper.¹ En av de mindre kända delarna av den finländska "närvaron" i Ryssland var några hundra landsmäns ofrivilliga vistelse i Dünaburg på 1830-talet. De hamnade där som en följd av utvecklingen inom fångvården i Finland i början av autonomins tid.

Legohjonsstadgan, värningsstadgan och andra bestämmelser från de sista åren av svenska tiden fastslog att lösdrivare och personer utan laga försvar kunde placeras i armén eller på arbetsinrättning. Båda metoderna användes också efter 1809. Redan 1810 krävde krigsministern Barclay de Tolly att till krigstjänst dugliga lösdrivare skulle sändas till Petersburg för att komplettera Första Finländska Regementet som värvats i Gamla Finland. Efter ett fångupplopp på Sveaborg 1813 anhöll 55 lösdrivare att få gå in som soldater i den ryska armén.²

Placeringen av lösdrivare på Sveaborg var förenat med många problem.

¹ Max Engman, *S:t Petersburg och Finland. Migration och influens 1703–1917*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 130 (Helsingfors 1983) o. *Petersburgska vägar* (Esbo 1995).

² Max Engman, 'Lovlig och olovlig handel med finska infödingar', manuskript. Veikko Virtanen, *Suomen vankeinhoito I. 1808-1831*, Historiallisia tutkimuksia 29:1 (Helsinki 1944), s.193-196, 352-353. Alpo Juntunen, *Suomalaisten karkottaminen Siperiaan autonomian aikana ja karkotetut Siperiassa* (Turku 1983), s. 29-30.

Ett var att de där förvarades tillsammans med straff-, fästnings- och bekännelsefångar, vilket inte var avsikten. Ett annat var att lösdrivarna, som egentligen satt på "arbetsinrättning", behandlades som brottslingar; de kunde också bli sittande på obestämd tid eftersom ett villkor för frigivning var att lösdrivaren kunde förskaffa sig laga försvar, vilket var svårt för den som saknade släktingar, inte var arbetsför eller hade dåligt rykte. Sveaborg var till trängsel eller därutöver fyllt av fångar och myndigheterna gjorde regelbundet under 1810- och 1820-talen försök att flytta fångar till andra fästningar. I slutet av 1820-talet fanns det i alla fall normalt omkr. 250 strafffångar och 350 lösdrivare på Sveaborg, vilket var nästan dubbelt mer än vad som ansågs lämpligt. Ett annat problem, som upprepade gånger påtalades av generalguvernörerna var att lösdrivarna inte kunde beredas tillräckligt eller meningsfullt arbete på Sveaborg. Som en lösning föreslogs inrättandet av en arbetsinrättning i Helsingfors, men projektet förverkligades aldrig, utan de för ändamålet påtänkta kasernerna på Skatudden överlämnades till Finska Sjöekipaget.³

Generalguvernör A.A. Zakrevskij engagerade sig ivrigt i ordningsfrågor. År 1824 inspekterade han fångelserna och fann bl.a. att Sveaborg var för trångt och att reformer borde genomföras i enlighet med det i Ryssland rådande systemet. Hans initiativ ledde bl.a. till införande av förvisning till Sibirien 1826, en straffform som aktualiserats redan 1809 och accepterats av senaten 1818. Härefter verkställdes inte längre dödsstraff för män; för kvinnor infördes motsvarande straffform 1848.⁴

Sveaborgs kommandant anmälde 1829 att det inte fanns plats i kasematterna för alla fångar och några månader senare att förhållandena för de sammanlagt 570 fångarna var menliga för deras hälsa. På hans framställning förflyttades efter långa förberedelser och läkarundersökning av fångpopulationen en del arbetsoförmögna fångar våren 1830 till Svartholm, medan ett antal lösdrivare på egen begäran placerades i den ryska armén.⁵

³ Virtanen, *Suomen vankeinhoito*, passim, särskilt s. 198-199, 346-348, 356-358, 449-451, 464, 469-470. Se även Veikko Virtanen, "Työ- ja ojennuslaitokset irtolaisläinsäädännön ja vankeinhoitotoimen kehityksen valossa 1800-luvun puolivälissä", *Hark* 44 (1943), s. 85.

⁴ Virtanen, *Suomen vankeinhoito*, s. 184-185, 452. Juntunen, s. 26-37, 41-42. Alexis A. Lillja, *Arsenij Andrejevij Zakrevskij. Finlands generalguvernör 11/IX-1/XII 1831. En biografisk studie*, Historiallisia tutkimuksia 32 (Helsingfors 1948), s. 175-176, 184, 190, 195, 232-233.

⁵ Sen. pleniprot. 12.10.1829, s. 649-650, 30.11.1829, s. 839-843, 22.3.1830, f. 114-118,

Fånge på Åbo slott målad av en okänd medfånge under 1800-talet, Åbo landskapsmuseum.

Fångförflyttning

Under sitt besök i Helsingfors i augusti 1830 inspekterade Nikolaj I också Sveaborg. Zakrevskij rapporterade för kejsaren att det då fanns 280 för lösdriveri dömda på fästningen. När kejsaren besökte senatens justitiedepartement tog han själv upp frågan om trängseln på Sveaborg och påpekade att det fanns plats på andra fästningar. På kejsarens uppdrag gjorde departementet en framställning varefter HKM samtyckte till en minskning av fångantalet genom förflyttningar av "till arbete å Sveaborgs Fästning dömda fångar af Finska Nationen, med undantag af lösdrivare och personer insatte i afseende å bekännelse" till Kronstadt och Kymmenegård. Senaten bad emellertid först om uppgift om hur många som kunde flyttas och när detta skulle ske.⁶

26.4.1830, f. 157-160 o. 17.5.1830, f. 167-170, BD 44/5 1830, RA. Kristiina Kalleinen, *Suomen kenraalikuvernementti. Kenraalikuvernöörin asema ja merkitys Suomen asioiden esittelystä 1823-1861*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 12 (Helsinki 1994), s. 177-178. Engman, 'Lovlig och olovlig handel'.

⁶ Just.dep. prot. 14.8.1830, s. 1639-1642, sen. pleniprot. 23.8.1830, f. 280-282, RA.

Kejsaren förordnade att 55 till arbete på livstid och 166 till arbete på bestämd tid dömda finska fångar skulle flyttas från Sveaborg till Kronstadt för att fördelas på marinarrestantkompanier; konteramiralen Lazarev fick befallning att avhämta dem från Sveaborg. Prokuratorn och landshövdingen i Nyland anmälde att en av fångarna avlidit, medan 33 hade så litet kvar av sina straff att tiden skulle utgå före årets slut. Senaten bestämde att de återstående 54 respektive 133 fångarna skulle överföras enligt en förteckning som specificerade när deras strafftid löpte ut. Senaten anhöll att fångarna när deras tid utgick skulle sändas till landshövdingen i Viborg för att vidarebefordras till Helsingfors därifrån de skulle skickas till hemorten för att försättas på fri fot; generalguvernören anbefallde denna ordning i början av följande år.⁷

Lösdrivare till Dünaburg

I ett reskript till generalguvernören förordnade kejsaren i september 1830 om förflyttningen av lösdrivare på Sveaborg till Dünaburg:

Under öfvervägande deraf, att å Sveaborgs Fästning icke finnes tillräckeligt utrymme för de derstädes nu befintelige Arrestanter, samt att tjenligt arbete för dem å nämnde fästning äfven saknas, hafve Wi, jemväl med afseende å den kostnad deras underhåll medför för Finska Stats-Verket, I Näder funnit godt förordna: att de å Sveaborgs Fästning insatte Lösdrifvare, med undantag af dem som till arbete befinnas oduglige, skola sjöledes transporterats till Reval och derifrån afsändas till Dünaburgs Fästning, för att derstädes till lämpligt arbete användas.⁸

Kejsaren förordnade samtidigt att endast sådana arbetsföra lösdrivare skulle förflyttas som dömts till allmänt arbete på längre tid än ett halvt år; de som insatts för kortare tid skulle kvarhållas på Sveaborg. Zakrevskij påskyndade frågan och meddelade senaten att chefen för marinstaben redan fått befallning att ombesörja transporten till Dünaburg.⁹

Senatens plenum gav prokuratorn i uppdrag att i samråd med landshövdingen i Nylands och Tavastehus län skilja ut de lösdrivare som skulle flyttas och överlämna dem till marinbefälet. Landshövdingen skulle vidare un-

⁷ Just.dep. prot. 16.9.1830, s. 1897-1905, sen. t. gg 16.9.1830, Gg t. ss 8.2.1831/451, StS 214a/1831, RA.

⁸ Cit. i sen. pleniprot. 22.9.1830, f. 319-320, RA. Lillja, s. 350. Virtanen, *Suomen vankeinhoito*, s. 415-416.

⁹ Gg t. sen. 18.9.1830, BD 303/34 1830, RA.

derrätta landshövdingen i ifrågavarandes hemlän, som i sin tur genom kundgörelse skulle underrätta allmänheten om överföringen. Bakom besluten om fångförflyttningar kan man se kejsarbesöket och Zakrevskijs strävanden. Lagligheten i förflyttningen kunde ifrågasättas – i samband med införandet av deporteringar till Sibirien hade senaten betonat att finländska brottslingar borde behandlas i enlighet med finsk lag.

Till Dünaburg flyttades sammanlagt 237 fångar, av vilka 188 hade dömts till arbete i sex månader, 26 i tolv månader och de övriga på obestämd tid. Senare framgick att strafftiden de facto utlöpt för alla utom 25 redan innan de skickades till Dünaburg.¹⁰ Senaten bekymrade sig för hur det skulle gå med fångarna och upplyste generalguvernören om deras rättigheter:

Och som alla för lösdriveri till allmänt arbete dömda personer af Finska Nationen, enligt Kongl. Förordningen om Allmänna Arbets-ställen, daterad den 27 Februarii 1804 samt dess 9§, om de ej under arbetstiden gjort sig utmärkte för vanart eller lättja, äga rättighet att, efter förloppet af den för en hvar bestämde arbets-tid, återfå sin frihet, allenast de visa sig hafva erhållit lagligt försvar och näringsfång¹¹

Den som insatts på arbetsinrättning för lösdriveri måste alltså själv, under tiden på inrättningen, kunna bevisa att han upphört att vara lösdrivare. Problemet var som sagt inte nytt; år 1827 klagade några lösdrivare hos generalguvernören över att de hållits på Sveaborg över strafftiden. Prokuratorn konstaterade att lösdrivare dömdes för minst ett år tills de kunde påvisa att de hade försvar och kunde försörja sig; personer som saknade släktingar förmodade emellertid inte förskaffa sig försvar och frigavs ibland av senaten.¹²

Senaten begärde nu att generalguvernören skulle se till att rätten att återfå sin frihet "oförkränkt" skulle komma också de till Dünaburg förflyttade till del – strafftiden hade alltså utgått för de flesta; de som kunde förse sig med försvar borde på rekvisition återsändas till Finland för att försättas i frihet och inställas hos den som givit dem försvar. Senaten var dock medveten om att förfarandet kunde bli svårt i detta fall:

¹⁰ Gg t. ss 3.9.1832, StS 91/1832, RA.

¹¹ Sen. pleniprot. 22.9.1830, f. 320-321. Jfr Lillja, s. 350. Virtanen, *Suomen vankeinhoito*, s. 416-417. Förordningen om Allmänna Arbetsställen 27.2.1804 stadgade om på allmänt arbetsställe insatt person: "kan han ej sedermera derifrån förr lösgifwas än med tillförlitelig säkerhet blifwit utrönt och styrkt, at han erhållit tjenst eller lofligt näringsfång, så at orsaken til hans ditsändande uphört".

¹² Kalleinen, s. 177. Virtanen, *Suomen vankeinhoito*, s. 416-417.

Hvarutom Kejsrerliga Senaten, på nyssnämnde grunder, och då utvägarne för ofvanbemärlade Allmänna Arbets-Karlar att, antingen blifva i enskild mans tjänst antagne, eller annorlunda lagligen vinna tillfälle till bärgning och utkomst, ej allenast i betydlig mån försvårades, utan ock i det närmaste oftast vore dem betagne, under det de utom Fäderneslandet på en främmande ort vistande, måste sakna ett gemenskap med anhörige och kände på sin hemort¹³

Senaten ville därför för generalguvernören framhålla nödvändigheten av att alla arbetsfångar " hvilka under vistandet i Dünaburg icke kunna erbjuda lagligt försvar och der frigifvas eller annorlunda afgå, måtte, enär omständigheterna det medgifva, till Finland återsändas".

Generalguvernören underrättade ingenjörgeneralen greve K.I. Opperman om senatens önskemål beträffande de 237 finska lösdrivare som sänts till Dünaburg. Generalinspektören över ingenjörsväsendet anbefalldes att §9 i 1804 års förordning skulle utsträckas till

de finska arresteranter, hvilka blifvit till Dünaburg försände, sålunda, att de, efter den faststälde arbets-tidens förlopp, skulle till Finland återskickas, utan att dem borde äskas före-
teende af Laga försvar.¹⁴

Följande år meddelade generalguvernören dock att kejsaren på föredragning av generalinspektören över ingenjörsväsendet fastslagit att de lösdrivare som lyckades skaffa sig laga försvar eller näringsfång på platsen i Dünaburg kunde friges och att åter de som kunde förete laga försvar inom Finland skulle återsändas efter skriftväxling med generalguvernören.¹⁵

Fånghuspredikant

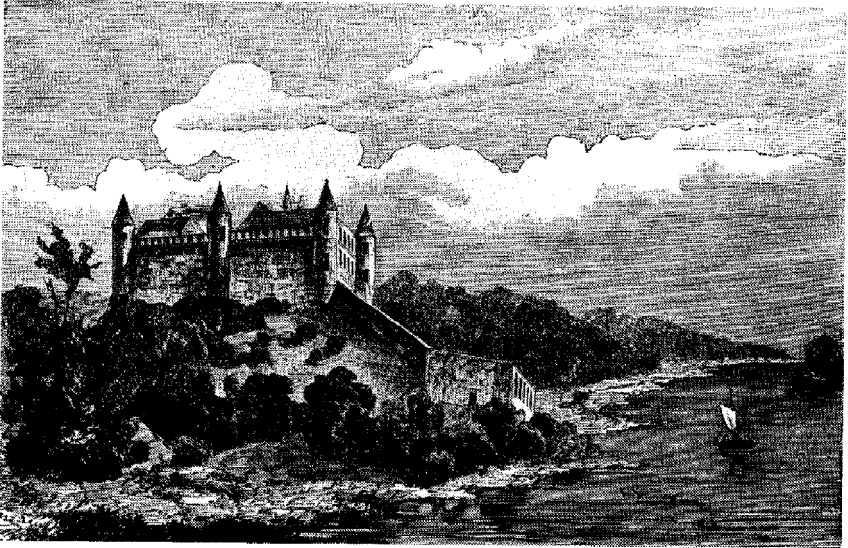
Placeringen av finländska fångar på Dünaburg ledde efter några år till att en präst sändes dit. Initiativet kom från Dünaburg. Ingenjöröverstelöjtnanten Kuhlman på Dünaburg anhöll i augusti 1837 om att en luthersk präst, som kände finska och svenska språken, åtminstone en gång i året skulle sändas till fästningen för att bistå de finska fångarna, vilkas antal då uppgick till 144 (59 vid arbetskompanier, 85 vid allmänt arbete). Generalguvernören underrättade senaten om att en fångpräst behövdes eftersom fästningens lutherska präst inte kunde finska eller svenska; fästningsmyndigheterna öns-

¹³ Sen. pleniprot. 22.9.1830, f. 321-322, sen. t. gg 22.9.1830, StS 214a/1831, RA.

¹⁴ Gg t. ss 18.2.1831, StS 214a/1831, RA.

¹⁵ Gg t. ss 3.9.1832, StS 91/1832, sen. just.dep. prot. 18.9.1832, s. 2149-2151, pleniprot. 8.10.1832, f. 238-240, RA.

Ordensborgen Dünaburg ((Daugavpils, Dvinsk) vid Dvina grundades 1274; bebyggelsen kring borgen fick stadsrättigheter 1582. Vid Polens första delning 1772 tillföll staden Ryssland, som under 1800-talet och i början av 1900-talet byggde ut den till en viktig fästnings- och garnisonsstad. Den gamla borgen enligt A. Sapunov, Reka Zapadnaja Dvina. Istoriko-geograficeskij obzor (Vitebsk 1893).

kade att fångarna två gånger om året skulle besökas av luthersk präst från Finland.¹⁶

Det fanns sedan 1835 en luthersk församling i Dünaburg, som förestods av divisionspredikanten Chr.J. Fuchs. Posten inrättades efter en supplik till Nikolaj I vid hans besök i fästningen 1834. Divisionspredikanterna avlöndes av ryska kronan för militärpersonalen; omkring predikanterna uppstod ofta också civila församlingar. Posten i Dünaburg upprätthölls till 1897 varefter församlingen själv fick bekosta prästens avlöning. Prästen i Dünaburg predikade vanligen på tyska, men höll senare också gudstjänster på estniska och lettiska. Församlingen i Dünaburg utnyttjade ursprungligen det gamla jesuitklostrets byggnader i fästningen, men 1838 inrättade ingenjörsförvalt-

¹⁶ Kuhlman t. mss 27.8.1837, StS 22/1838, RA.

ningen en bönesal för församlingen och bostad för pastorn och klockaren i fästningen.¹⁷

Senaten ansåg att en prästman som kunde finska och svenska samt ryska eller tyska årligen borde besöka fästningen en gång på sommaren och en gång på vintern eller tjänstgöra på fästningen som religionslärare under en längre tid och begärde förslag av domkapiteln.¹⁸

Borgå domkapitel hörde sig för hos kyrkoherdarna i Viborg och Fredrikshamn. C.G. Ottelin uppgav att ingen av Viborgs skollärare var redo att resa två gånger om året på grund av den långa (900 verst), mödosamma och tidsödande resan, men ingen av prästerna var heller redo att flytta för en längre tid. Ett liknande besked kom också från Fredrikshamn, men collega superior vid Lovisa trivialskola Carl Adolf Lindholm förklarade sig villig att använda sina ferier, d.v.s. oräknat resedagarna, omkr. 6-8 veckor om sommaren och fem om vintern, för besök i fästningen. Han ställde dock som villkor att få behålla sin lärartjänst och därtill hörande befodringsrätt samt att kunna bli befriad från uppdraget närhelst han önskade. Vidare önskade han med tanke på avståndet och ortens dyrhet skjutslega för tre hästar fram och tillbaka samt dagtraktamente (1,44 rbl silver per dag) under resan och vistelsen. Domkapitlet meddelade att det ansåg Lindholm lämplig, men föreslog att han skulle få skjutslega enligt de i kejsardömet gällande normerna samt att han under sin vistelse på Dünaburg skulle förses med minst tvenne rum, ved, värme och ljus samt en betjänt.¹⁹

Åbo domkapitel hörde prästmän som betraktades som lämpliga och föreslog tf collegan vid stadens trivialskola, magister Henric Johan Hjort (1806-1856), "som utom svenska och finska språken, talar och skrifer ryska, samt icke heller saknar kannedom af tyska språket, och jemte vana vid presterliga göromål gjort sig känd för ett stadgat och anständigt uppförande".²⁰

¹⁷ E.H. Busch, *Materialien zur Geschichte und Statistik des Kirchen- und Schulwesens der Ev.-Luth. Gemeinden in Russland* (St. Petersburg 1862), s. 353-355. *Die Evangelisch-Lutherischen Gemeinden in Russland. Eine historisch-statistische Darstellung herausgegeben von Zentralkomite der Unterstützungskasse für evangelisch-lutherischen Gemeinden in Russland II. Der kurländische Konsistorialbezirk* (St. Petersburg 1911), s. 222-226.

¹⁸ Pleniprot. 27.11.1837, s. 672-674, RA. Sen t. ÅDK 27.11.1837, ÅDK E I nr 177, ÅLA.

¹⁹ BDK prot. 20.12.1837, s. 936-937, 7.2.1838, s. 181-182, 14.2.1838, s. 219-220, 18.2.1838, s. 268-273, BDK Ca 127-128, RA.

²⁰ ÅDK prot. 2.2.1838, s. 87-88, ÅDK A I 68, ÅLA.

Senaten beslöt att det vore ändamålsenligare och med tanke på det långa avståndet mindre kostsamt om en stadigvarande predikant anställdes på fästningen och hemställde att HKM skulle bevilja ett årligt anslag om 400 rbl silver, tillsvidare och så länge behovet förelåg, ur finska statsmedel. Prästen skulle räkna dubbla tjänsteår inom det stift han tillhörde. Vidare borde han få fritt husrum med ljus och värme på fästningen samt till sin betjäning erhålla en dentjikk. Prästmannen borde förordnas för minst tre år och få resemedel. Förslaget godkändes av HKM och ministerstatssekreteraren utverkade via krigsministeriet kvarter i ett av fästningens officershus.²¹

Beslutet att prästen skulle få räkna dubbla tjänsteår och ha rätt att återvända var principiellt intressant. Vid Borgå lantdag hade man föreslagit att den präst som borde skickas till fångarna i Sibirien skulle få räkna tjänsteår i Finland, men normalt förhöll sig de kyrkliga myndigheterna i enlighet med stiftsindigenatsprincipen mycket negativt till att bevilja utflyttade präster rätt att söka tjänster i hemlandet. Förslag som gick ut på att underlätta prästbristen i Ingermanland genom att tillerkänna i Finland födda präster rätt att återvända, avvisades på 1820- och 1830-talen av domkapitlet. Först 1848 tillerkändes i Finland ordinerade präster som tjänstgjorde som extraordinarie i Petersburgs stift befodringsrätt i Finland, en rätt som 1857 utvidgades till lärare och 1860 till ordinarie präster.²² Också de lutherska myndigheterna i Ryssland antog till en början att den nyinrättade prästbefattningen skulle underlyda och besättas av Kurländska konsistoriet.²³

På grund av beslutet att tillsätta en fast fånghuspredikant förföll Lindholms erbjudande och domkapitlet i Åbo utfärdade i december 1838 constitutorial för Hjort, som under tiden utnämnts till collega inferior vid Björneborgs trivialskola, att som fånghuspredikant med prästerligt biträde tillhandaga de lutherska fångarna på Dünaburg på de angivna villkoren. Härfter meddelade senaten generalguvernörsadjointen Thesleff att Hjort oförtövat skulle infinna sig i tjänst, vilket Thesleff på begäran meddelade presidenten för ev.-luth. generalkonsistoriet, greve Tiesenhausen, som i sin tur

²¹ Sen. hemställan 9.4.1838, mss t. gg 2.11.1838 StS 22/1838. Sen. pleniprot. 9.4.1838, f. 109-110 o. 12.11.1838, f. 306-307, gg t. sen 3.11.1838 m. mss 2.11.1838, BD 278/27 1838, StS 50/1839, RA. *Polnoe sobranie zakonov* XIII:1 11280/6.6.1838.

²² Erkki K. Osmonsalo, 'Suomalaiset papit palveluksessa Venäjällä ja Venäjän palveluksessa Suomessa', *HArk* 50 (1945), s. 289, 303-308, 323-327. Brev 20.3.1848, *Samling af Placater ...* V, 219. *Finlands författningssamling* 5/1.3.1860.

²³ Inr.min. t. mss 29.10.1838, StS 22/1838, RA.

underrättade Kurländska ev.-luth. konsistoriet. Hjorts lön utbetalades av finska statsmedel och sändes via generalguvernörskansliet till Dünaburg.²⁴

År 1839 beslöt senaten sända andaktsböcker till fångarna: 12 finska psalmböcker, 15 finska och 3 svenska katekeser av Svebilus och 2 av Möller, 6 Abc-böcker på finska och 2 böcker kommunionpapper samt kyrkobönnen för det kejserliga huset på finska och svenska. Senaten anhöll att generalguvernören skulle ombesörja att paketet frambefordrades till Dünaburg.²⁵

Avveckling

Det förefaller som om nya fångar inte skulle ha sänts till Dünaburg efter 1830 eller åtminstone att detta skedde i begränsad omfattning. Sommaren 1840 uppgick totalantalet till 51 och kommandanten meddelade att det var sjunkande:

antalet af der i arbete varande Finska fångar, dels af den orsak att en del blifvit icke arbetsför och en del uppnått 50 års ålder; numera betydligt minskats, och att för framtiden någon särskild Prestman för deras Självärd derstädes icke behöfves,²⁶

Kommandanten menade att den präst som fanns i fästningen, d.v.s. Fuchs, ägde förmåga förrätta prästerlig tjänstgöring hos de finska fångarna och anhöll att Hjort skulle få befälning att återvända.

Vid samma tid hade också Hjort själv börjat söka sig tillbaka; han skrev till ärkebiskopen och anhöll med läkarintyg över "fortfarande och tilltagande sjuklighet" hos domkapitlet i Åbo om tillstånd att få återvända till Finland, vilket kapitlet gick med på. Domkapitlet önskade att HKM skulle

förordna att en annan Luthersk Prestman skall, uti Magister Hjorths ställe än vidare till Dünaburg förordnas, ehuru väl, enligt hvad Magister Hjort tillika upplyst, antalet af Fins-

²⁴ ÅDK prot. 12.12.1838, s. 1180-1182, ÅDK A I 68, ÅLA. Domkapitlet t. sen. 8.9.1841, BD 21/406 1841, ED prot. 8.3.1839, f. 661, sen. t. Thesleff 8.3.1839, Armfelt t. Thesleff 25.9.1839, GGK 297/1838, Tiesenhausen t. mss 30.11.1838, StS 22/1838, Thesleff t. EE 24.11.1838, EE BD 15/4.1838, RA.

²⁵ EE t. Thesleff 25.6.1839, GGK 297/1838, RA. Sen:s beslut "på derom gjord framställning" 11.5.1839. Senaten tänkte sig 1826 att skicka religiös litteratur till de deporterade i Sibirien, Juntunen, s. 36. Virtanen, *Suomen vankeinhoito*, s. 441. Böcker sändes åtminstone några månader innan sådana sändes till Dünaburg, ED prot. 17.2.1838, f. 359 (godk. av G. Frenckell & Sons räkning), RA.

²⁶ Kommandanten t. Thesleff 9.6.1841, 11.7.1841, GGK 297/1838, Thesleff t. sen. 4.8.1841, BD 305/28 1841, sen. pleniprot. 18.10.1841, s. 959-962, RA.

ka fångar derstädes i sednare tider till den grad förminskats, att deras antal numera endast uppgår till Tjugufem;²⁷

Eftersom bara några månader återstod av Hjorts tjänstetid anhöll domkapitlet att han skulle komma i åtnjutande av de 400 rbl som anslagits för hans återresa vid utnämningen. Senaten utanordnade medlen.²⁸

Någon ny finländsk präst blev det inte på Dünaburg – senaten ansåg att fångantalet var för litet. Hjort återvände till Björneborg, tjänstgjorde sedan som lärare i Åbo innan han 1842 for till Åland där han verkade som fästningspräst på Skarpans, lärare i ryska och fånghuspredikant på Kastelholm. Hans verksamhet bland skolever, soldater, fångar och andra underprivilegerade upphörde när han 1850 utsågs till kyrkoherde i Vichtis. Prost blev han två år före sin död 1856.²⁹

Byråkratiskt-patriarkalisk omsorg om landsmän

Fånghuspredikantsbefattningen på Dünaburg blev ett kort mellanspel, men av betydande principiellt intresse. Det var första gången statsverket i Finland på detta sätt iklädde sig en förbindelse för landsmän utanför storfurstendömet. Kommittén för finska ärenden i Petersburg utvecklade under de första åren efter Finlands förening med kejsardömet något som kallats en byråkratiskt-patriotisk inriktning. Man betonade det nya fäderneslandet Finland, den finska statsnationen och en national- eller medborgaranda inom dess ram. Det var fråga om en strävan att vara finnar i enlighet med kejsarens vilja. Inriktningen stod inte i opposition till Ryssland, utan siktade tvärtom på att närma Finland till kejsardömet. Tänkandet vidgades också att gälla de hantverkare, pigor och drängar som sökte sig till rikshuvudsta-

²⁷ ÅDK prot. 8.9.1841, s. 855-856, ÅDK A I 17, ÅLA. ÅDK t. sen 8.9.1841, BD 21/406 1841, sen. pleniprot. 18.10.1841, s. 959-962, RA. Enligt det bifogade intyget av militärläkaren i Dünaburg led Hjort av "aliquando malo haemorrhoidali per intervalla afflictum, nunc vero sub mutatione climati, malum istud tam acrevit, et fere semperi molestas, doloribus capitis creberrimis, vertiginibus, insomniis, languore rotius corporis, visus hebetudine, appetitu delecto, et temperamento cholericis stipatum, aliquando etiam pectoris oppressione insignitum, metum apoplexiae ineutiens".

²⁸ Sen t. Thesleff 18.10.1841, GGK 297/1838, RA.

²⁹ Collianders opublicerade herdaminne 1391. Sen. pleniprot. 18.10.1841, s. 959-962, RA.

den från Finland och kommittén bemödade sig i en anda, som också kunde kallas byråkratiskt-patriarkalisk, om att bistå finländare i Ryssland.³⁰

I Petersburg inledde finska passexpeditionen sin verksamhet 1819 och något år senare en med tiden kraftigt växande humanitär verksamhet för passtagarna. Åren 1812-1822 verkade A.J. Hipping med lön ur finländska statsmedel som religionslärare för elever från Finland vid läroanstalter i Petersburg.³¹

Också i Finland uppstod en uppfattning att storfurstendömet bar ett ansvar för utflyttade "landsmän". Det låg i sakens natur att denna omsorg först gällde deras själavård. När Sibirien-straffet aktualiserades vid Borgå lantdag krävde prästeståndet att de förvisade borde förses med luthersk präst som efter tjänstgöringen skulle garanteras tjänst i Finland. Ett flertal yttranden betonade behovet av en präst, men det ansågs dock länge att det skulle bli för dyrt att skicka en präst från Finland till de i början relativt få fångarna. Präst- och kateketbefattningar inrättades med finländska statsmedel först 1863.³²

År 1830 anhöll den finländske biskopen i Petersburg Zachris Cygnaeus om hjälp för "sina landsmän" som utflyttat till Olonetska guvernementet. Borgå domkapitel var redo att låta någon av de yngre prästerna med statsmedel företa resor till Olonets, men föreslog alternativt att en församling underlydande det ingermanländska stiftet skulle grundas; förslaget ledde dock inte till annat resultat än att evangelisk-lutherska konsistoriet i Petersburg förstärkte den ifrågavarande divisionspredikanten att lära sig finska. En församling understödd med finska statsmedel grundades 1863.³³

Även om det fanns en opinion för att storfurstendömet borde bistå lutherska landsmän i det ortodoxa – och i lutherska sammanhang ofta tyska –

³⁰ Keijo Korhonen, *Suomen asiain komitea. Suomen korkeimman hallinnon järjestyksen ja toteuttaminen vuosina 1811-1826*, Hist. tutk. 65 (Helsinki 1963), s. 190-208, 233-237. Max Engman, *Förvaltningen och utvandringen till Ryssland 1809-1917*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 20 (Helsingfors 1995), s. 51-53, 70-71.

³¹ Engman, *Förvaltningen och utvandringen till Ryssland*, s. 117, 165, 176. Korhonen, s. 237.

³² Juntunen, s. 26-30, 33-34, 36-37, 107-108.

³³ Cygnaeus t. gg 19.5.1830, GGK 245/1830, här cit. enl. övers. i BDK 464/18.6.1830, BDK Ea 6:3, BDK t. gg 1.9.1830, GGK 245/1830, BDK prot. 14.7.1830, s. 40, 1.9.1830, s. 251-252, BDK Ca 113, RA. Lillja, s. 338. Martti Ruutu, 'Suomesta 1800-luvulla siirtyneet luterilaiset Aunuksessa', *EKHSÄ* 25 (1935), s. 3-108. Engman, *Förvaltningen och utvandringen till Ryssland*, s. 95-96.

Ryssland blev fånghuspredikanten i Dünaburg alltså den första från Finland med statsmedel utsände prästmannen; befattningen föregick motsvarande insatser i Olonets och Sibirien med ett kvartssekel. Om man så vill kan man se pastorn i Dünaburg som ett av de första konkreta uttrycken för det slags verksamhet som långt senare började kallas "utlandsfinländsk".

Efterspel på Runö

Fånghuspredikantsbefattningen fick också en helt oförutsedd följd, eftersom den återopades som ett prejudikat. Ett år efter Hjorts återkomst vände sig Ev.-luth. generalkonsistoriet till inrikesministeriet och påpekade att besättandet av predikanttjänsten på Runö, som lydde under konsistoriet på Ösel,

alltid mött betydliga svårigheter, förorsakade dels af denna ös aflägsenhet samt det derstädes i bruk varande svenska språket, dels deraf, att de ifrån Finland kallade predikanterne endast för någon kortare tid vid denna tjenstgöring qvarstanna, af orsak att de genom ett års frånvaro förlora sine rättigheter och företräden såsom prester i Finland.³⁴

Generalkonsistoriet föreslog därför att varje från Finland kallad pastor på Runö skulle tillerkännas samma rättigheter och förmåner som predikanten på Dünaburg – generalkonsistoriet trodde synbarligen att befattningen fortfarande existerade – d.v.s. att han skulle få räkna dubbla tjänsteår såväl inom kejsardömet som i Finland om han ville återvända. Annars kunde man befara att Runö helt skulle bli utan predikant eftersom villkoren var vida mindre förmånliga än på Dünaburg. Inrikesministern ansåg att framställningen förtjänade allt avseende.

Frågan hade principiell betydelse och senaten hörde domkapitlen. Borgå domkapitel avstyrkte med motiveringen att domkapitlet tidigare på framställning av stiftets prästerskap hemställt att räknandet av dubbla tjänsteår skulle upphöra för innehavare av prästtjänster sedan skollärarna tidigare förlorat denna förmån. Domkapitlet antog också att tjänstgöringen på Runö inte på långt när kunde vara så mödosam som i Dünaburg där det krävdes kunskaper i flera språk. Domkapitlet ansåg sig däremot kunna förorda att predikanten på Runö vid återkomsten till Finland fick samma rätt att räkna enkla tjänsteår och samma befordringsrätt som andra ecklesiastiska tjänstemän i Finland.³⁵

³⁴ Inr.min t. gg 4.9.1842, GGK 297/1838, cit. enl. övers. i BD 329/34 1842, RA. Osonsalo, s. 322-323.

³⁵ BDK t. sen. 16.11.1842, BD 329/34 1842, RA.

Domkapitlet i Åbo ansåg inte heller att befattningarna kunde jämföras, eftersom den ena

varit blott en tillfällig befattning, föranledd af å Dünaburgs Fästning för tiden befintelige Finska Arrestanter af Evangelisk Lutherska Trosbekännelsen, för hvilkas religieusea [vård] Eders Kejsrerliga Majestät genom Nådigt Rescript af den 12. November 1838 täckts tillåta Domkapitlet att en särskild Prestman ifrån Åbo Stift – den der dock bibehållit dess inom Stiftet innehafvande Ordinarie tjenst och fortfarit att stå under Domkapitlets inseende, – tillförordna å viss bestämd tid, hvilken befattning, efter det nämnde Prestman, på derom gjord ansökning, blifvit derifrån dimitterad, enligt Eders Kejsrerliga Majestäts Nådiga förordnande af den 18. October 1841, icke vidare blifvit besatt, och således numera kan anses hafva upphört; då deremot Pastors tjensten å Runö ej blott är en fortfarande, utan ock under annan Styrelse lydande, samt vid helt andra än de i Finland gällande befordringslagar, bunden tjenst³⁶

Domkapitlet hänvisade till sitt utlåtande från 1833 där det avstyrkte befordringsrätt för präster som flyttade till Ingermanland eller Estland och ansåg att samma kriterier kunde tillämpas på Runö. Domkapitlet påpekade att prästtjänsten på Runö inte var ledig och att den nog skulle kunna besättas också utan ”den för det inom Finland tjenstgörande Presterskapet menliga vidsträckta befordrings rättigheten” ifall ledigheter när de inträffade kungjordes i tidningarna i Finland.

Senaten förenade sig i stort sett med Åbo domkapitels ståndpunkt och upprepade dess argument; vare sig enkel eller dubbel tjänsteårsberäkning borde beviljas pastor på Runö desto mer än i Finland födda prästmän som tjänade i Ingermanland eller Estland. Avslaget motiverades med hänvisning till att prästmän utanför Finland var undandragna domkapitlens övervakning och utförde annorlunda tjänsteåligganden än i Finland samt att det i Finland fanns många präster som väntade på befordran. Senaten menade att ifall särskilda förmåner krävdes för prästen på Runö borde dessa beredas honom ”genom utvidgad befordringsrätt inom öfrige delar af Kejsaredömet, sedan han derstädes i tjänst inträdt, heldre än på Finska Presterskapets bekostnad”.³⁷

När befordringsrätten för inom Finland ordinerade präster som flyttat till Petersburgska governmentet ordnats 1848 beredde det inga större svårigheter att utvidga rätten till Runö. Öselska konsistorialdistriktet anhöll om

³⁶ ÅDK t. sen 30.11.1842, BD 329/34 1842, RA.

³⁷ ED prot. 21.1.1843, f. 116-121, sen. t. gg 21.1.1843, GGK 297/1838, RA.

att präster från Finland som anställdes vid församlingen skulle få behålla ecklesiastisk befordringsrätt inom vederbörande stift i Finland och att Borgå domkapitel skulle få rätt att föreslå en präst för Runö. Befodringsrätten beviljades 1856.³⁸

³⁸ Alexander von Schmidt t. sen. 12.3.1856, BD 12/496 1856 med domkapitlens utlåranden, sen. pleniprot. 4.6.1856, f. 272-273, mss t. gg 6.8.1856, BD 492/51 1856, RA. Saken föranledde omröstning i Kuopio domkapitel. Bref 14.8.1856, *Samling af Placater ...* VI, s. 238-239.

Film, politik och estetik

Filmklubben Projektio och 1930-talets kulturklimat i Finland

JOACHIM MICKWITZ

Första världskrigets fasor, den kommersialiserade masskulturen, den ekonomiska depressionen, den kraftiga urbaniseringen – hela denna omvälvande utveckling under årtiondena efter första världskriget gjorde befolkningen i en stor del av världen medveten om att en ny tid höll på att randas. En tid som ännu inte inträtt till fullo, men som medförde nya utmaningar och frågeställningar för ekonomer, sociologer, politiker och intellektuella. De massproducerade, kommersiella, tekniskt utvecklade levande bilderna, som i början på 1930-talet försågs med synkront ljud, var både på ett reellt och ett symboliskt plan ett uttryck för den nya tiden, för en masskultur där teknik och kommersiella intressen möttes. Detta var särskilt tydligt i Tyskland där första världskriget krossat mycket av det gamla samhället. Detlev J. K. Peukert har i sin sammanfattande bok om Weimar-republiken iakttagit en motsättning inom kulturlivet mellan en "amerikaniserad" modernism och en "kulturkritisk" oenhetlig linje inom både den politiska högern och vänstern som motsatte sig den moderna utvecklingen. Den moderna världen uttrycktes genom nya produktionsmetoder, såsom det löpande bandet, nya konsumtionsideal och genom en kommersialiserad masskultur. Denna effektiviserade, tayloristiska, livsstil uppfattades bl.a. i Tyskland som amerikansk och stod i motsatsförhållande till olika slag av nationella strömningar, men också till många så kallade modernistiska grupperingar som ville återupprätta den besjälade kulturen.¹

Kulturellt innebar den moderna "amerikanska" tiden ett genombrott för

¹ Detlev J.K. Peukert, *The Weimar Republic, The Crisis of Classical Modernity 1933* (1987), s. 178f.

masskulturen: grammofon, radio, film, jazzmusik, dans, vilka även förde med sig att nya moralkoder idealiserades i offentligheten. Modernismen inom konsten stod i många fall i ett motsatsförhållande till masskultur, men man gick även den nya tidens människa till mötes – i arkitektkretsar genom att planera bostäder för framtidens urbana människor, genom film med konstnärliga ambitioner, liksom inom vissa konstnärliga riktningar såsom futurismen, genom att skapa konst för framtidens människa. Detta kan ses som försök att intellektualisera en inriktning som i stort sett föreföll att styras av ekonomi och teknik.

Då man försöker skapa sig en bild av den internationella atmosfär inom vilken de första filmerna med konstnärliga ambitioner producerades och mottogs, kan man observera den intressanta kopplingen mellan utvecklingen inom kultursektorn i Weimar-republiken och i det unga Sovjet under 1920-talet liksom den parallellitet som kan ses i ländernas utveckling på 1930-talet. Inom filmvärlden gick utvecklingen från experiment till dogmatik, men uppfattningen om film var entydig; filmen förebådade en ny tid och spred kunskap – inte minst om den egna nationens storhet. I dessa länder hade filmen ett högre syfte än att enbart vara kommersiell underhållning. Filmen var således en part i det sovjetiska och tyska identitetsbygget under mellankrigstiden och detta ledde till att filmkonsten utvecklades på andra än rent kommersiella grunder. Tendensen framträder tydligt i de stora impulsgivande filmländerna, men var likartad i de mindre länderna i Europa, bl.a. i Finland.

Det tredje land varifrån konstnärliga och intellektuella filmintryck nådde Finland på 1930-talet var Frankrike – här lyckades man balansera sina filmer på ett psykologiskt plan och härigenom lyftes konstnärligheten fram på de nationella elementens bekostnad. Hela den konstnärliga filmproduktionen och intresset för dessa filmer måste dock ses i relation till den nationella utmaning som den amerikaniserade Hollywoodfilmen innebar. Bl.a. Erik Barnouw hävdar att den europeiska filmklubbsverksamheten skall ses i ett sammanhang där den amerikanska filmen utmanade européernas stolthet och identitet.²

I Finland tog sig dessa strömningar uttryck som var karakteristiska för landets socio-politiska situation i mitten av 1930-talet. Inom den smala in-

² Erik Barnouw, *Documentary, A History of the Non-Fiction Film* (London 1976), s. 111.

tellektuella eliten i Finland fanns det två, i detta sammanhang löst sammanhållna, grupperingar som aktivt engagerade sig för framtiden, en nationellt sinnad höger och en intellektuell vänstergrupp, som även umgicks med liberala, internationellt sinnade kretsar. Man kan vid mitten av 1930-talet se en radikaliserings av högerkrafterna i landet, men i bakgrunden dominerades maktsfärerna fortfarande av de liberalt nationella kretsarna, som varit med om att skapa den första nationella väckelsen i samband med ofärdsåren och lantdagsreformen. Ett exempel på konflikten mellan den nya högern och de liberala kulturkretsarna är filmklubben Projektios korta levnadsbana. Klubben övervakades av detektiva centralpolisen och polisens rapporter är en av de få källor som finns för receptionen av film under mellankrigstiden, även om publiken vid Projektios tillställningar representerade en avgränsad socialgrupp.

Projektio, en polisövervakad europeisk filmstudio

Filmklubben Projektio visade film, ofta censurförbjuden film, den var m.a.o. en organisation som i det övriga Norden hade kallats en filmstudio. Klubben grundades 1934 och ströps av myndigheterna i en gemensam polis- och tullaktion 1936. Under dessa år lyckades den samla en skara kulturpersoner som särskilt intresserade sig för modern och internationell kultur. I en tid då nationalister och olika extrema rörelser var högljutt verksamma i både Finland och Mellaneuropa, samlade Projektio en grupp inom den kulturella och ekonomiska eliten i en internationalistisk och framstegsvänlig krets. Härigenom framträder ett socialt nät, eller ett fält som vanligen inte syntes i offentligheten, och samtidigt kan man få en uppfattning om dessa kretsars syn på filmmediet. I Sverige besöktes filmstudiorna av studenter och i Frankrike av en oppositionell kulturelit. I Finland sågs de filmer som Projektio visade av representanter för hela det kulturella fältet, professorer, ministrar och diplomater. Inom parentes kan konstateras att många filmklubbar i Mellaneuropa – t.ex. i Tjeckoslovakien, Ungern och Tyskland – hade medlemmar i lika höga positioner, men dessa klubbar tjänade samtidigt den nationella propagandan, d.v.s. de stod på ett eller annat sätt i statens tjänst, medan Projektios funktion blev en annan.

Projektio visade mellan 7.3.1935 och 28.5.1936 filmer som de kommersiella filmbolagen inte tog in, antingen för att de var för intellektuella – egentligen för att de saknade större marknad – eller för att censuren för-

René Clairs film *Entr'acte* gjordes för att visas i mellanakten vid en dadaistisk balett som Svenska baletten gav i Paris 1924. Filmen riktade sig således till en rätt ovanlig publik, en publik som i mycket motsvarade den som Projektio vände sig till. Filmen utgjordes av ett bildflöde som inspirerats av dadaism, den innebar ett brott mot vedertagna estetiska normer. På bilden stiger Svenska balettens chef, Rolf de Maré upp ur en likkista.

bjudit offentlig föreläsning. De lagar som reglerade filmföreläsningar gällde inte så kallade slutna föreläsningar.³

Projektio grundades enligt europeisk modell, under ledning av arkitekten Alvar Aalto och hans vän och affärskompanjon magister Nils Gustav Hahl. Aalto fick sina första direkta kontakter med alternativa filmskapare och med experimentell film via andra arkitekter under resor till Berlin och Aten under slutet av 1920-talet och han investerade i en egen filmkamera redan 1929. Tillsammans med Hahl bekantade han sig med motsvarande verksamhet i Paris och London under våren 1933, troligen redan då i syfte att starta något liknande i Finland. I Paris var man intresserad av experimentell film, mest berömda var filmklubbarna "Ursulines", "L'Oeil de Paris" och "Studio 28". Man var inte intresserad av kulturdemokrati, utan filmklubbarna i Paris rekryterade, enligt Dag Nordmark, sin publik bland författare, konstnärer och intellektuella i Quartier Latin. I London visade "Film Society" ofta dokumentärfilmer.⁴ Hela filmklubsverksamheten kan ses som

³ Eino Jäntti, 'Projektion esitykset', *Studio 3, Elokuvan vuosikirja* 1957.

⁴ Dag Nordmark, *Bildspråkets betydelse, ett bidrag till filmteoriens historia* (Stockholm 1976), s. 17. Rachel Low, *Documentary and Educational Films of the 1920s. The History of the British Film 1929-1939* (London 1979), s. 53-54.

en förlängning av debatten om film under 1910- och 20-talet där vanlig spelfilm uppfattades som ett simpelt folknöje. Filmklubbarna skulle inte visa vanlig film, verksamheten riktade sig till en bildad elit, en förtrupp för en ny tid.

Ett planeringsmöte för att bilda en filmklubb i Finland hölls i november 1934, Hahl, Aalto och den unge kulturjournalisten Hans Kutter hade bjudit ett antal personer för att diskutera möjligheterna. För att locka publik visades René Claires film *Entr'acte*, vilket ledde till en polisanmälan eftersom tillstånd för filmföreläsning saknades. I rätten företrädde gruppen, eller klubben, av Aalto som var äldst och redan hade skapat sig en viss internationell ryktbarhet. Han höll ett lovtal till filmen, betonade filmens betydelse och den abstrakta filmkonstens mening så ingående att domaren efter tio minuter började rita gubbar och båtar på sina papper. Efter ytterligare fem minuter avbröt domaren honom och lade ned målet. Kort härefter höll klubben ett stiftande möte på en krog i centrum av Helsingfors.⁵

Parallellt med att filmintresset fördjupades inom den bildade överklassen började även detektiva centralpolisen intressera sig för de propagandistiska budskap som kunde ingå i filmer. Polisens arkiv innehåller nästan inga uppgifter om film från 1920-talet, men i mitten av 1930-talet arkiverade man vad tidningarna skrev om politiska filmer och filmcensur, d.v.s. man höll även reda på kritiken av lagar och föreläsningsprinciper. Delvis har detta ett samband med att ljudfilmen öppnade nya möjligheter till propaganda. Samtidigt ökade filmpropagandan både på kommunistiskt och fascistiskt håll.⁶ Polisens agenter var närvarande vid Projektios föreställningar och författade rapporter om vad som försiggick.

Detektiva centralpolisen övervakade både höger- och vänsterrörelser, ultrahögern förstrött, vänstern minutiöst.⁷ Polisen fanns för att försvara landet mot samhällsomstörtande verksamhet bl.a. från utlandet, medan Projektio strävade till någon form av elitistisk internationalism. Klubben var också ett sätt att kringgå censurmyndigheterna och då spelade det inte någon roll om besluten fattats på politiska eller moraliska grunder. Kretsarna kring Projektio ansåg tydligen att eliten tålde se annat än folket; också detta uppfattades

⁵ Hans Kutter, 'Projektio', *Studio* 1 (1954).

⁶ Britta Hiedanniemi, *Kulttuurin verhoitua politiikkaa. Kansallissosialistisen Saksan kulttuuripropaganda Suomessa 1933–1940* (Keuruu 1980). Henrik Ekberg, *Führerns trogn följelagare – den finländska nazismen 1932-1944* (Ekenäs 1991), s. 128f.

⁷ Ekberg 1991, s. 31.

av polisen som demoraliserande och som ett nationellt svek. De tre första förbjudna filmerna som visades var den amerikanska musikfilmen *Emperor Jones* med Paul Robeson i huvudrollen, von Sternbergs *Der Blaue Engel* med Marlene Dietrich samt Granowskys *Lied des Liebens*. Det var således inte filmer som förbjudits på politiska grunder utan på grund av deras våldsamma eller osedliga karaktär, de ansågs med andra ord moraliskt fördärvliga. Efter dessa föreställningar finns det i polisens arkiv en handskriven lapp daterad 9.4.1935 där det står: "Projektio visar igen förbjudna filmer, hur skall de stoppas? vi måste kontakta undervisningsministeriet".⁸

Ur polisens arkiv framgår att kontakterna till den ryska ambassaden och föreningen, som ofta hölls på svenska, visserligen irriterade poliserna, men det värsta var att klubben utmanade Finlands lag. Oron för att den nya tiden, den nya konsten som förde med sig sedeförfall, skulle leda till moralisk dekadens där borgerliga dygder som hem, äktenskap och fosterland var hotade, var en internationell företeelse inom de konservativa kretsarna.⁹ Undervisningsminister Oskari Mantere var närvarande vid Projektios första föreningsmöte och antagligen inte speciellt intresserad av att stoppa klubben.¹⁰

Då polisen skrev sin kommentar 1935 var förhandscensuren de facto inte lagstadgad; lagen om förhandscensur för biograffilmer stadfästes först på hösten samma år, den 30 oktober 1935. Förhandscensuren, som var frivillig även för offentliga föreställningar, fanns till för att biografägarna skulle vara skyddade för åtal för att offentligt visa opassande filmer. Kutymen var i varje fall att om filmgranskarna sagt nej så jämställdes detta med ett förbud.

I en rapport som skyddspolisen sammanställde 24.9.1936 kan man läsa följande under rubriken "Anmälan som rör filmklubben Projektio".¹¹ Klubben har egna kuvert och ett blått medlemskort, man betalar 100 mk i årsavgift, medlemsantalet är c:a 250, man skickar möteskallelser per post. Rapporten fortsatte med att referera programmet. Den 25 februari 1936 visades filmen *No greater glory* som handlade om ett skolbråk med hänvisning till första världskriget. Närvarande var c:a 250 personer, mest män, medelålders och välklädda. Rapportören identifierade Nyrki och Tapio Tapiovaara, U.K.Virtanen från Ateneum, konstnären Besprosvanni och T-M Jansson (Ateneum). Birger Hahl hälsade välkommen och Hans Kutter berättade om

⁸ Stapo I, film, RA.

⁹ Göran O:son Waltå, 'Örnulf Tigerstedt och "de svarta"', *HLS* 69 (1994).

¹⁰ Sakari Toiviainen, *Nyrki Tapiovaaran tie* (Helsinki 1986), s. 94f.

¹¹ Stapo I mapp 232: Tapiovaara, Nyrki, RA.

kommande kontakter med en motsvarande klubb i Estland och om kommande gäster, estetiker från England. Inom parentes påpekade rapportören att Kutter hade talat vid ett Elanto-möte samtidigt som N. Tapiovaara. Den praktiska verksamheten i klubben leddes av Hans Kutter, journalist och kritiker som senare anställdes vid *Hufvudstadsbladet*. Över huvudtaget samlades många blivande journalister i kretsen som i mycket kom att representera framtidens offentliga sfär.

Andra medverkande var t.ex. författaren Göran Schildt, som senare skrev en biografi över Aalto, som han blev vän med just genom Projektio, den blivande nationalskulptören Wäinö Aaltonen, tidningsmannen J.O.Tallqvist, historikern och författaren Eirik Hornborg, litteraturprofessorn Gunnar Castrén och ingenjör Eero Erkkö, som var bror till tidningskungen och blivande utrikesministern Eljas Erkkö. Från den producerande filmvärlden deltog åtminstone Björn Soldan och Nyrki Tapiovaara. Startkapital fick man genom att Maire Gullichsens mor, bergsrådinnan Lilli Ahlström, lovade understöda varje föreställning genom att köpa 50 biljetter. Hans Kutter har själv beskrivit publiken som överklassdominerad, men under ledning av regissören Nyrki Tapiovaara kom aktiva vänsterpersoner också med. De radikala var aktivast och mest intresserade; många av dem som höll introduktionsföredrag vid filmförevisningarna kom ur deras led. På detta sätt fick klubben en nyans som polisen inte tyckte om. Enligt polisens rapport besöktes klubbens tillställningar av s.k. bättre folk, konstnärer, affärsmän och intellektuella, ofta svenskspråkiga. Polisens informatörer kom tydligen ofta från konstskolan Ateneum och kände därför igen främst personer ur konstnärskretsar, såsom Maire Gullichsen och Tove Jansson.

Diplomater nämns ofta i nedtecknade minnen som ett högtidligt inslag vid förevisningarna. Det fanns säkert många orsaker till att diplomaterna deltog i Projektios verksamhet. Många filmer förmedlades via beskickningarna vilket gav en naturlig kontaktyta. Beskickningarna försökte dessutom även i övrigt använda filmen som propagandaredskap. Detta kommer väl till synes i Finlands utrikesministeriums arkivmaterial rörande film och bildpropaganda. Tjänstemännen vid Finlands beskickningar utomlands deltog ofta vid filmförevisningar som berörde andra länder och försökte själva förmedla film om Finland till bl.a. filmklubbar och andra organisationer. Ett gott exempel är Japan där Finland under mellankrigstiden ofta presenterades genom spelfilmen *En försfarares brud* som Finlands beskickning hade i flera versioner. Förutom detta institutionella intresse för film från beskick-

Victor Turins film *Turksib* (1928) handlar om ett järnvägsbygge genom Sovjetunionen. Den nya tiden, tekniken och framstegen erövrar småningom hela landet genom flitigt arbete för ett gemensamt mål. Filmen är ett exempel på de sovjetiska filmer som Projektio visade. Den är tekniskt intressant med suggestiva bilder där man bl.a. genom montage-teknik lyckas förmedla kraften i en sprängning trots att filmen är en stumfilm.

ningarnas sida så representerade Projektio säkert en frisk fläkt av internationell kultur – man kan anta att diplomaterna också såg filmerna för underhållningsvärdets skull.¹²

Rapporten fortsätter med att berätta att Projektio den 5 mars 1936 i biograf Joukola visat *Triumph des Willens*. Journalisten Göran Stjenschantz inledde med att kalla filmen en teknisk effektfilm. Publiken skrattade, enligt informatören, åt paraderna och tröttnade eftersom filmen var så lång och enbart propaganda; många gick innan den var slut. Efter filmen gick c:a 40 personer till restaurang La Rotonde. Där diskuterades först filmen i små grupper i omkring en timme. Den väckte löje på grund av dess propagandistiska karaktär. I detta sällskap visade sig finnas icke-fascister, konstaterade rapportören. Av de närvarande var hälften kvinnor och många i sällskapet

¹² Jfr Utrikesministeriets arkiv: Sanomalehtiosasto, Filmit ja valokuvat 1930-32.

talade svenska. Nyrki Tapiovaara inledde genom att tala om rysk film, han nämnde Eisenstein och Pudovkin. Han hänvisade till en motsvarande tillställning i Sverige där man under diskussionen hade ansett att klippningen var ett problem i all film utom den sovjetiska. Han nämnde *Storm över Mexico* som Projektio visat tidigare. Ingen diskussion följde.

Kvällen fortsatte med att Stjerschantz på svenska höll en inledning om Lubitch och Clair; rapportören förtydligar inom parentes att de var regissörer. Sedan visades *Le Chapeau de paille d'Italie* som beskrivs som ett roligt kärleksdrama med handlingen förlagd till 1600-talet. Vi bör minnas att polisens rapportör antagligen gick i bildkonstskolan Ateneum och var intresserad av film:

Kuten alustaja mainitsi, oli filmi erinomainen, sillä siihen oli saatu aito mennen ajan tuntu; oli kuin olisi tuona aikana filmattu.

...

Tied. sanoo omana käsityksenään, että Projektion jäsenet ovat etupäässä epäpoliittista aineist. Heitä viehättää suuresti kaikki uusi ja erikoinen ja siltä kannalta katsoen näyttävä mielellään tutustuvan ja toivovan venäläisiäkin filmejä esitettäväksi, kuten keskusteluissa on mainittu. Mielellään tuollaisia eri tahoilta poimittuja filmejä katselee, sillä teknillisesti niissä näyttää olevan tavallisista filmeistä poikkeaviakin.¹³

Rapportören var tydligen nöjd över att få se filmerna. Han konstaterade vidare att det inte lönade sig att visa filmerna kommersiellt eftersom de var för speciella. Liksom för att rättfärdiga sin egen roll i sammanhanget och eventuellt sitt arvode, tillade informatören att Nyrki Tapiovaara var en känd beundrare av allt ryskt, med polisens terminologi en kulturbolsjevik. Väns-tertidskriften Soihtu kallade Projektios ledning borgerligt liberala kulturpersonligheter.

Projektio ordnade filmförevisningar, föredrags- och diskussionskvällar – ofta så att diskussionerna fördes på någon restaurang efter filmförevisningarna. Smalfilmer visades också, men om dem saknas uppgifter, vilket eventuellt tyder på att de antingen var vänsterpropagandistiska eller dåliga. De nattliga diskussionerna dominerades ofta av de vänsterintellektuella, vilket både Kutter och skyddspolisen ivrigt påpekade. Efter eftermiddagsföreställningarna minskade antalet deltagare och de nattliga diskussionerna och smalfilmsföreställningarna försiggick i små slutna sällskap om vilka det inte finns mycket bevarat material. Polisen lyckades inte infiltrera dessa och de

¹³ Stapo I: N. Tapiovaara, Ilm rek. no 2407/24.9.36, RA.

som var med tog ett visst avstånd till denna verksamhet efter Sovjetunionens anfall på Finland 1939. Det antyds att dessa sessioner skulle ha varit mycket kommunistiska, men det kan också ha varit frågan om de yngsta medlemmarnas inre krets – som egentligen inte hade så stor betydelse. En annan aspekt är att polisens "tjallare" antagligen var känd, i en bisats i en rapport framgår att Gunnar Hahl meddelat denne att klubben inte tar emot fler medlemmar för att inte få med polisens rapportörer – vilket kan ses som en ironisk släng. Enligt rapporten tog agenten det också som ett skämt och antog att medlemmar inte kunde tas emot eftersom biografen inte hade mer än 250 platser.

Programmet utformades dels enligt vad medlemmarna kunde tänkas vilja se, dels av vad som fanns tillgängligt och var ekonomiskt möjligt att visa. Premiärvisningar av filmer av Moholy Nagy och René Clair visades på nytt två veckor senare därför att ett stort industriföretag ville ge sin personal en god filmupplevelse. Industrijätten Ahlström ägde 50 andelar i klubben, så det kan väl inte råda någon tvekan om vilket bolag det var frågan om.

Det franska inslaget i programmet var markant och René Clair var kanske den populäraste regissören, hans filmer uppskattades speciellt av detektiva centralpolisens informatörer. Tyska, ryska och svenska filmer visades, en Chaplin-film och någon enstaka inhemska dokumentärfilm. Det experimentella och dokumentära dominerade, anatomiprofessorn Wäinö Lassila presenterade t.ex enligt en polisrapport en vetenskaplig film om blodomloppet. Också många censurförbjudna filmer visades – både politiska och "omoraliska".¹⁴

Genom att samarbeta med de svenska filmklubbarna fick Projektio hyra filmer billigare. Den svenska filmstudio-rörelsens fader Gösta Werner tog initiativ till att dela kostnaderna mellan Projektio och filmstudiorna i Stockholm, Lund, Uppsala och Malmö. Propagandafilmer – tyska och ryska – fick klubben via beskickningarna. Örnulf Tigerstedt påpekar hur Sovjetunionen utnyttjade konst och kultur för att vinna intellektuella för det kommunistiska systemet, bläögda anhängare som hyllade Pusjkin, fördömde Hitler och Franco och såg Projektios bolshevik-filmer.¹⁵ En liknande syn företrädde av hemliga polisen där det om anatomiprofessor Lassila kan läsas:

¹⁴ Jäntti, 1957, s. 67.

¹⁵ Örnulf Tigerstedt, *Stattspolisen slår till* (Helsingfors 1942), s. 168-69, 300.

Professor Wäinö Lassila opponerar sig mot dödsstraffer i Suomen Sosiaalidemokraatti, han går på ryska ambassadens fester och är med i ledningen för Projektio, han har blivit en kultur-bolshevik.¹⁶

Enligt Göran Schildt förstörde Hans Kuttner Projektios arkiv under kriget av rädsla för att statspolisen skulle hitta något misstänkligt i det. Enligt Schildt var det ett resultat av tidens rädsla för allt som kunde förknippas med Sovjetunionen.¹⁷ Enligt Kutter själv försvann arkivet vid en vindsstädning 1944. Jäntti har 1957 publicerat en någorlunda fullständig förteckning över visade filmer. Medlemsförteckningarna är borta för alltid, inte heller polisen höll reda på andra än de mest intressanta, enligt Kutter de högsta socialklasserna och Tapiovaara.¹⁸ Förhållandet liknade en omvänd klasskamp där polisen, underklassen, företrädde en högerrinnad ideologi medan Projektios medlemmar, som på många sätt företrädde överklassen, intresserade sig för en mer vänstersinnad ideologi.

Kommunister och vänsterborgare söker en framtidsmodell

Tre bröder Tapiovaara var aktiva inom kulturvännern i Helsingfors. Tapsa Tapiovaara var konstnär, gick i Ateneums konstskola och uppgav högljutt att han var kommunist. Nyrki Tapiovaara studerade vid universitetet, arbetade som journalist, men framförallt som regissör – efter tiden i Projektio gjorde han franskinspirerad film. Han anses ofta vara den enda regissör av internationell klass Finland haft, han stupade i kriget. Ilmari Tapiovaara var en socialt engagerad inredningsarkitekt som efter kriget blev internationellt berömd för sina stolar.

Enligt Sakari Toiviainens biografi över Nyrki Tapiovaara var Nyrki och Tapsa Tapiovaara ledare för allt ofog i skolan i Tavastehus, vilket slutade med att de relegerades på ett år. Hemmet var nationalistiskt, Kalevala och fennomanin styrde namn- och kulturval. Fadern var född i Sordavala, men blev 1919 skogsinspektör i Nyland och Tavastland, vilket socialt placerade familjen i borgerskapet. Barnen uppfostrades i enlighet med borgerlig kultur genom teaterbesök och litteratur.¹⁹ I en utredning som stats-

¹⁶ Stapo, rapport 938/1935.

¹⁷ Göran Schildt, *Moderna tider: Alvar Aalios möte med funktionalismen* (1985), s. 116.

¹⁸ Kutter, 1954, s. 99. Jäntti, 1957, s. 67.

¹⁹ Toiviainen, 1986 s. 16.

polisen lät göra om bröderna Tapiovaara beskrevs deras far som en finsksinnad skyddskårist; enligt polisen fostrade han sina fem söner och två döttrar så strängt och slog dem så ofta att alla lämnade hemmet så snart de kunde. De facto var barnen elva. I rapporten nämns att då fadern föreslagit att sönerna skulle ansluta sig till skyddskåren så hade de svarat att de blivit så strängt uppfostrade och fått så mycket stryk att de blivit vänstersinnade och inte kunde deltaga i skyddskårens verksamhet.²⁰

Efter inspelningen av sin första film *Juha*, torde Nyrki Tapiovaara, enligt en maskinskriven rapport hos polisen, ha övergett en del av sina kommunistiska ideal. I en handskrivna kommentar påpekas, att detta ej stämde eftersom han fortfarande aktivt deltog i Työväen Näyttämös verksamhet samt umgicks i Tulenkantajat-kretsen.²¹ I de modernistiska, progressiva, ofta vänstersinnade kretsar som samlades kring tidskriften *Tulenkantajat* kunde man enligt skyddspolisens högerfalang uppenbarligen inte röra sig utan att vara kommunist. I denna typ av vänstersinnade kulturrörelser fanns drag av internationalism, framtidstro, tro på en ny människa i ett nytt samhälle. Detta tilltalade uppenbart konstnärer och arkitekter i hela Västeuropa. Det sovjetiska inflytandet över dessa kretsar verkar ha minskat under slutet av 1930-talet då Stalins politik gjorde kulturklimatet i Sovjetunionen kärvare även för besökare.²²

I de små kretsarna i Finland var gränsen mellan höger och vänster naturligtvis inte knivskarp – vänstersinnade modernister som Olavi Paavolainen intresserade sig för nazism och Henrik Ekberg har visat att det inom Detektiva centralpolisen fanns sådana som oroade sig för kopplingar mellan ytterhöger och kommunism. Man intresserade sig särskilt för hur nazisterna förhöll sig till privat äganderätt respektive statligt ägande. Debatten om framtiden, statsskicket och de kommunistiska idéerna fördes inom den intellektuella klassen – t.ex. *Nya Argus* speglar detta åren 1935–1937 – och det framkommer även i samtida memoarlitteratur. I många fall var debatten inom den intellektuella klassen livlig och fördes t.ex. vid borden på Nylands nation där nyliberaler, ”vänsterborgare” och Aktiva studentförbundets medlemmar möttes under rätt vänskapliga förhållanden.²³

²⁰ Stapo I, Tapiovaara, Nyrki, mapp 21/2.36, RA.

²¹ Stapo I, Tapiovaara, Nyrki. Rapport nr 470, 13.2.37, RA.

²² Toiviainen 1986, s. 52. Schildt 1985, s. 166–167.

²³ Jfr exempelvis de självbiografiska tidsbilderna i Göran Stjernschantz, *Bilagor*

Projektios ledare Alvar Aalto hade 1932 råkat i slagsmål med en kollega som kallat honom bolsjevikarkitekt och man kan kanske närma sig Projektio och den överklasskrets som klubben representerade genom att se vari Aaltos bolsjevism låg. Grunden kan sammanfattas i begreppet "framtiden" och det "moderna". Den nya arkitekturen under 1920-talet anpassades till en urban människa som levde i ett tekniskt högt utvecklat samhälle. I ett sådant samhälle skulle individualismen skjutas i bakgrunden och städerna måste planeras centralt. Privatkapitalismen skulle ge vika för planekonomi och Sovjet var, speciellt år 1932, framtidslandet för Aalto. Diktaturen och censuren förhöll han sig däremot kritiskt till.

Genom Bauhaus i Dessau blev Aalto i slutet av 1920-talet bekant och vän med arkitekten och konstnären Laszlo Moholy-Nagy, som experimenterade med ljus på olika konstområden, bl.a. inom filmen. En av de första filmerna Projektio visade var Moholy-Nagys film *Schwartz-Weiss Grau*. Filmen är en kortfilm som bygger på arkitektoniskt ordnade former, på ljus och skugga. Schildt påpekar att Moholy-Nagys filmexperiment och arkitektoniska experiment var ett steg i sökandet efter den moderna människans rum och att Aalto tog starka intryck av detta projekt.²⁴

I sökandet efter den nya människan hade filmen en given roll, dels var den tekniskt utvecklad, dels vände den sig till en stor allmänhet. Aalto ritade redan under stumfilmstiden biografialonger där akustiken och belysningen planerades så att pianoklinket inte skulle eka längs väggarna i salongen. Aalto sammanfattade en gång Projektios målsättning: "Vi väntar oss att från varje dörr se vackra och eleganta unga människor strömma in, kapabla att tala om filmkonsten som om den var deras modersmål".²⁵ I detta sammanhang kan nämnas att samma kretsar, d.v.s. Aalto, Hahl och Maire Gullichsen samtidigt, år 1935, grundade möbelfirman Artek som saluförde Aaltos möbler. Bakom den kan man se en liknande vänster-modernistisk syn, grundtanken var att kombinera modern konst, inredning och upplysningsverksamhet.²⁶ Liksom Projektio skulle Artek vara en banerförare för det moderna livet och den urbana människan.

till ett bokslut (Helsingfors 1993). Göran von Bonsdorff, *Av den blir det ingenting: mitt liv 1918-1939* (Helsingfors 1986).

²⁴ Kutter 1954, s. 49. Schildt 1985, s. 220.

²⁵ Schildt 1985, s. 115.

²⁶ Schildt 1985, s. 122.

Filmklubben Projektio visade även Leni Riefenstahls film *Triumph des Willens*. Efteråt hävdade klubbens ledning att detta skedde i avsikt att skapa politisk balans, men man kan även se visningen i ett sammanhang där det nya, framtiden, var av intresse och klubben därför ville bekanta sig med andra alternativ än det sovjetiska och franska. På bilden regisserar Riefenstahl filmen som handlar om nazisternas partidag i Nürnberg.

Det är intressant är hur svag och otydlig gränsen var särskilt mellan de estetiska framtidsvyer som formulerades av "de svarta" och "de röda" på 1930-talet. Problemet för dessa intellektuella på vardera sidan verkar ha varit den nya massan, hopen, den nya urbana människan. Örnulf Tigerstedt uttrycker i förordet till sin diktsamling *Vid gränsen* (1928) önskemålet att hans dikter skall ses som arkitektonisk prosa. Göran O:son Waltå betonar draget av kontroll i Tigerstedts estetik och det finns naturligtvis skillnader mellan svart och röd estetik, men samtidigt verkar det åtminstone vid en ytlig jämförelse som om det tidstypiska problemet med att behärska den nya tiden, framtiden, skulle överskugga den politiska estetiken på såväl höger- som vänsterkanten. Waltå antyder även en kommunikation mellan Hagar Olsson och Tigerstedt. Han lyfter fram dyrkan av tekniken, kraften och handlingen i Tigerstedts estetik och på detta reducerade plan ligger en högeraktivistisk estetik inte särskilt långt från den filmintresserade vänsterns

syn på filmkonsten. I synen på människans roll, den svaga, sårbara människans relation till teknik och kraft framträder tydliga skiljelinjer, men samtidigt verkar det uppenbart att det var samma framtidsproblem – teknikens seger, de stora massorna i städerna – som behandlades.²⁷

Finska staten och film som propaganda

De nationella kretsarna, d.v.s. majoriteten, de moderat konservativa, ville minska filmens internationalistiska inflytande och samtidigt stöda den inhemska filmproduktionen. Därför stiftades den s.k. skattelättnadslagen 1932 som motiverades med nationella argument. Alla skulle lära känna landet, naturen, industrin och få del av kulturarvet genom de sevärdheter filmerna kunde presentera. Enligt den förordning om stämpelskatt på film som trädde i kraft den 15 januari 1933 berättigade en inhemsk förfilm om minst 200 meter²⁸, som antingen var en "konstfilm", en film om Finland, landets natur eller folk, en undervisningsfilm eller en film om Finlands industri, till en nedsättning av biljettens stämpelskatt för hela föreställningen med 5%.²⁹

Filmgranskningsbyrån fick fullmakt att avgöra vad som kunde godkännas som förfilm och polis respektive länsman befullmäktigades att kontrollera att lagen tillämpades.³⁰ Detta ledde till att filmbolagen lät klippa om allt gammalt material för att det skulle passa in som skattelättnadsfilmer. Därför är all statistik som rör året 1933 otillförlitlig, långa filmer delades och kortare filmer klipptes ihop. Skattelättnadslagen gjorde att det fanns en marknad för filmer om finsk industri och finskt näringsliv. Det fanns också en institutionaliserad form för förevisning av dessa. Detta gjorde det naturligtvis mera attraktivt för företagen att låta tillverka förtäckta reklamfilmer. Kostnaderna minskade eftersom filmtillverkarna kunde sälja filmerna och filmerna nådde den stora allmänheten. Under åren 1934-1939 gjordes sammanlagt omkring 200 filmer om finsk industri och finskt näringsliv mot omkring 60 1918-1932.

²⁷ Waltå 1994, s. 117-120.

²⁸ 200 meter motsvarar ca 7 minuter då filmen visas med 24 bilder per sekund. Stumfilm – speciellt från tiden före 1927 – hade oftast hastigheten 16-18 bilder per sekund.

²⁹ *Finlands författningssamling* 358/1932, Lag om ändring av lagen angående stämpelskatt.

³⁰ *Finlands författningssamling* 359/1932: Statsrådets beslut angående ändring av statsrådets beslut deb 28 december 1929 om tillämpning av lagen angående stämpelskatt. 21. december 1932. Paragraf 21. Förordningen trädde i kraft 15.1.1933.

Denna typ av filmer om industri och industrins betydelse kan ses som en grund för den mytologisering av tekniken och teknikens betydelse som Kracauer analyserade redan 1927.³¹ Enligt sociologerna inom den s.k. Frankfurtskolan gick den tekniska utvecklingen hand i hand med avdemokrativering och expertvälde.³² Samhällets beroende av teknik stärkte makt-positionerna hos dem som behärskade eller dominerade tekniken, i praktiken storföretagen och deras ägare samt tekniskt utbildade. Denna grupp drog nytta av att en teknikvänlig ideologi spreds i samhället och man kan se filmerna som näringslivets inlaga i den offentlighet som skapade den allmänna opinionen. I detta avseende löpte de konservativa nationalisternas syn parallellt med de internationalistiska inom Projektio.

Många av moderniseringsprocesserna i Finland tog fart före och efter krisåret 1930. Urbanisering, industrialisering, allt modernt drabbade landet på en gång: film, radio, jazzmusik, modernism och funktionalism. Utvecklingen var snabb därför att utgångspunkten var så efterbliven, åtminstone i ett nordiskt perspektiv, men för samtiden var det fråga om en stark upplevelse. På det kulturella fältet förhöll man sig till den moderna utvecklingen som Alvar Aalto 1928:

Ett medvetet intresse för den konstnärliga lösningen av vår tids speciella problematik leder till ett viktigt mål: förvandlingen steg för steg av industrialismen till det den trots allt en dag måste bli: en harmonisk kulturfaktor.³³

Det starka drag av folkupplysning som fanns inom Projektio fick sin förlängning genom de många journalister som samlades till diskussioner vid Projektios möten. Hans Kutter gav spridning åt en borgerligt liberal, eller kanske ljusröd syn på filmens uppgift. Det filmatiska hade varit ett begrepp som filmteoretiker använt i Frankrike under början av 1920-talet och som bl.a. Bela Balazs använde. Innebörden kan sammanfattas i att bilderna skulle skapa konnotationer utöver sitt faktueella innehåll, d.v.s. på något plan ha ett symbolinnehåll, eller en betydelse. Filmpubliken och alienationen debatterades bland vänsterintellektuella sedan 1910-talet. Walter Benjamin och Bela Balazs, samt i någon mån Bertolt Brecht, ansåg att god film kunde

³¹ Sigfried Kracauer, 'Massens Ornament', Fausing-Larsen (red), *Visuell Kommunikation 2* (Köpenhamn 1980).

³² Ben Agger, 'The Dialectic of Deindustrialization', Forester (ed.), *Critical Theory and Public life* (1985).

³³ Schildt 1985, s. 230.

medvetandegöra folket om verkligheten och därmed medverka till att ett bättre samhällsskick uppstod. Det var verkligen inte någon originell tanke att se filmen som skapare av en ny människa under 1930-talet, idén odlades i så gott som alla de kretsar som strävade efter ett modernt samhälle, fascisterna, kommunister, idealistiska konstnärer, men också av amerikanska kapitalister.

Göran Schildt antar att det som fick polisens tålmod att brista då det gällde Projektio var en föreställning i slutet av mars 1936 då Raizmans film *Tukthuset* visades. Den handlade om ett fängelse i Sibirien där fångarna förtrycktes av en brutal och degenererad direktör, fångarna räddas av revolutionärerna som ställer allt tillrätta. Filmen är renodlad kommunistisk propaganda men var, åtminstone enligt ett samtida brev från Hahl, både realistisk, storslagen och konstnärlig. Schildt själv tar på 1980-talet, delvis avstånd från den naivitet med vilken klubbens medlemmar tog emot sådana propagandafilmer.³⁴

Polisen lyckades stoppa Projektios verksamhet genom att förmå tullen att vägra betala tillbaka tullavgifter på filmer som lånats av filmklubbarna i Sverige. Situationen blev ekonomiskt ohållbar och klubben upplöstes.³⁵ Sannolikt tillgrip man detta tillvägagångssätt för att man inte ville stöta sig med klubbens höga beskyddare. Samma höst följde ett efterspel då Detektiva centralpolisen offentliggjorde namnen på medlemmar i så kallade misstänkta samfund. Rapporten hade som syfte att utreda hur stor utsträckning Sovjetunionen hade lyckats infiltrera olika organisationer genom folkfrontstaktiken. Rapporten ansågs så komprometterande att regeringen föll som en följd av att ävent rafikminister K.T. Jutila nämndes i den.³⁶

I rapporten nämndes inte alla namn som Detektiva centralpolisen kände till, utan endast de som tillhörde de högsta samhällsskikten samt Nyrki Ta piovaara, eventuellt som ett bevis för att överklassen indoktrinerats av en känd rabulist. Man kan se det som en hämnd från polisens sida för att undervisningsministeriet inte velat sätta stopp för Projektio våren 1935. Det närmande som ägt rum mellan agrarer och socialdemokrater under sommaren kan också ha spelat in. Man beredde marken för en folkfrontsregering

³⁴ Schildt 1985, s. 117.

³⁵ Kutter 1954, s. 49.

³⁶ Mauno Jääskeläinen, 'Keskustan ja vasemmiston yhteistyö', *Valtionevoston historia I*, 1917-1966 (Helsinki 1977), s. 536.

som kanske inte tilltalade den högersinnade polisen. Landets största tidning *Helsingin Sanomat* publicerade en teckning där berusade svartskjortor dansade på bordet och en text som dels kopplade Detektiva centralpolisen till fascismen, dels uttryckte en förhoppning om att detta skulle vändas emot fascisterna och ytterhögern själva.³⁷

I en interpellation i riksdagen som följde på polisens läckage anklagade de centerinriktade partierna Detektiva centralpolisen för att gå fascisternas ärende genom att likställa all antifascistisk eller fredsvänlig verksamhet med kommunistisk indoktrinering. Inrikesminister Puhakkas balanserade svar byggde på uppfattningen att kommunistiska indoktrineringsförsök hade förekommit, men att dessa troligen haft ringa framgång och att rapporten därför inte kastade någon skugga över de personer som deltagit i dessa organisationer.³⁸ Jutila vägrade i varje fall fortsätta som minister och regeringen erhöll misstroendevotum.

Sammanfattningsvis kan man peka på den konflikt som de högersinnades nationella strävanden gav upphov till då de ställde som mål att bygga upp en stark nation i tidens oroliga virvlar. Mot dessa kretsar stod en kulturbarande elit som var intresserad av internationella intryck. Den såg den europeiska kulturen som en enhetlig kultur, där Finland var en del, och ville ge den spridning i Finland. Samma motsättning fanns i hela Västeuropa under 1930-talet och Projektio blev ett exempel på många olika nyanser i detta spel, inte minst eftersom klubbens hela existens var en protest mot de kommersiella dragen i det moderna kulturutbudet. Uppenbarligen uppfattade dock den finländska nationella högern inte motsättningen mellan amerikansk och europeisk kultur på samma sätt som de liberala och vänstern. Man kan se hur vissa idéer, om film, filmens betydelse och film som konst drog fram över Europas storstäder. Då de presenterades i Finland, i Projektio eller av de aktiva inom Projektio i tidningarna, förenklades och förvanskades idéerna ibland, men det ansågs viktigt att de spreds i ett litet land som Finland. Man borde delta i debatten om framtiden och undvika att landet blev en isolerad periferi.

³⁷ *HeSa* 25.9.36: Päivän piirtoja 1109. Eljas Erkko, HeSa:s ägare och chefredaktör hade en bror, ingenjör Eero Erkko, som satt i Projektios styrelse.

³⁸ Riksdagens protokoll den 22 september och 6 oktober 1936.

Mjukare bekvämlighet

Konsumtionssamhällets genombrott ur ett soffperspektiv

MINNA SARANTOLA-WEISS

I början av 1980-talet såldes årligen ungefär 200 000 soffmöblemang i Finland; grovt räknat vart åttonde hushåll ansåg sig varje år behöva en ny soffa.¹ Soffgruppen har etablerat sig som en central artikel för möbelindustrin och det vore svårt att föreställa sig ett finländskt vardagsrum utan en soffa eller en hel soffgrupp. Så har det ingalunda alltid varit, utan både soffa och vardagsrum har varit åtkomliga för var och en endast i några decennier.

Hemmet är den mest privata omgivningen för en människas verksamhet; som sådan reflekterar hemmet ovanligt klart hennes livsstil, självuppfattning och den bild hon vill förmedla till utomstående. Hemmets inredning dikteras av invånarnas önskemål, förmögenhet och praktiska behov, men hemmet är också en medvetet bearbetad scen. Konsumtion har blivit en del av den västerländska livsformen och människorna har vant sig att välja varumärken som anger koordinaterna för deras plats i samhället och inom olika subkulturer. Inredningens formgivande inverkan på omgivningen har framhävt ytterligare i det moderna stadssamhället, där heminredningen är snart sagt den enda miljöfaktorn som människan fritt kan påverka.² Man väljer emellertid inte självständigt utan påverkas både av kulturella värderingar om hemmets uppgift och av kommersiella impulser. Reklam och tidningspress påverkar våra uppfattningar om hur hemmet borde inredas, medan ekonomiska realiteter hindrar de flesta från att förverkliga alla sina önskemål. Hemmets inredning uppkommer sålunda i fogen mellan dröm och realitet.

¹ Heikki Seppälä, *Suomen huonekaluteollisuus, kehitys vuosina 1970 – 1981 ja kehitysnäkömät vuoteen 1990* (Helsinki 1982), s. 33; *Suomen tilastollinen vuosikirja* 1983.

² Även denna frihet kan ifrågasättas. Det normerade bostadsbyggandet dikterar ofta platsen för både skåp och soffa.

För möbelindustrin är det en ödesfråga att kunna göra sig gällande inom detta snäva fält.

Sociologerna har olika uppfattningar om hur fria konsumenterna är då de träffar sina val. Den kritiska infallsvinkeln, som uppträder redan hos Karl Marx, ser konsumenten som ett viljelöst offer för marknadskrafterna. Under detta sekel har Frankfurtsskolan vidare hävdad, att konsumtion i jämförelse med produktion är en passiv och manipulerad surrogatverksamhet. Marknadsföringen inriktar konsumenternas preferenser på produktions behov.³ Å andra sidan intresserade sig kulturforskare som Thorstein Veblen och Georg Simmel redan vid sekelskifter för konsumenternas egna strategier och lade märke till att individernas val är medvetna och fulla av kulturella innebörder. Pierre Bourdieu har sedermera fortsatt i Veblens och Simmels fotspår. Han har infört begreppen distinktion och habitus i diskussionen.

Om svårigheterna att analysera konsumentens verksamhet vittnar redan ordets ensidiga värdeladdning – att förbruka, i det finska språkbruket, där ordet *kulutus* härleds ur verbet *kulua* = slita [ut]. Både Arto Noro⁴ och Matti Klinge har nyligen hänvisat till denna skillnad mellan det finska och t.ex. svenska språket. Veblens, Simmels och Bourdieus konsument sliter ingalunda ut, tvärtom skapar de i bästa fall något nytt. Denna andra sida av konsumtionen konkretiseras just i möblerna. Heminredningen inte enbart nöts, utan hopar sig enkannerligen, i bästa fall över generationer. När möblerna förvandlas till kortvariga konsumtionsartiklar, ökar människors rotlöshet, en kritik som också riktats mot massproducerade möbler. Minnen hinner inte längre fästas vid dem då t.ex. en soffas livslopp redan i produktionskedet tänkes vara endast några år.

Vid sidan av produktionen och marknadskrafterna, som är nära förbundna med varandra, har dessutom den bildade medelklassen, som uttryckt i Bourdieus termer besitter ett kulturkapital, strävat till att dirigera konsumentens beteende. Folkupplysare, som sporrats av sin tro på att boendemiljön inverkar på individens och hela samhällets utveckling, har skrivit, ordnat utställningar om boendet och om vad som är ett vackert och fungerande hem. Först i.o.m. 1960-talets genomgripande omvärderingar miste denna folkupplysning sin betydelse. Den privata sfären trampades ned av kollekti-

³ Kari Ilmonen, *Tavaroiden taikamaailma* (Tampere 1993), s. 115–117.

⁴ Arto Noro, 'Kolme keskustelua kulutuksesta', *Tiede ja Edisty* 1995, s. 56–62.

vet, massan och rörelsen. Inredningen av hemmet blev en sak mellan marknadskrafterna och konsumenten. Informationen började förmedlas via Asko Ab:s och Isku Ab:s kataloger och i damtidningarnas inredningsspalter.

Reformsträvanden

Hem- och familjeideologins många målsättningar förtätades vid sekelskiftet i begreppet "Det sköna hemmet", vars utgångspunkter skall sökas i den borgerliga enhetskulturen. De borgerliga idealen ledde å ena sidan till att livet i ett hushåll privatiserades och familjekretsen blev mer intim. Å andra sidan blev hemmet också en offentlig arena för det borgerliga livet, i vilket umgänget spelade en central del roll. Zacharias Topelius har t.ex. i sina dagböcker skildrat Gamlakarleby-societetens allmäneuropeiska levnadssätt, födelsedags- och namnsdagsvisiter, hembaler, soaréer med program, kortspelskvällar o.s.v. Hemmet var huvudscenen för detta umgängesliv, där familjerna inom sig och inför andra visade att de var delaktiga i det borgerliga samfundet. Man ansåg att ett lyckligt familjeliv, en god uppfostran, patriotism och religiositet konkretiserades i ett vackert hem. Broderade dynvar och bibelspråk, souvenirer och färgtryck fick därmed en ny innebörd. De var inte enbart uttryck för ett av massproduktionen förorsakat smakligt fördärv,⁵ utan hade alla sin egen funktion som symboler och koder i det borgerliga hemlivet. 1800-talets västerländska borgerskap var i själva verket den första samhällsgruppen som hade möjlighet att ägna sig åt att konsumera i denna identitetsskapande mening. Colin Campbell talar i detta sammanhang om borgerskapets hedonism, som utmärktes av att den rätta formen av smakfull konsumtion fick moraliska och t.o.m. andliga betydelser.⁶

De välbärgade borgarhemmens inredningsideal var konkreta uttryck för familismen och utbreddes snabbt till de övriga skikten av medelklassen, för att småningom även börja influera arbetarklassen. Detta var möjligt genom den industriella massproduktionen. Massproduktionens explosionsartade tillväxt fr.o.m. slutet av 1700-talet skedde parallellt med uppkomsten av den borgerliga konsumtionsmodellen⁷ och de två företeelserna var nödvändiga förutsättningar för varandra.

⁵ Jukka Gronow, 'Kitsch, muoti ja maun turmellus', *Synthese* 3/1991, 85, 86.

⁶ Colin Campbell, *The Romantic Ethic and the Spirit of Modern Consumerism* (Oxford New York 1987), s. 203-207.

⁷ Neil McKendrick, John Brewer, J. H. Plumb, *The Birth of a Consumer Society: The Commercialization of Eighteenth-Century England* (London 1982).

Grundelementen i det borgerliga hemmets salong har varit desamma under hela 1900-talet: en soffgrupp, plyschmatta och piano. Lärarinnan Elisabeth Blomquists vardagsrum på 1890-talet. (Museiverket, historiska bildarkivet).

Det dekorativa elementet hade en central betydelse i 1800-talets industriella formgivning. Kvalitet förenades med vacker form, dyra råvaror och invecklade dekorationer, som i sin tur symboliserade en välfärd, som tidigare varit åtkomlig endast för de allra förmögaste. Den industriella produktionens lönsamhet baserade sig på att man kunde tillverka föremål som var så billiga att de låg inom räckhåll för massorna. Tack vare nya industriella processer var det möjligt att förmånligt kopiera komplicerade former och att imitera sällsynta material. Välfärdens kännetecken blev nu överkomliga även för en ringa penning. Industrin gjorde det dekorativa tillgängligt för alla, vilket blev uppenbart senast vid "The Great Exhibition", 1851 års stora världsutställning i London, som var en storartad världspremiär för massproducerade konsumtionsvaror.

Till 1800-talets borgerliga föreställningar hörde uppfattningen att människans fysiska omgivning och hennes kroppsliga och själsliga utveckling

stod i direkt förbindelse med varandra. Uppfattningen fick vetenskapligt stöd t.ex. i Charles Darwins evolutionsteori. Tankemodellen hade sina tillämpningar på de flesta av det mänskliga livets områden, från hälsovård till barnuppfostran. I ett ekonomiskt perspektiv ställdes den i samband med massproduktionens genombrott, i ett samhällligt perspektiv med socialismens framväxt. Då urbaniseringen framskred drogs boendemiljön in i diskussionen och därmed aktualiserades även arkitektur, konst och konstindustri.⁸ Heminredningen och människors vardagsföremål fick en liknande samhälllig innebörd som boendemiljön i vidare mening.

Kritiken av det borgerliga boendet hade också sin utgångspunkt i uppfattningen om den estetiska omgivningens betydelse för människans hela utveckling. Krumelurer, materialimitationer och kitsch utdömdes som onaturliga och gammaldags redan i samband med 1851 års utställning. Henry Cole, grundaren av tidningen *The Journal of Design*, ville förnya det industriella formspråket i enlighet med tidens krav.⁹

Cole såg industrin som en organisk del av den samtida kulturen och ansåg att den hade en stark utvecklingspotential. "Arts and Crafts"-rörelsens idéella förgrundsgestalter John Ruskin och William Harris intog däremot en motsatt ståndpunkt och såg industrin samt fabrikererna som ett ont som fördärvade arbetarens själ och allmänhetens smak. Det nostalgiska tänkandet idealiserade gångna tider, då arbetsglädjen ansågs ha blivit konkretiserad i vackra föremål. Denna romantiska kritik erhöll redan i samtiden en bredare klangbotten än Coles rationella tankar. I den finländska diskussionen om konstindustrin har t.ex. den nostalgiska idealiseringen av hantverket lett till att hantverkstraditioner ständigt har stått högt i kurs.¹⁰

Den internationella diskussionen om konstindustrin hade ett inflytande även i Finland och senast vid sekelskiftet medförde den ett genombrott för reformtänkandet inom konstindustrin.¹¹ Diskussionens sociala aspekt kon-

⁸ T.ex. John Burnett, *A Social History of Housing*, 2nd ed. (London & New York 1985).

⁹ Kathryn Hiesinger & Georges Marcus, *Landmarks of Twentieth Century Design. An illustrated handbook* (New York 1993), s. 12.

¹⁰ Om det viktorianska förhållandet till det förflutna, se David Lowenthal, *The Past is a Foreign Country* (Cambridge 1985), s. 96–104. John Heskett diskuterar frågan ur designens synvinkel i 'Industrial Design', i Hazel Conway (red.), *Design History, a students handbook* (London 1987), 119–120.

¹¹ Erik Kruskopf, *Finlands konstindustri. Den finländska konstflitens utvecklingshistoria* (Helsingfors 1989), s. 60–61.

ketiserades i den bostadsdiskussion som fördes vid sekelskiftet och mellan världskriget. Debatten utmynnade först i att man byggde trädgårdsstäder och sedan i att egnahemshuset etablerade sig som idealformen för finländskt boende.¹² Hemmets skönhet ansågs ha stor betydelse för ungdomens karaktärsdaning och därmed även för hela samhällets utveckling. Gustaf Strengell trodde t.ex. att "i den allmänna förekomsten av en odlad smak kan ligga en verklig nationalekonomisk tillgång".¹³

Den inhemska diskussionen om hemmets föremålskultur fick många impulser särskilt från Ellen Keys pamflett *Skönhet för alla* som utkom redan 1899. I denna diskussion betonade man ännu på 1920-talet handarbetets betydelse och intresset för det var också en väsentlig del av egnahemsrörelsens familism. Folkupplysningssällskapet m.fl. ville inspirera finländarna till att försköna sina hem och idka hantverk. Föreningen publicerade t.ex. upplysningskrifter författade av Edvard Elenius¹⁴ och flera samlingar modellritningar. Bondekulturens förmenta äkthet och renhet samt ljus och hygien lyftes fram som förebilder. Egenhändigt tillverkade och därmed även hemtrevligt vackra föremål uppfattades fortfarande som en motsats till de dekadenta industriprodukterna.

Första världskriget medförde ändrade attityder även i detta avseende. Konstindustrins och arkitekturens avantgarde strävade att skapa ett nytt anlete för den nya världen. Rörelsen uppstod kring tidskriften *de Stijl* i Holland, den sovjetiska konstruktivismen, den tyska Bauhaus-skolan och den franska purismen, som alla strävade till att skapa en ny estetik som lämpade sig för en teknologisk omgivning stadd i förändring. Samtidigt ville de gestalta ett nytt, modernt samhälle, som skulle vara fritt från historisk barlast. Åter fördömdes det borgerligt dekorativa, medan struktur och funktion lyftes fram som symboler för moralisk och social förnyelse.

Möbeltillverkarna vaknar

Arkitekten Gregor Paulsson lanserade 1919 det sedermera berömda uttrycket "vackrare vardagsvara". Med det avsåg han uttryckligen industriellt fab-

¹² Laura Kolbe, 'Boendets ideal och verklighet i Helsingfors: När bostaden blev ett hem' *HTF* 1989, s. 552-584. Kirsi Saarikangas, *Model Houses for Model Families. Gender, Ideology and the Modern Dwelling, The Type-Planned Houses of the 1940s in Finland*, *Studia Historica* 45 (Helsinki 1993).

¹³ Gustaf Strengell, *Hemmet som konstverk* (Helsingfors 1923), s. 4.

¹⁴ *Koristesommittelu* (1913), *Kotiemme kauneus* (1915), *Koristeoppi* (1921) och *Koristetyöli-*
en kehitys (1923).

ricerade produkter, vilkas material och formspråk anpassats till industriproduktionens krav. Industriproduktionen garanterade jämn kvalitet och billiga priser. Sådan produktion var ännu ovanlig i Sverige och skulle vara det ännu länge inom möbelbranschen i Finland.

Möbelproduktionen i Finland hade under 1800-talets sista decennier övergått till ångkraft och därmed blivit industriell. Men ännu på 1920-talet var produktionen inriktad på möbler vilka till övervägande del var hantverk och som följde det borgerliga stilidealet. Fabrikstillverkad betydde vid denna tid inom möbelbranschen uttryckligen att produkten var framställd i en fabrik, inte användningen av en industriell produktionsmetod såsom serietillverkning. Den moderna tidens krav började dock gå upp även för möbelproducenterna.

Den genomsnittliga levnadsstandarden steg i Finland och parallellt med detta även konsumtionsmöjligheterna. Trots det var bostäderna trånga; stora borgerliga stadsvåningar var fortfarande tillgängliga endast för ett fåtal. Bostadsfrågan var inte längre en sak för enstaka reformsinnade filantroper, utan i diskussionen deltog allt bredare medborgarkretsar. I den samhälleliga diskussionen framhövdes familj och hem som den nya republikens hörnstenar. Debatten fördes i pressen och riksdagen, men engagerade speciellt kvinnoföreningarna, som oberoende av partiståndpunkt deltog aktivt i diskussionen, även om de betonade olika aspekter. I synnerhet på 1930-talet genomsyrades hela samhället av medelklassens uppfattningar om familj, hem och kvinnans ställning.¹⁵

En väsentlig del av diskussionen om boendet gällde frågan om hemmets skötsel och dess ändamålsenliga inredning. Målet var en rationell boendeform, där LeCorbusiers "boendemaskin" var det extrema idealet. "Morgondagens hem" var "kulturmänniskans" boplat. Det tjänade människan, för vilken moderna bekvämligheter, teknik, hygien och estetik var nödvändiga. Arkitekten Salme Setälä skrev i *Tulenkantajat* 1929 att det moderna och konstnärliga hemmet "försöker inte ens längre vara en estetiserande fantasi, inte poetiskt sentimentalt, inte gammalmodigt effektsökande – det är helt

¹⁵ Se bl.a. Anneli Juntto, *Asuntokysymys Suomessa, Topeliuksesta tulopolitiikkaan, Sosiaalipoliittisen yhdistyksen julkaisu* 50 (Helsinki 1990). Anne Ollila, "Suomen kotien päivä valkenee"... *Marttajärjestö suomalaisessa yhteiskunnassa vuoteen 1939*, Historiallisia tutkimuksia 173 (Helsinki 1993). Saarikangas 1993, Irma Sulkunen, *Naisen kutsumus, Miina Sillanpää ja sukupuolten maailmojen erkaantuminen* (Helsinki 1989).

enkelt ett arkitektoniskt faktum, det är rationellt, praktiskt, ändamålsenligt".¹⁶

Setälä skrev regelbundet för *Kotiliesi* och hennes artiklar höll sig på den vardagsnivå där läsarkretsens majoritet levde. Möblerna skulle vara praktiska, lättskötta och förmånliga. De trångbodda rekommenderades i likhet med alla andra separata och mångsidigt användbara möbler i stället för skrymmande möblemang, som endast begränsade i inredningen. Måttstocken skulle överhuvud förnyas med tanke på de små lägenheterna. Möblerna skulle få sin skönhet av ändamålsenligheten enligt principen "vackrare vardagsvara".

Möbeltillverkarna reagerade på tidens krav genom att i september 1927 arrangera landets första kommersiella möbelmässa i Gardesmanegen i Helsingfors, där största delen av landets möbelproducerande snickerifabriker deltog.¹⁷ Allmänhetens mottagande var entusiastiskt – alla slags mässor uppfattades ju som en del av det moderna livet –, men den upplysta eliten fördömde utställningen såväl i tekniskt som i konstnärligt avseende. Kritikerna ansåg inte att de utställda möblerna motsvarade det moderna boendets krav. Kriterierna för bedömningen var hur väl möblerna passade också små bostäder samt hur lämpliga de var för serieproduktion, som möjliggjorde ett billigt pris. Dessa kriterier upprepades sedan av inredningsskribenter 1930-talet igenom. Gustaf Strengell ansåg i en kommentar till mässan i att allmänhetens positiva reaktion var ett oroande tecken på konsumenternas utvecklade smak.¹⁸ Folket gillade ju de praktfulla möblemangen, de pompösa sofforna och det hemtrevliga ryschet och pyschet. De fabriksgjorda möblernas hantverksmässiga utformning eller modellernas ålderdomlighet föreföll inte att bekymra vanliga konsumenter.

Småningom fick också möbelindustrin upp ögonen för massproduktionens ekonomiska möjligheter. Förändringen påskyndades av 1929–1931 års depression, som tvingade företagarna att på nytt se över sina verksamhetsprinciper. Henry Fords tankar om standardisering och löpande band nådde i likhet med tayloristiskt effektivitetstänkande på 1930-talet även möbelproduktionen. Föregångare var tillverkare såsom Kervo Snickerifabrik, Askon

¹⁶ Salme Setälä, 'Huomispäivän koti', *Tulenkantajat* 1–2/1929.

¹⁷ Minna Sarantola-Weiss, *Kalusteita kaikille. Suomalaisen puusepänteollisuuden historia* (Helsinki 1995), s. 94.

¹⁸ Gustaf Strengell, 'Huonekalumessut, Mietteitä ja mielipiteitä', *Ornamento* II/1927, s. 23, 24.

Tehtaat Ab och Wilh. Schauman Ab, vilka genom långt drivna industriella metoder förverkligade den s.k. nysakliga stilriktningen, som blev allt allmännare i finländska hem på 1930-talet. Det nysakliga vardagsrummets möbler var framförallt soffan med fätöljer och soffbord, som var moderna utan att framstå som funktionalistiska. Alvar Aaltos rent funktionalistiska typmöbler blev inte populära bland den stora allmänheten trots deras sociala image och storstilade marknadsföring. Aalto-möblernas estetik förutsatte en medvetet distingerad smak, som i Finland förekom endast inom den akademiskt bildade klassen.¹⁹ Den knappa formen uppfattades å ena sidan som alltför elitistisk och å andra sidan som alltför radikal; intressant nog ville den Aalto-stödda möbelaffären Artek ingalunda ändra denna sinnebild, trots att firman hade grundats för ekonomisk vinning.

Trångboddhet som marknadskraft

Efter andra världskriget förverkligades 1930-talets funktionalistiska ideal av nödtvång både i bostädernas arkitektur och inredning. Femtio- och sextio-talens design-boom inbegrep tanken om en funktionell formgivning som skulle stöda uppbyggandet av ett demokratiskt samhälle. Återuppbyggandets ideologi utgick från rationell materialism och en dyrkan av ekonomisk tillväxt. Effektivitet och teknologi skulle tjäna uppbyggandet av välfärdsstaten och knapphetens estetik genomsyrade de ledande designkretsarnas synsätt; högklassig formgivning började tillsammans med god smak uppfattas som något väsentligt för den finländska självförståelsen.²⁰ Föremålens värld redu-

¹⁹ Eva Londos behandlar i sin avhandling *Uppåt väggarna i svenska hem. En etnologisk studie av bilderbruk* (Lund 1993, s. 109–111) oljemåleriet och originalgrafik som sociala markörer. Akademiker väljer att investera i originalgrafik eftersom de inte har råd med kvalitetsdukar. Så kan man trots allt visa upp de etablerade och legitima konstnärernas namn, samtidigt som man redovisar en bildningsnivå över genomsnittet. Man markerar på det sättet avstånd både till den kapitalstarka medelklassen och de obildade samhällsgrupperna. På samma sätt var och är valet av Aalto-möbler en diskinktionshandling i Bourdieus bemärkelse (*Pierre Bourdieu, Kultursociologiska texter*, 1994, s. 246 ff). Företeelsen är sålunda på intet sätt begränsad till finländska förhållanden även om den modernistiska estetikens här har funnit ett sållsynt starkt fotfäste.

²⁰ Om funktionalismens och den moderna bostadsplaneringens genombrott på 1950-talet se t.ex. Kirsi Saarikangas, "Arkipäivän arvokkuus" – 1950-luvun asuntoarkkitehtuurista', *Sankariuus ja arki – Suomen 50-luvun miljöö* (s. 141), samt de andra artiklarna i samma utställningskatalog från Finlands arkitekturmuseum (1994). Kerstin Smeds har skrivit om formgivningens ställning som en del av Finlandsbild i 'The Image of Finland at the

cerades och förenklades, men blev samtidigt också tack vare den stigande välfärden mer mångformig.²¹

Helheter såsom herrums- och matsalsmöblemang samt enhetliga sovrumsinredningar hade stämplat som olämpliga för den moderna bostaden redan före kriget. De kritiska förnyarna ifrågasatte främst borgarhemmets estetik, som "småborgerskapet"²² ville efterlikna. De enhetliga möblemangen motsvarade enligt dem ändå inte de krav som borgerskapet ställde på sina bostäder – och ännu sämre passade de in i arbetarklassens bostadsförhållanden. Under den bildade klassens upplysta ledning skulle folket komma till insikt om den på typmöbler baserade moderna inredningens överlägsenhet. Eftersom möblemangen i alla fall var en symbol för världslig framgång följde härav att allmänheten i praktiken accepterade typmöblerna först efter kriget. Och då var det främst trångboddheten – tvårummaren var fortfarande 1960 den vanligaste bostadstypen²³ – som fick finländarna att börja köpa enskilda möbler anpassade för små lägenheter. Dylika möbler fanns nu också för första gången i alla tillverkares sortiment.

Soffan var i mången en- och tvårummare en järnsäng, en s.k. heteka, som bäddades för dagen. "En anspråkslöst modern, enkel fanerbrits med skumplastmadrass"²⁴ var redan i sig ett ergonomiskt framsteg och representerade, överklädd med ett Marimekko-tyg, ett exempel på den moderna inredningskonst, som förespråkades i veckotidningarna *Kotiliesi* och *Kaunis koti*. Skaffade man sig en soffa var den vanligen utrustad med infällbar bädd. Trångboddheten blev en viktig marknadskraft och t.ex. Carl-Johan Boman, som designat flera högklassiga och dyra möbler, utarbetade en enkel bäddsoffa som sedermera patenterades.²⁵ T.o.m. Finlands dåvarande största möbelproducent Askon Tehtaat hade i sitt sortiment endast ett soffmöblemang av egen produktion, nämligen soffgruppen "Laila" från 1948, som för övrigt var företagets mest sålda möblemang på 1950-talet. Vid sidan av "Laila"

World Exhibitions 1900–1992', Peter B. MacKeith & Kerstin Smeds, *The Finland Pavilions. Finland at the Universal Expositions 1900–1992* (Helsinki 1993).

²¹ Altti Kuusamo, 'Esineiden järjestyksestä. Sisustuksen marginaalit 1950-luvulla', Anna Makkonen (toim.), *Avoin ja suljettu, Kirjoituksia 1950-luvusta suomalaisessa kulttuurissa*, (Helsinki 1992), s. 163–177.

²² Arttu Brummer i *Suomen Kuvalehti* 38/1927.

²³ Juntto 1990, bilagans tabell 17.

²⁴ Ulla & Jorma Mäenpää, *Kodinsisustajan työkirja* (Keuruu 1957), s. 223.

²⁵ Maija Mäkikalli, 'Carl-Johan Boman's re-orientation as a furniture designer', föredrag vid symposiet Efterkrigstiden – upptakt till Scandinavian Design 25.7.1995.

sålde Asko enbart svenska licenstillverkade helheter fram till lanseringen av följande egna soffgrupp "Unesco" 1958. Typiskt nog hade "Unesco" ursprungligen designats med tanke på offentliga utrymmen, vilket möjliggjorde att den annars dyra modellen kunde prövas på heminredningsmarknaden.²⁶

Soffgruppen blir folklig

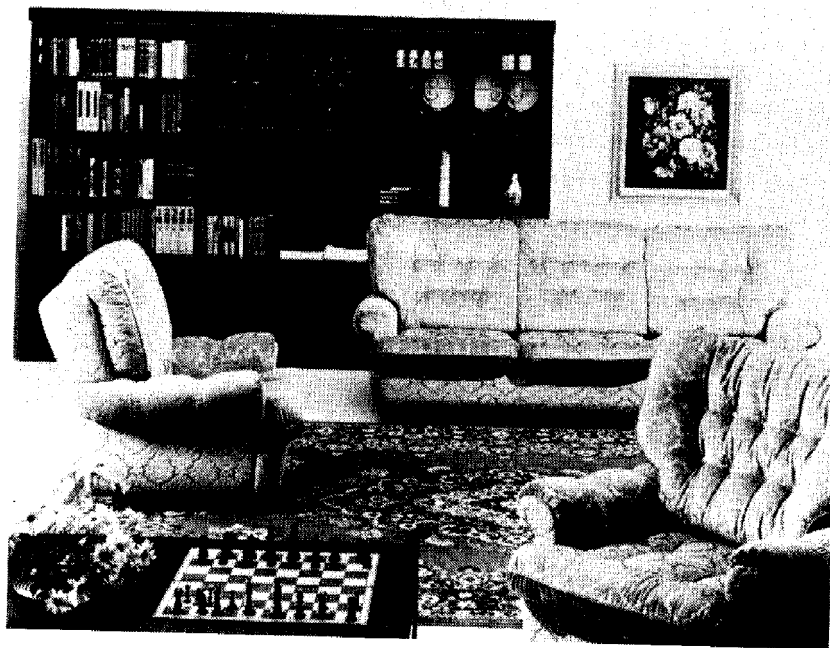
Ransoneringen upphörde 1952, vilket ledde till att den privata konsumtionen började växa och prisen på konsumtionsvaror sjönk. Konsumtionens tyngdpunkt försköts från nödvändiga dagligvaror till inredning, fritidssysselsättning och inom kort även till hushållsmaskiner och elektronik.²⁷ Möbeltillverkarna började också rikta in sig på den nya marknaden genom att satsa på reklam och formgivning. Kända formgivare blev också ett viktigt kommersiellt trumfkort. På 1960-talet började man marknadsföra möbler genom att förknippa dem med en viss livsstil eller ett särskilt livsskede. Urvalet blev mångsidigare alltefter som olika stilar och prisklasser började stå till buds. Det fanns också möbler avsedda för skilda åldersgrupper. Föremålen blev mer pluralistisk och återspeglade därigenom enhetskulturens sönderfall.

Producenterna fick flankstöd av massmedierna, vilkas intresse för möbelindustrin tilltog i.o.m. 1950- och 1960-talens design-boom. Namnkunniga formgivare och ett växande antal tillverkare såsom Vakiopuu, Lepokalusto, OTK:s Puu och Rintala fick publicitet för sina produkter i tidningsspalterna och därmed också i det allmänna medvetandet. Formgivningens ledande företag Artek, Asko och fr.o.m. början av 1960-talet även Muurame Ab uppmärksammades i stor utsträckning och förstod att utnyttja offentligheten genom att själva producera fotografier för den bildhungeriga pressen. Alla producenter behärskade emellertid ingalunda de nya reklamkanalerna i början av 1960-talet.

Den borgerliga soffgruppen, som före kriget varit oåtkomlig för de flesta, kunde nu ägas av alla och gjorde verkligen sitt intåg i de finländska vardagsrummen på 1960-talet. Överhuvudtaget började man för första gången på bred front tänka i termer av helhetsmöblemang. En satsning på hela möble-

²⁶ Riitta Miestamo, *Suomalaisen huonekalun muoto ja sisältö* (Lahti 1981), s. 82–84.

²⁷ Riitta Hjerppe, *Suomen talous 1860–1985. Kasvu ja rakennemuutos*, Suomen Pankin kasvututkimuksia XIII (Helsinki 1988), s. 104–107.

Den massframställda spårskivan och skumplasten medförde att borgerlig bekvämlighet blev tillgänglig för alla. Den psychöverdragna soffgruppen Kensington i möbelfirman Askos sortiment från början av 1970-talet. Soffgruppen fanns även i en läderklädd lyxversion. (Asko Oy).

mang motiverades i annonserna med att de morverkade jäkt, som alltid ansetts vara ett av stadslivets gissel. Enligt reklamen för Iskukalustes "Maaret"-möblemang gällde det att återfinna något "mjukare, värdigare och enhetligare".²⁸

Inom design-eliten fanns det också förståelse för de nya tongångarna: inredningsarkitekten Satu-Irmeli Uoti skrev i *Kaunis koti* att "en vardagsgrupp med soffa, soffbord och två fätöljer är en populär lösning helt enkelt därför att soffan representerar bekvämlighet. Den sluter möbelgruppen tätare och intimare än blotta fätöljer".²⁹ Televisionens entré som medelpunkt för fri

²⁸ *Kaunis Koti* 1/1963.

²⁹ Satu-Irmeli Uoti, 'Puolustuspuhe oleskeluryhmälle, johon kuuluu sohva, sohvapöytä ja kaksi nojatuolia', *Kaunis Koti* 4/64.

samvaro motiverade även soffgruppens renässans. Arkitekten Irmeli Visanti utgav 1972 inredningsguiden *Sisustamme kerrostaloasunnon* [Vi inreder en bostad i ett våningshus]; hon motiverade uttryckligen bruket av soffgrupper med att de sällan kom till användning vid "passivt umgänge, men fick större betydelse vid tv-tittande".³⁰ I reklamtexterna påpekades även att möblemanget ökade samhörigheten mellan familjemedlemmarna.³¹ Tidens umgängeskultur förenade sålunda familism med en beundran för teknologi.

Radikalism och försoffning

Designvärlden hade på 1950-talet mättats med rationella ideal och när man under sextioalet började söka efter alternativ utmynnade sökandet ofta i romantiska, men samtidigt tekniska utopier. Man ville bryta boendets borgerliga konventioner och nya material, såsom formpressat faner, metall, plast och glasfiber, skapade tekniska förutsättningar för utopiernas förverkligande. Det kändaste inhemska exemplet på rymdålderns formgivning var den av Eero Aarnio designade Boll-stolen, som beställdes av Asko Ab 1963.³²

När de stora årsklasserna började bilda egna hushåll präglades marknaden av en stor brist på vanlig vardagsdesign och möbler, som de unga kunnat inreda sin första bostad med – trots att vardagsdesign blivit ett begrepp inom den finländska diskussionen om formgivning. Idealiseringen av den asketiska knappheten och utopistiska skönhetsvärden hade lett till att eliten svävade högt ovanför den s.k. vanliga konsumentens vardagstillvaro. Formgivarna och delvis även inredningsspalternas redaktörer levde i en värld, som skilde sig från flertalets dagliga praxis; förhållandet påminde för övrigt om den av Max Weber skildrade alieringsprocess där kulturexperterna distansieras från den stora allmänheten. Ett rent och vackert formspråk fick "funktionen av en inomvärldslig frälsning" och denna konnotation äger förvisso fortfarande en viss aktualitet inom formgivningsdebatten i Finland.³³

³⁰ Visanti 1972, s. 12–13

³¹ Sarantola-Weiss 1995, s. 156–157.

³² Miestamo 1981, s. 163.

³³ Max Weber, *Maaailmanuskonnot ja moderni länsimäinen rationaalisuus*, Kirjoituksia uskonnonsosiologiasta, (toim.) Tapani Hietaniemi (Helsinki 1989), s. 149–152. Se även Jürgen Habermas, 'Modernity – An Incomplete Project', Hal Fosteer (ed.), *Postmodern Culture* (London & Sydney 1983), s. 8–10.

Den samhällskritiska atmosfären medförde att man i designsammanhang fördömde den traditionella elitistiska smaken och personkulten av formgivare. I smakfrågor förstärktes en relativistisk inställning, vilket bl.a. framgår i den nya inredningstidningen *Avotakka*. Den grundades 1967 och utkonkurrerade inom kort även *Kaunis koti*, som hade startat redan 1948 och som i egenskap av branschens enda specialtidskrift målmedvetet hade drivit den finländska designens och goda smakens sak.

Avotakka erbjöd däremot något för envar. Moralistisk upplysning låg inte i tiden och sålde dessutom inte längre. Tidningen fylldes på 1970-talet med reportage om s.k. kändisars hem och det blev allt viktigare att hålla sig a jour med de "rätta" produkterna. Folkupplysningen undanträngdes och inredningen blev på så sätt åter en profan och vardaglig fråga.³⁴

Samhällelig jämlikhet och rättvisa lyftes fram i stället för estetiska synpunkter. Det nya slagordet var anonym design, som betjänade massorna, medan modemedvetenhet betecknades som ylig. Industriell och teknisk formgivning samt planering av offentliga utrymmen ansågs värdefullare än inredning av privata miljöer; barnens, åldringarnas och de handikappades livsmiljö med allt från ergonomi till arbetsmiljö och arbetsskyddsfrågor intresserade den unga formgivargenerationen mer än enskilda familjers behov. Hemmet upplevdes kort sagt som ett ointressant och framförallt kvinnoförtryckande utrymme.³⁵

Formgivarelitens intresse för hemmens vardag upphörde samtidigt som efterfrågan på möbler nådde toppen. Mellan åren 1966 och 1975 hade över en halv miljon nya bostäder uppförts och finländarna spenderade rentav dubbelt mer pengar på möbler än under det föregående decenniet. De stora årsklassernas föräldrar kunde nu äntligen skaffa det soffmöblemang de alltid önskat sig och deras val styrdes sannerligen inte av modernistiska skönhetsideal, utan tvärtom av en längtan efter borgerlig och plyschöverdragen ymighet. Sett ur soffperspektivet var 1970-talet ett oerhört konservativt årtionde. På basen av reklamerna var det radikala 1970-talets två viktigaste trender en nationalromantiskt färgad stugromantik och en vardaglig saklighet. Lyxen företrädde av plysch och skinn.

På produktionssidan slog spånskivan igenom som basråvara för möbler

³⁴ Intervju med chefredaktör Leena Jokela 30.3.1995.

³⁵ *Muodon kuvat 1960–1990*, s. 133. Kruskopf, s. 227–228. Jarno Peltonen, Ilmari Tapiovaara, *sisustusarkkitehti*, Taideteollisuusmuseon julkaisuja 11 (Helsinki 1984), s. 26. 'Professorit hirttolistalla', *Ylioppilaslehti* 10/95.

och när tillverkarna dessutom strävade att svara på den kraftigt tilltagande efterfrågan genom rationalisering av produktionen, fick kvantiteten ofta gå framom kvaliteten. Progressiv och underförstått dyr formgivning var inte i linje med decenniets massproduktionsideologi.

I och med övergången till massproduktion blev möblerna faktiskt under 1970-talet konsumtionsvaror i den bemärkelsen att de också kunde slitas ut. Spånskivorna och mjukplaststoppningarna var allt annat än eviga och när samhällets differentiering fortskred medförde detta även att de saluförda stilarnas mångfald ökade. Producenterna försökte reagera på allmänhetens behov och drömmar, vilka i sin tur styrdes av television, reklam, utlandsresor och framom allt av den socialt riktiga, goda smaken.

Inom heminredningen kom det radikala 1970-talet att bringa borgerlig hemtrevnad inom räckhåll för alla.

GRANSKNINGAR

Identifiering av sjunkna skepp

Christian Ahlström, *Spår av hav, yxa och penna. Historiska sjöolyckor i Östersjön avspeglade i marinarkeologiskt källmaterial* Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk utgivna av Finska vetenskaps-societeten 148. 214 s. Helsingfors 1995.

Frånvaron av skeppsmask, *teredo navalis*, gör att trävirke – och därmed vraken efter förlista skepp – bevaras bättre i den bräckta Östersjön än i de flesta andra hav. Möjligheterna till marinarkeologisk forskning är därför gynnsamma i detta innanhav. Inte minst det stora källmaterialet gör att marinarkeologi är en expansiv arkeologisk specialdisciplin med en mängd olikartade forskningsobjekt och infallsvinklar.

Ofta föreligger stora svårigheter att identifiera vrak som påträffas. Christian Ahlströms doktorsavhandling i arkeologi vid Stockholms universitet har som målsättning att med hjälp av skriftligt källmaterial identifiera vissa vrak. Infallsvinkeln beskrivs av författaren såsom marinarkeologisk skriftforskning. Avhandlingen består huvudsakligen av ett antal separata fallstudier. En del av materialet har författaren presenterat tidigare, bland annat i den förtjänstfulla och populärt hållna boken *Sjunkna skepp* (1979).

Författaren visar att ett vrak utanför Dalarö i Stockholms skärgård är flöjtskeppet "Anna Maria". Hon låg i den extremt kalla februari 1709 infusen då elden bröt lös genom besättningens slarv och sjönk. Här har ett rättegångsprotokoll använts för att rekonstruera händelseförloppet. Ett vrakfynd i Faksebukten utanför Mön kan övertygande identifieras med den i maj 1813 förlista svenska örlogsfregatten "Birger Jarl". Vissa oklarheter har tidigare rått; de danska myndigheterna uppfattade fartygets namn som "Biliard". Ett vrak vid Älvsnabben bör enligt författaren vara det 1754 förlista handelsfartyget "Concordia". Ett annat fall gäller ett vrak vid Jussarö i västra Nylands skärgård. Författaren kommer fram till att det är den ryska briggen "Graf Nikita". Här kan en tidigare ståndpunkt revideras. I uppsatsen 'Auktionsprotokollen i Ekenäs och vraket vid Jussarö', *HTF* (1981) stannade författaren inför alternativet "Constant Trader", en engelsk bark. Ett vrak vid Borstö i Nagu socken bör vidare ha varit ett fartyg som i november 1747 förliste på väg från Amsterdam till den ryska huvudstaden. Identifikation bygger på en kombination av påträffade artefakter och protokoll från

Åbo auktionskammare 1748. Det yngsta exemplet är skonerten "Fäderneslandet", vilken nödåret 1845 var på väg med undsättningsspannmål från Kalmar när hon förliste i Stockholms södra skärgård.

Identifiering innebär alltså att namnge fartyget, ibland även att fastställa orsaken till förlisningen. De exempel som studeras av Ahlström är från förhållandevis modern tid, 1700- och 1800-talen. Det är från perioder med ett rikligt arkivmaterial som det är möjligt att genomföra undersökningar av detta slag. Avhandlingen ligger mellan arkeologi och historia. Här berörs kvarlevor i form av såväl föremål, artefakter, som skriftliga källor. Själva den marinarkeologiska undersökningen, forskningsrapporterna, utgör ofta forskningsläget och utgångspunkten. Frågorna formuleras utifrån de bevarade artefakterna – främst själva vraken och de fynd som påträffas i anslutning till dem. Historien, eller åtminstone studiet av de skriftliga källorna, blir en hjälpvetenskap till arkeologin. Urvalet för undersökningen bestäms av dels de vrakfynd som gjorts, dels av de lyckade identifieringarna.

Att det bakom denna studie står mödosamma arkiv- och litteraturstudier är uppenbart. Men det måste också ha funnits många – här oredovisade – irrvägar och blindskär. Hur stor andel av alla påträffade vrak går över huvud att identifiera? Hur många misslyckade försök har gjorts? Här kunde det kanske av principiella ha varit skäl på sin plats att redogöra för en misslyckad identifiering.

Vad skall den kunskap som utvinnes genom dessa undersökningar användas till, förutom det rent antikvariska intresset att identifiera och klassificera fynd? Vilken kunskap kan erhållas från skilda typer av källmaterial? Beträffande de här studerade fartygen finns ett i regel omfattande skriftligt källmaterial. Handelsfartyget "Anna Maria" och hennes olika färder med tillhörande öden och äventyr kan till stora delar rekonstrueras. För "Birger Jarl" kan till och med ritningar framvisas. Vad är det då för kunskap som artefakterna kan ge? Och vilka nya insikter får vi genom kombinationen av de två typerna av källmaterial?

För vikingatida eller medeltida skepp, till exempel den på Gotland nyligen funna koggen, finns inga möjligheter att identifiera genom att fastställa namnen, vad de kallades av ägare och brukare. Genom bristen på skriftliga källor från vikinga- och medeltid är dock den kunskap vi får av sådana fynd av utomordentligt stor betydelse; till exempel rörande konstruktion och konstitution; hur de var byggda och i vilket skick och tillstånd de befunnit sig i. Just genom bristen på skriftliga källor bär "odentiferbara" vrak som artefakter på en relativt större mängd information än de moderna skepp som Ahlström studerar.

Naturligtvis kan även postmedieval marinarkeologisk forskning ha mycket att bidra med, trots "överflödet" av skriftliga källor. Men beträffande de mer politisk-, social- och ekonomisk-historiska frågor och problem vilka kan undersökas med hjälp av ett skriftligt material torde de marinarkeologiska bidragen vara blygsamma. Beträffande "Anna Maria" kan i det skrift-

liga källmaterialet mycket grävas fram som belyser väsentliga aspekter av 1700-talets handelshistoria, till exempel ägarförhållandena, fartygets skilda färder. Men denna kunskap får vi oberoende av att fartygets vrak har påträffats. Fynden från "Anna Maria" ger i detta sammanhang ingenting nytt.

Ahlströms framställning ligger nära, mycket nära, forskningsprocessen, närmast på exciperingsstadiet. Det kan resas starka tvivel över det ändamålsenliga att referera dokument *in extenso*, men det skall inte undanskymmas att en av förtjänsterna med denna avhandling är att den återspeglar en oförställd glädje i forskningen och sökandet i arkiv och andra källor.

Avhandlingen har vissa formella brister. En källförteckning saknas och litteraturförteckningen innehåller åtskilliga luckor och inkonsekvenser. Mindre försummelser beträffande akribien förekommer inte sällan. Framställningen kunde, framför allt beträffande inledning och presentation av utgångspunkter, ha varit mer stringent.

En undersökning av detta slag är uppenbarligen mödosam och tidsödande. Återvändsgränderna är talrika. Forskningsmetodiken kännetecknas av sökandet efter ledtrådar och indicier. Nogsamt vägs olika uppgifter mot varandra. Undersökningen är tvärvetenskaplig; material av skilda slag dras in i analysen. Ibland kunde en högre grad av precisering av de metodologiska kriterierna för identifiering ha gjorts. Det gäller bland annat vraket vid Jusarö som "Graf Nikita" på väg från Lübeck till Sankt Petersburg. Tidigare har Ahlström föreslagit engelska "Constant Trader", vilken från betydligt saltare vatten (Nordsjön) passerade Öresund på väg till Sankt Petersburg. Vad som föranleder Ahlströms revidering är delvis en diatoméanalys som företagits av Tuulikki Grönlund. Det är en undersökning av kiselalger, diatoméer, varmed man kan fastställa vattenmiljöers pH-värde, salthalt etc. Diatoméerna återfinns i fartygvrakets barlastsand. Sanden har hämtats från områden med övervägande bräckt eller insjövatten. Knappt 10% av diatoméerna och sanden är från områden med salt eller bräckt vatten. Inget utesluter alltså att all påträffad barlastsand hämtats i Östersjöregionen, vilket dock inte nödvändigtvis utesluter en ursprungshamn i t.ex. England. Vad som uteslutande måste fälla avgörandet i detta fall är en förnyad genomgång av det skriftliga materialet. I kvittenserna från en auktion av vrakgods i Ekenäs omtalas var de två alternativa förlista skeppen var belägna och positionen stämmer enbart med "Graf Nikitas".

Metodologiskt ligger denna avhandling nära den klassiska deckargenren. Men allt gäller individuella fall; och varje fall är unikt, såväl för Hercule Poirot som Christian Ahlström. Generella, heuristiska slutsatser för fortsatta studier saknas. En kriminalroman av exempelvis dame Agatha Christie kan troligen endast i begränsad utsträckning tjäna som kurslitteratur för blivande brottsutredare. På samma sätt är det svårt att utifrån denna avhandling utläsa allmänna riktlinjer för identifiering av sjunkna skepp.

I avhandlingen, framför allt i de inledande kapitlen, finns redogörelser för det skriftliga källmaterialet. Den information som ges är dock mycket all-

mänt formulerad och inte alltid direkt relaterad till de i avhandlingen relevanta – eller potentiellt relevanta – frågeställningarna. Här finns mycket av en allmän presentation, relativt fri från systematik och inte alltid helt korrekt, av arkiv och arkivbestånd i Sverige och Finland. I en särskild bilaga finns även uppräknat i kronologisk ordning förordningar, emanerande från skilda myndigheter i Sverige, rörande handel och sjöfart från 1667 till 1824. Principer för urval anges inte; hänvisningar saknas. Detta normativa källmaterials tänkbara betydelse för framtida vrakidentifikationer torde dock vara ytterst marginell. Den är helt försumbar beträffande exempelvis 1790 års reglemente för exercisen med åror inom flottan eller Kommerskollegiets kungörelse från 1804 angående import av ungerskt vin.

Eftersom nu avhandlingen bland annat har det uppenbara syftet att för hugade marinarkeologer visa på möjligheter till ingångar i det skriftliga källmaterialet, kan ett mer principiellt resonemang efterlysas. Var skall man börja leta? Här hade en redogörelse för det juridiska och administrativa förfarandet vid en förlisning varit på sin plats. Var, hos vilka myndigheter, har man anledning att förmoda att en specifik förlisning har registrerats på något sätt? I vilken typ av källmaterial finns vidare handelsjöfarten regelbundet registrerad? En del av detta finns med i Ahlströms avhandling, men uppgifterna är inte tillräckligt klart och pedagogiskt sammanställda. De inledande kapitlen är helt enkelt dåligt disponerade och otillräckligt preciserade i förhållande till undersökningens syften. Allt för mycket ovidkommande har tagits med; detta samtidigt som annat saknas. De vrak- och förlisningsregister som finns på Sjöhistoriska muséet i Stockholm samt hos motsvarigheterna i Göteborg och Karlskrona borde till exempel ha presenterats och diskuterats.

Den kritik som här har framförts ligger alltså framför allt på en generell och principiell nivå. Avhandlingen brister i stringens. Teoretiskt är den inte märkvärdig. Detta skall ingalunda undanskymma att författaren på ett mycket övertygande sätt har lyckats med att identifiera sina vrak och kasta ljus över deras historia, öden och ibland underbara äventyr. Att avhandlingen innebär ett viktigt tillskott och ett nytt betraktelsesätt till den växande marinarkeologiska litteraturen torde dock vara ställt utom tvivel. Med intresse följer läsaren Ahlströms vägar till vrakidentifikation. Talrika utvidgningar av kulturhistorisk art tillhör vidare de tilltalande fördelarna med denna avhandling.

Thomas Lindkvist

Skärgårdshushåll

Beatrice Moring, *Skärgårdsbor. Hushåll, familj och demografi i finländsk kustbygd på 1600-, 1700- och 1800-talen*. Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 145. Finska Vetenskaps-Societeten. 173 s. Helsingfors 1994.

Beatrice Morings avhandling tar upp ett viktigt ämne: överlevnadsstrategier hos en finländsk skärgårdsbefolkning under tre århundraden.¹ Forskningsmässigt anknyter den till en av de mest diskuterade frågorna inom historisk demografi och familjehistoria under de senaste 30 åren, nämligen den europeiska familjens och det europeiska hushållets struktur och förändring under moderniseringsprocessen.

Dissertationen utgör samtidigt den finska delrapporten inom det samnordiska projektet "Kustbygd i förändring 1650–1950. Familj och hushåll i nordiska fiskesamhällen". I fokus står här hur olika marina ekotyper påverkats av den ekonomiska och teknologiska utvecklingen. Moring går emellertid utanför projektstrategin och belyser inte bara sambanden mellan ekonomi, fisketeknologi och familje- och hushållsstruktur utan analyserar också ganska ingående den demografiska utvecklingen i sitt undersökningsområde: församlingarna Kumlinge, Brändö, Iniö, Korpo och Houtskär i Skärgårdshavet. Det komplicerade samspelet mellan social förändring och demografiska beteenden diskuteras. Det är alltså fråga om en ambitiöst upplagd studie där Moring har att ta ställning till ett snabbt växande och ej sällan intrikat internationellt forskningsläge inom specialiteter som historisk fertilitets-, migrations- och mortalitetsforskning. Avhandlingen innehåller således delavsnitt, som vart och ett skulle ha kunnat byggas ut till separata avhandlingar.

Materialet till den demografiska huvudanalysen hämtar Moring från den databas för Houtskär avseende perioden 1742–1825, som hon själv konstruerat. Var och en som kommit i kontakt med demografiska databaser kan vitsorda att Moring här lagt ned ett tidsödande och synnerligen kompetent registreringsarbete.

Följden har emellertid blivit en påtaglig dikotymi mellan djupanalysen, fotad på Houtskärsbasen, och det 300-åriga långperspektiv som med hjälp av tvärsnittsdata och tidsserier anläggs på familje- och hushållsutvecklingen och vissa andra demografiska fenomen i undersökningsområdet. Moring har inte helt kommit tillrätta med denna. I det lilla men intressanta kapitlet om giftermål får vi bara uppgifter om giftermålsåldrar fram till 1825; de giftas andel av befolkningen redovisas inte längre än till 1860. De verkligt intressanta förändringarna i dessa bägge avseenden inträffar som bekant senare.

¹ Recensenten var fakultetsopponent vid disputationen.

Analysen av den geografiska migrationen, viktig när man i modellform skall bedöma befolkningstryckets följder i området, begränsas till åren 1742–1825. Den starka inrikes utflyttningen och begynnande emigrationen från skärgårdsförsamlingarna kommer på så sätt inte med. Relativt enkla nedslag i flyttningslängderna hade här kunnat komplettera databasens migrationsinformation. Till den påtalade dikotymin hör också att Moring är sparsam med ekonomiska data och bebyggelseuppgifter. Områdesbeskrivningen får ibland en impressionistisk karaktär. Sålunda anges t.ex. boskapsbeståndet endast för tre år på 1630-talet.

För att eliminera de här tidslakunerna i analysen hade man kunnat tänka sig en alternativ forskningsstrategi där längdperspektivet ytterligare offrats. I databasen finns ju en potential för en fördjupning av t.ex. familje- och hushållsanalysen ned på by- och släktskapsnivå, en potential som nu inte utnyttjas.

Den påtagliga befolkningsskiftningen i Skärgårdshavet under 1800-talet föranleder Moring att i sin upptaktsbeskrivning beteckna 1600-talssamhället som statiskt (s. 88). Motinstanser mot detta synsätt kan resas. Före kyrkobokföringens tid är det naturligtvis omöjligt att exakt komma åt rörligheten i agrarsamhället. Det finns dock ett material som kastar ljus över migrationen i det svensk-finska samhället i början av 1600-talet och det är rannsaktionslängderna över Älvsborgs andra lösen 1619–22. De avslöjar en förvånansvärt hög migration: både kortdistansflyttning mellan grannsocknar och flyttningar på längre avstånd till städer. I vissa mellansvenska områden som ligger i kommunikationsmässiga korsdrag, i likhet med Skärgårdsfinland med sin posttrafik och handel, har man också under 1600-talet funnit ganska utbredda giftermålsfält.

Det är speciellt två förhållanden som talar för att en betydande dynamik kan dölja sig bakom de stagnerande befolkningssiffrorna i Skärgårdsfinland under 1600-talet: de militära utskrivningarna och Stockholms influens. Man har beräknat att den finska riksdelen förlorade omkring 100 000 utskrivna soldater under stormaktstiden, en oerhörd åderlätning med tanke på den låga befolkningsnumerären. På många håll blev följden en mycket sned könsbalans: änkor har suttit på hemman, yngre söner har tidigare än väntat tagit över gårdar.² Det förtransitionella Skärgårdsfinland kan inte ha varit opåverkat av de här förhållandena.

Mornings undersökningsområde är, som nämnts, inte något utkantsområde. Det har i äldre tid legat inom Stockholms influens, efterhand inom Helsingfors men tydligen inte inom S:t Petersburgs. Den finska församlingen i Stockholm bildades redan 1533 och Tarkiainens bearbetning av dess kyrkböcker avslöjar huvudstadens attraktion på Skärgårdsfinland.³ Även här

² Se härom främst Jan Lindegren, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Studia Historica Upsaliensia 117, (Uppsala 1979).

³ Kari Tarkiainen, *Finnarnas historia i Sverige. 1. Influenserna från Finland under*

kan alltså en demografisk dynamik dölja sig bakom stillastående befolkningstal.

Moring dokumenterar mycket klart i avhandlingens centrala parti övergången från anmärkningsvärt stora och komplexa hushåll till kärnfamiljer av västeuropeiskt snitt i undersökningsområdet. Det förefaller också klart att denna process främst skall ses i ljuset av tillväxten av de obesuttna grupperna. Bondehushållen i Skärgårdsfinland har i äldre tid varit patrilokala och kännetecknats av intergenerationell samlevnad.

Utvecklingen har uppenbarligen i stora drag varit den som Moring skisserar men några frågor inställer sig. Den första är givetvis om mantalslängderna kan ha överdrivit den komplexa hushållsstrukturen i äldre tid. Det hade därför varit värdefullt om mantalslängdernas hushållsuppgifter, åtminstone stickprovsvis, konfronterats med annat material. Mantalslängderna uppgjordes som bekant årligen över den i socknen boende befolkningen. Varje hushållsföreståndare fördes till det hemman eller den hemmansdel vederbörande ägde, arrenderade eller var bosatt på. Det borde därför vara möjligt att med hjälp av kartor och brandförsäkringshandlingar nå en mer exakt bestämning av hushållens lokalisering. Helmer Smeds fann i sin 30-talsstudie av Malaxbygden att även de som betecknas som inhyses ofta bodde i eget hus eller i en avskild del av en bondgård.⁴ Smeds stöder sitt antagande bl.a. på uppställningsprinciperna i mantalslängderna.

Moring företar inte någon social uppdelning av hushållen. Det är emellertid ej a priori säkert att obesuttna hade enkla hushåll. Arbetsvandringar kan tillåta bevarandet av storfamiljer även bland ganska marginaliserade grupper, något som t.ex. visats i studier av tsarryska hushåll. Helt klart är att samboende vuxna barn-föräldrar var en arbetsorganisatorisk nödvändighet i fiskarhemmen. Relaterad till denna problematik är yrke, livscykel och hushåll i Skärgårdsfinland. Man hade därför önskat att Moring kompletterat tvärsnittstudien med en processuell ansats där yrkesförändringar kopplats till familje- och hushållsstruktur. När under livscykeln blir jordbruk viktigare än fiske?

I avsnittet om fertiliteten går Moring rakt in i en delvis inflammerad internationell diskussion, som bl.a. i Sverige förts med höga röstlagen så sent som för några år sedan. Författarinnans undersökning av den socialt differentierade fertiliteten och diskussionen om familjeplanering är en väl genomförd studie och de tekniska invändningar, som man ibland har anledning att rikta mot denna typ av demografiska analyser, inställer sig endast undantagsvis. Resultaten kan emellertid tolkas på fler sätt än som nu blivit fallet.

det gemensamma rikets tid, Nordiska Museets Handlingar 109 (Stockholm 1990); dens. *Finnarnas historia i Sverige. 2. Influenserna från Finland och de finska minoriteterna under tiden 1809-1944* (Helsingfors 1993).

⁴Helmer Smeds, *Malaxbygden. Bebyggelse och hushållning i södra delen av Österbottens svenskbygd. En studie i människans och näringslivets geografi* (Helsingfors 1935).

Moring räknar med att familjeplanering praktiserades i alla sociala skikt i området, möjligen med undantag av båtsmännen, redan i slutet av 1700-talet. Familjeplanering uppfattas alltså mer som en anpassningsprocess till nya socio-ekonomiska förhållanden än som en informations- och innovationsföreteelse. För att styrka att familjeplanering förekommit i agrarsamhället bör man arbeta som Sherlock Holmes: sedan möjliga alternativ utslutits, måste det enda kvarstående vara det riktiga. Mornings uträkningar av den åldersspecifika äktenskapliga fruktsamheten i Houtskär visar visserligen att någon naturlig fruktsamhet inte förelegat men är det fråga om aktiv familjeplanering? Räcker de förklaringar som Moring anför? Samtliga biologiska, medicinska och näringsmässiga förklaringar måste exkluderas innan man tillgriper familjeplanering som förklaring till fruktsamhetsnivån.

Nutrition, amning och avbrutna samlag diskuteras som förklarande determinanter bakom fertilitetsnivån. Att en kollektiv familjeplaneringsstrategi skulle vara utformad för mer än två hundra år sedan i området förefaller däremot knappast styrkt. Medicinska förklaringar lämnas åsido. En skall här anföras. I flera indiska undersökningar från 1960-talet har man påvisat samband mellan smittkoppor och fekunditet hos män.⁵ Nyligen har den svenske historiedemografen Peter Sköld visat att både mannens och kvinnans fertilitet försämrades av smittkoppsvirus.⁶ Med tanke på att smittkopporna tidvis grasserade i Skärgårdsfinland är epidemiernas inverkan på fertiliteten väl värd att ta med i beräkningen vid fruktsamhetsanalysen.

Den västerländska mortalitetsnedgången efter 1750 är kanske den viktigaste företeelsen i mänsklighetens historia. I sitt avslutande mortalitetsparti når Moring ett viktigt men samtidigt överraskande resultat. Trots frånvaron av läkare och barnmorskor i skärgårdssocknarna går spädbarnsdödligheten starkt tillbaka. Att en amningskampanj lyckas utan lokala agenter beror tydligen på den höga läskunnigheten och informationsmottagligheten.

Amningen har spelat en huvudroll vid reduceringen av spädbarnsdödligheten. Spädbarn som slutar amma tappar som bekant i vikt. Potatisen kan, som Moring vill göra gällande, ha kompenserat borttagandet av bröstmjölk i spädbarnsdieten. Störst betydelse bör dock det nya livsmedlet ha haft för nutrition och hälsa bland barn över ett års ålder. Det är därför ovisst på vilka grunder Moring vill förlägga nedgången i barnadödligheten till tiden efter 1850. Redan Gustav Sundbärg visade att dödligheten i samtliga barnaåldrar över ett år går ned mellan 1810 och 1850 i Sverige.⁷ Det är svårt att tro att utvecklingen varit annorlunda i Skärgårdsfinland. Det bör t.ex.

⁵ A. M. Phadke, N. R. Samant & S. D. Dewel, 'Smallpox as an etiologic factor in male fertility', *Fertil Steril* 1973, 10, s. 85-99. För denna referens och andra upplysningar om sambanden smittkoppor-fertilitet ber jag att få tacka Peter Sköld.

⁶ Peter Sköld & Catarina Hägglund, 'Smittkoppor och fertiliteten. Ny studie ur gammalt material', *Läkartidningen* 46/93, s. 4116-4118.

⁷ Gustav Sundbärg, *Bevölkerungstatistik Schwedens*, (Stockholm 1907).

noteras att en effektiv vaccinering drastiskt reducerar smittkoppsödligheten efter 1800.

Moring analyserar relativt flyktigt sina data över vuxendödlighet och dödsorsaks panoraman. Området är emellertid epidemiologiskt högintrösant. De ökade stockholmsresorna och expositions faktorn torde t.ex. förklara uppgången i lungsotsdödlighet 1810-16.

Beatrice Moring har skrivit en stimulerande avhandling, som ger viktiga bidrag till pågående internationella diskussioner. Det breda greppet och den långa undersökningsperioden lämnar ibland utrymme för alternativa tolkningar. Alternativen fotas emellertid för det mesta i Mornings egna välgjorda genomgångar. Det är också roligt att läsa avhandlingen. Historisk demografi tenderar att bli en metodisk-teknisk disciplin där språket ofta kommer på undantag. Moring har i stort sett undgått den faran. Språket är tämligen fritt från anglicismer och "svengelska". De träffande metaforerna och ibland bitska sarkasmerna vid beskrivningen av forskningslägen m.m. förhöjer läsvärdet.

Lars-Göran Tedebrand

Adliga och andra brukspatroners affärer på 1600-talet

Rita Bredefeldt, *Tidigmoderna företagarstrategier. Järnbrukens ägar- och finansieringsförhållanden under 1600-talet*. Stockholm Studies in Economic History, 19. 219 s. Stockholm 1994.

Kustaa H.J. Vilkuna, *Valtakunnan eduksi, Isänmaan kunniaksi, Ruukinpatruunalle hyödyksi. Suomen rautateollisuus suurvalta-ajalla*. [Till rikets fördel, fäderneslandets heder, brukspatronens nytta. Finlands järnindustri under stormaktstiden.] Historiallisia tutkimuksia 188. 388 s. Helsinki 1994.

Det föreligger två avhandlingar om järnbruk under svensk stormaktstid. Rita Bredefeldts gäller i stort sett riket som helhet, Kustaa H.J. Vilkunas objekt finns i den finländska riksdelen. Båda avhandlingarna koncentrerar sig på ägarförhållanden, finansierings- och lönsamhetsfrågor. Forskningsarbetet har till stora delar utförts parallellt, men genast vid första påseendet slås man av att ingendera i förordet redovisar någon fruktbar kontakt med kollegan på andra sidan Bottenviken.

De två avhandlingarnas kontaktytor skall jag något beröra framdeles. Först behandlar jag Bredefeldts framställning, huvudsakligen det andra och

tredje kapitlet "Järnbruk och ägare under 1600-talet" samt "Bruksekonomi och marknad under 1690-talets nödår. Grängshammars bruk 1691–1697". Angående finansieringsfrågorna i kapitlen fyra och fem måste jag begränsa mig till huvudsakligen en aspekt. Recensionens andra avsnitt behandlar Vil-kunas avhandling. I det tredje avsnittet presenterar jag en redogörelse från år 1686 av Lorentz Creutz d.y. som ger en viss tilläggsbelysning åt frågor i båda avhandlingarna.

Min utgångspunkt är intresset för det adliga bruksägandet, som är en stor fråga hos Bredefeldt. I tidigare forskning har rätt en viss samstämmighet om att adeln också i dessa avseenden spelade en betydande roll. Men formuleringarna har varit vaga. Här ges emellertid exaktare besked. År 1695, då hammarskattelängden är särskilt upplysande, svarade de adliga ägarna för 49,4% av rikets privilegierade järnproduktion, följda av borgare 25,4% och ofrälse ståndspersoner 12,3%. – Ett par små detaljer skall här påpekas. Bredefeldts ena, förtjänstfullt utarbetade bilaga förtecknar samtliga privilegierade bruk enligt längden 1695. Hon har ur en mängd olika källor tagit fram ägartypen i samtliga 412 fall utom 18, som därför förts till gruppen "okänd". Tre av de ifrågavarande bruken ägdes av de finländska bröderna Johan och Petter Thorwöste d.y. Om Bredefeldt hade utökat mängden av anlitade bruksmonografier med Gabriel Nikander, *Fiskars bruks historia* (1929) och W. E. Nordström, *Svartå bruks historia* (1962), eller frågat t.ex. Vilku, skulle hon ha kunnat identifiera de två bröderna. Gruppen "okänd" hade då kunnat reduceras med någon decimal av en procentenhet, till förmån för gruppen ofrälse ståndspersoner. Det av Johan Creutz grundade Petjärvi eller Strömfors bruk, som finns i hammarskattelängden 1695 upptas förstäligt nog inte av Bredefeldt, eftersom det skattlades först 1698. Men jag erinrar ändå gärna, en passant, om detta bruks existens; dess gamla miljö är sällsynt välbevarad.¹

Före 1600-talets mitt var adelns andel av bruksägandet, enligt bl.a. 1639 års längd, klart mindre. Till bilden av ökningen under seklets senare del hör att flertalet av de adliga bruksägarna var nyadlade, särskilt söner till bruksägande borgare, ofrälse ståndspersoner o.dyl. Bredefeldt skriver: "Övergången till en adlig ägardominans kan lite tillspetsat karakteriseras som att bruk egentligen inte bytte ägare, utan att ägare bytte stånd".

Den rådande gamla samhällssynen, fyrståndsläran, föreskrev att adeln skulle bestå av storgodsägare, officerare och civilämbetsmän, medan brukens o.a. industriers ägare skulle vara borgerliga. Peter Englund framhåller i sin avhandling *Det hotade huset* (1989) att läran tämligen reservationslöst omfattades av adeln själv under 1600-talets första hälft, men sedan uppluckrades till förmån för en näringsvänligare inställning. Enligt Bredefeldt överdramatiserade Englund förändringen: Adeln skall till stor del ha varit posi-

¹ O. Sirén, *Strömfors Bruks historia 1695–1984*, 1984; 1:a uppl. 1971, på svenska och utförligare på finska.

tiv, speciellt i egen praxis, till industri och handel redan före 1650: "Det som Englund egentligen beskriver är hur adeln *ville bli betraktad* (en ideologi man har, men inte följer)". Bedömningarna, i den ena eller andra riktningen, har till synes ofrånkomliga drag av spekulation. Ty det råder en uppenbar brist på ställningstaganden i enskilda fall där teori skulle ha formulerats som motiv för aktuell praxis. Jag återkommer härtill i slutavsnittet.

Knappast går det heller att konstruera en serie av faktiska, renodlade val-situationer, inför investering i t.ex. jordagods *eller* järnbruk, för att påvisa ev. förändrade strategier. Något kan utläsas ur Bredefeldts uppgifter i kap. 5 om låntagningen 1693-95 i riksbanken. Av bruksägarlångtagarna dominerade adeln starkt, med 66,0% av summan lån till bruksägare, d.v.s. kraftigare än deras andel år 1695 av totalproduktionen, 49,4%. Bredefeldt har funnit att bruksägaradeln använde krediterna mest för gamla ståndsmissiga ändamål, nämligen jordegendomar och stadspalats i Stockholm; borgarnas långtagning kom i högre grad deras bruk till godo. Detta kapitel visar allmänt taget på riksbankens stora roll som givare av industrikrediter, större än man vanligen antagit.

Bredefeldt konstaterar i förbigående att de adliga ägarna sällan bodde vid sina bruk. Till iakttagelsen må här fogas ett par exempel från Finland, om ganska självklara förhållanden. Lorentz Creutz d.y. bodde inte på Forsby, eller något annat av sina bruk, utan, när han befann sig i nejden, på Sarvlax 15 km från Forsby. Johan Creutz såg sannolikt sällan till Sippola bruk eller Petjärvi-Strömfors, i trakten uppehöll han sig på gården Abborfors 4 km från Petjärvi. Generaliserat: Adelns ökade engagemang i industrin skulle dock icke få synas alltför tydligt utåt. Mellan bruk och château måste det finnas distans. Bruksherrgårdarnas stora mängd hör först 1700- och 1800-talet till.

Bredefeldts kap. 3 är en fallstudie från Grängshammars bruk i Dalarna på 1690-talet. Fallet är inte typiskt i högre grad; dels var tiden, med missväxtåren, exceptionell, dels var produktionsprocessen vid Grängshammars ovanligt integrerad. Utgående från lönsamhetsfrågor granskar kapitlet arbetskraften. Föga överraskande blir resultatet kort sagt att bruksägaren satsade extra för att i en svår tid hålla sina arbetare vid liv, hälsa och krafter, därmed tryggande en fortsatt produktion. Under nödåret 1697 subventionerade ägaren en aning arbetarnas och kolböndernas inköp av livsmedel m.m. i bruksmagasinet. Andra år gick magasinet enligt Bredefeldt med vinst, måttliga 2-5% men dock. Frågan är om det verkligen var "vinst", snarast var det en helt rimlig täckning av kostnader för magasinrörelsen, såsom anskaffning, lagerhållning och distribution. Och så krävde anhopningen av skulder till magasinet en hel del extra bokhållararbete.

Kolande och koltransporterande bönder och smederna som framställde stångjärn karakteriseras båda som brukets arbetare. Bönderna var väl ändå också här i främsta rummet jordbrukare, vilket väl kunnat utrönas t.ex. av kartmaterial. Bredefeldts formulering att jordbruket för de kolleverande

bönderna bara "kompletterade" försörjningen stöds inte av det redovisade underlaget. Att en kolbonde årligen kunde ta ut så mycket som 4 à 7 tunnor spannmål ur brukets magasin betydde kanske att det fungerade som ett slags lånemagasin, i stil med dem som på 1700-talet blev vanliga i socknarna. En smed tog självfallet ut mera spannmål, 10 à 19 t/år. Ofta resulterade uttagen i livslånga skuldförbindelser. Bredefeldt ansluter sig till dem som i de oreglerade skulderna inte så mycket ser ett medel att binda arbetarna vid bruket som mera ett dolt, egentligen regelstridigt lönepåslag.

Trots intressanta om än delvis diskutabla inslag ter sig kapitlet om Grängshammar något löst anknutet till Bredefeldts framställning i övrigt om ägar- och finansieringsförhållanden.

*

Vilkunas avhandling har en titel som visar på två aspekter, d.v.s. "statsnyttan" och den enskilde brukspatronens affärsintresse. Bruksdriften skulle enligt titeln vara till gagn för riket och till heder för fäderneslandet. Här avses det svenska riket som helhet, medan fäderneslandet syftar på Finland. Vilkuna ansluter sig till den tradition i finsk historieskrivning som gärna opererar med bilden av Finland som en klart väsensskild del av det svenska riket. En av de uppgifter som han har satt sig före är att visa på drag inom bruksdriften i Finland från 1610-talet hundra år framåt som bekräftar och berikar en sådan bild.

Vilkuna koncentrerar sig i hög grad på de västnyländska bruken, belägna i och omkring Karis. Därtill finns åtminstone tre skäl: I den trakten låg på 1600-talet flertalet av de finländska bruken; från dem finns relativt mycket räkenskaper o.a. källmaterial, de hade grundats redan under 1600-talets första hälft, varför de kan illustrera en längre utveckling. Från det äldsta västnyländska järnbruket Svartå föreligger räkenskapsmaterial i en första serie 1616-24, då bruket ägdes och drevs av kronan, och en andra serie 1626-32, då det sköttes av en enskild brukspatron. Äldre forskning har uppfattat att produktionen då nästan uteslutande var avsedd för export. Vilkuna kan påvisa att stora partier tidvis användes för militära ändamål, i Finland och i Baltikum. Den riktningen i avsättningen framstår som ett av särdragen.

Med början 1638 organiserades det finländska bergmästardömet. I hur hög grad man vill se detta som en markering av Finlands särställning kan vara en bedömningsfråga. Vilkuna understryker en sådan betydelse rätt kraftigt. Han citerar bl.a. Per Brahes berömda ord i generalguvernörsberättelsen 1638 om hur bergverkens begynnande blomstring i Finland bidrog till att landet "kunde liknas vid ett icke utav de mindre konungsrike[na] i Europa". Vilkuna hänvisar också, dock något vagt (s. 73 not 80) till uttalanden av bergskollegiet o.a. centrala svenska myndigheter som skulle stöda en föreställning om Finland som "rikets andra hälft".

De retoriskt anslående formuleringarna om "konungarrike" och "rikshälf" står i en viss kontrast till faktum att Finland utgjorde ett av sex svenska bergmästardömen, som alla sorterade under det centrala bergskollegiet, och att Finlands årsproduktion 6.000 skeppund (enligt 1695 års nästan heltäckande hammarskattelängd) inte utgjorde många procent av den svenska årsproduktionen vilken uppgavs till totalt 228.500 skeppund.

Också om proportionerna ter sig modesta är den finländska järnbruksindustrin på 1600-talet givetvis värd en särskild undersökning. En lokalt begränsad djupundersökning kan ju ge resultat som en riksomfattande studie inte får fram. Vilkuna kan sålunda nyansera den gamla föreställningen att järnbruken i Finland gynnades framom dem i Sverige västerom Bottenviken. En fråga i sammanhanget måste tydligen dock ännu anses obesvarad, nämligen om fördelen av skattefrihet. Den skymtar några gånger hos Vilkuna men får ingen systematisk behandling. Ätminstone i flera enskilda fall hade finländska bruk en anseelig favör i detta. Till det som nämns om Billnäs och Fiskars drygt 10-åriga skattefrihet kan läggas följande exempel: Strömfors bruk kom igång 1695, skattlades först efter tre års drift men fick då sex års frihet, vilken sedan förlängdes med ytterligare sex år. Bruket fungerade sålunda i 15 år, under hela den tid Johan Creutz upprätthöll det, utan skatteavbränning.

I sin jämförelse mellan Finland och det övriga riket kommer Vilkuna å andra sidan till att de finländska bruken var större än genomsnittet. Han har då tydligen räknat med i riksmedeltalet de i många fall mycket små bergsmanshyttorna och -hamrarna, som t.ex. Rita Bredefeldt inte är villig att klassificera som egentlig industri. Det är en av de frågor där en diskussion i förväg mellan de två forskarna troligen hade varit nyttig.

De finländska järnbruken hade utöver de stora trumfarna, tillgången på kolskogar och vattenkraft, också andra någorlunda hyggliga förutsättningar. De första brukspatronerna Jakob Wolle och Petter Thorwöste d.ä. hade som handelsmän skaffat anseeligt kapital att investera i industrin och hade gamla kontakter med avnämare på den internationella marknaden. Behovet av tryggad bränsleanskaffning och de kolande böndernas kund- och kreditförhållanden drev i Västnyland fram en än så länge informell uppdelning i intresseområden kring brukskomplexen Svartå, Fiskars och Fagervik. Förhållandet mellan bruken och omnejdens befolkning framstår som gott, bättre än vad man tidigare trott. Det synes också ha gällt relationen arbetsgivare - arbetstagare på själva bruken. Frågan om, förenklat sagt, bruksfolket fick det bättre eller sämre, bedöms f.n. något olika av de finländska forskarna Vilkuna och Georg Haggrén *HTF* 1994 (s. 51-74). Kapitlet om arbetskraften och dess relevans för lönsamhetsfrågorna i Vilkunas avhandling skall jag här inte behandla närmare, eftersom författaren ställer en specialundersökning i utsikt. Jag vill bara framföra önskemålet om en utredning av i vilken grad smedsdrängarna skall anses ha stått direkt i brukets tjänst eller i smedmästarens/entreprenörens.

Avhandlingens sista huvudkapitel är en ingående granskning av järnbrukens roll i ägarnas totala ekonomiska verksamhet. Kapitlet visar, rätt övertygande, att fr.o.m. Petter Thorwöste d.ä:s tid bruksdriften för de flesta ofrälse patronerna var huvudsaken, medan landsköp, sågning, godsdrift m.m. för dem inte spelade någon så stor roll som tidigare ibland antagits.

Vilkunas avhandling innehåller många nya rön av betydelse. Den ger också den första moderna helhetsbilden av en industrigren som visserligen i jämförelse med branschens ställning i riket var anspråkslös men som lade en grund för vidare lokal utveckling.

Sist i detta avsnitt skall jag ta upp några enskildheter utgående från östnyländska förhållanden, som mina egna forskningar i stort sett begränsat sig till. Vilkuna har tydligen inte gett sig tid att granska alla lokalhistoriska detaljer. Han uppger på s. 186 att bara fyra av bruken hade egen kyrka: Forsbybruks kyrka i Pernå, byggd c:a 1690, har tappats bort. Om vidden av Forsbys intresseområde nämner han på ett par ställen att det sträckte sig i väster 5–6 mil ända till Sibbo i norr t.o.m. Kuuskoski. Den sistnämnda orten befann sig inte alls så långt borta som Vilkunas text lätt får läsaren att tro; Kuuskoski forna by ingår i nuvarande kamerala enheten Malmgård enstaka, som är närmaste godsgranne i norr på en knapp halvmils avstånd från Forsby-godset. Båda ägdes av Lorentz Creutz d.y.

*

Angående Lorentz Creutz d.y:s affärer har Vilkuna missförstått en uppgift som han hänvisar till i Kurt Antell, Pernå sockens historia I (1956). Vilkuna skriver (s. 120) att Creutz för sin bruksdrift år 1686 "anhöll om kontribution av riksdagen men erhöll bara 1 000 daler kopparmynt". I själva verket anhöll Creutz om befrielse från att erlägga en av riksdagen något tidigare beviljad kontribution, men han måste ändå åtaga sig att *betala* 1 000 dr kmt. Däremot gör Vilkuna rätt i att ställa sig frågande till uppgiften att Creutz varit tvungen att låna upp till 150 000 dr kmt närmast för bruksdriften på Forsby. Om detta och om andra stora saker skulle dock viktig upplysning ha stått att få i primärkällan, d.v.s. protokollet som fördes 17.12. 1686 vid en konferens mellan Creutz, nyländske landshövdingen Klingstedt och finländske bruksinspektorn Starman.²

Protokollet 17.12.1686 innehåller en redogörelse i 6 punkter av Creutz. I punkterna 1 och 2 uppgav Creutz att allmogen och folket vid det 1682 grundade bruket i Forsby ännu var ovana vid kolning och bruksarbete, i

² Protokollerna har vid något tillfälle fått fel placering i källan där det hör hemma, nämligen serien Nylands landshövdingens skrivelser till KM:t, i Svenska riksarkivet. Det borde befinna sig som bilaga till landshövdingens skr. 2.01. eller 5.01. 1687, men det ligger bland skrivelserna från december 1686, i föregående volym. Åtminstone förhöll det sig så när serien i tiderna mikrofilmades för Finlands riksarkiv, rullen FR 16.

motsats till hur andra bruk hade det. Därtill hade masugnspipan förstörts vid första blåsningsen 1683. Enligt punkt 4 hade en Creutz tillhörig ny skuta, med 650 skeppund malm från Utö, strandat vid Helsingfors, lyfts och omlastats, men slutligen sjunkit bara 2 mil från bruket, varvid hela lasten definitivt förlorats.

Punkt 3: "häftar han så igenom detta verket *som annorstädes* (min kursivering) i inemot 150.000 daler kopparmynts gäld, som han årligen måst betala intresse [på] å 8%, och särdeles att sedan han tillhandlat sig själva brukslägenheten med därunder liggande bönder av herr Åke Rålamb, kom en del av samma hemman under reduktion, vilka han sedan ånyo måst köpa och utbyta". – Creutz hade tidigare ägt bara en del av Forsby, år 1680 köpte han av Rålamb den stora återstoden, främst Västerforsby. I köpet ingick också Tjusterby. Vartdera godset var i storleksklassen 1 500 hektar. Skuldbördan hade (enligt punkt 5) ytterligare tyngts av betalningsparten som Lorentz Creutz d.ä:s sterbhus häftade i. Det anförda tyder på en rimlig förklaring till den stora skulden 150 000 dr: Den gällde uppenbarligen till anseelig del jordagods och inte väsentligen direkt järnbruk.

Protokollets intressanta upplysningar om bruksfolkets skuldsättning måste här förbigås, men punkt 6 bör citeras: "berättandes det han alltid måste vara frånvarandes stadd och uppvakta sin av Hans Kongl. Maj:t anförtrödde tjänst (som landshövding i Åbo och Björneborgs län), med andre angelägne kommissioner, och betro själva verken och bruksdrivandet ovulna och otrogne betjänte, där de andra bruksförvaltare i landet sitta själva och förvalta sina verk med större menage och nytta".

Creutz redogörelse har tillkommit i ett läge där det fanns behov av mörka färger. Men man kan ändå tänka sig att den koncentrerat belyser många adliga ämbetsmäns-bruksägares situation och prioriteringar. Rollerna, som för Creutz uppenbart gällde i såväl ord som gärning, var i viktighetsordning: ämbetsmannens – godsherrens – brukspatronens. Redogörelsen ger ett bidrag till temana i Bredefeldts och Vilkunas avhandlingar. Den aknyter också till den av Bredefeldt (men inte av Vilkuna) citerade Peter Englund's här tidigare nämnda avhandling *Det hotade huset*. Författaren hänvisar på s. 163 till vad Lorentz Creutz (i detta fall d.ä. sannolikare än d.y; jfr Englund s. 304) en gång 1672 yttrat i riksrådet: En adelsmans främsta heder kom av ämbetet, framom andra sysslor. Det var en variation bl.a. på Axel Oxenstiernas förkunnelse 1644: En riktig adelsman arbetar för det allmänna bästa och icke för egen snöd vinning, som borgaren.

Olle Sirén

Johan Rosenhanes dagbok 1652–1661

Arne Jansson (utg.), *Johan Rosenhanes dagbok 1652–1661*. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, Handlingar del 18. 384 s. Stockholm 1995.

I Sveriges historia intar Schering Rosenhane (1609–63) en bemärkt plats; efter en lång tjänstemannakarriär blev han riksråd och överståthållare i Stockholm. Också brodern Gustaf (1619–84) möter man i olika sammanhang, och han slutade som vicepresident i Svea hovrätt. Tillsammans utpekas de två som författare bakom pseudonymen Skogekär Bergbo.

Mindre känd är den tredje brodern Johan (1611–61), som enligt Schering "var svag utaf naturen, siukelig och utaf något svårt ingenio". Efter årtal av uppvaktningar hos kretsen kring drottning Kristina lyckades han dock bli landshövding i Viborg 1645. Där stannade han i nästan tio år, till 1655, då han fick byta Viborg mot residenset i Linköping. Ytterligare tre år senare, 1658, nådde han höjden på sin karriär; han utnämndes till riksråd och hovrättsråd i Svea Hovrätt. Han flyttade då till Stockholm, där han 1661 avled i ett slaganfall i en ålder av 50 år.

Just nu är Johan Rosenhane aktuell för forskningen, vilket beror på att Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia genom Arne Jansson har gett ut hans bevarade dagbok, som omfattar åren 1652–1661. För Finlands del koncentreras intresset till de tre första av de nämnda åren, 1652–1654, ty då var Rosenhane landshövding i Viborg och det var där som han då skrev sin dagbok.

Mycket tyder på att Johan Rosenhane förde dagbok redan tidigare, ty när man kommer in i texten den 1 januari 1652 sker det utan några som helst kommentarer, stilistiskt som om det vore fråga om en fortsättning på tidigare anteckningar. Om en tidigare dagbok har funnits är den dock försvunnen. Det nu publicerade avsnittet har sedan länge funnits i riksarkivet i Stockholm, dit det troligen kom redan i början av 1700-talet. Dagboken har inte varit okänd, och den har ibland utnyttjats av olika forskare, bl.a. av Mikko Saarenheimo i *Savonlinnan kaupunki 1639–1812* (1939). En längre uppsats om dagboken, med betoning på Rosenhanes tjänsteresor i östra Finland, har publicerats av museichefen Pekka Toivanen ifestskriften till Bo Lönnqvist, *Kring tiden* (1991).

Johan Rosenhanes anteckningar är mycket konkreta och de har en verklighetsnära prägel, som gör att man t.ex. för åren i Viborg inandas atmosfären i en residens- och stiftsstad, där landshövdingen, biskopen och borgmästarna stod i nästan daglig kontakt med varandra. Samtidigt som man får viktiga data om detaljer i Viborgs stads historia stöter man på notiser som är kulturhistoriskt intressanta i ett vidare sammanhang; många av dem är av

det slaget, att sådan information inte finns nedtecknad i andra källor. Var annars får man veta, att ingen rådstuga kunde hållas i Viborg den 28 juni 1652, emedan "Bårghmästarna hadhe heela natten fylt sigh", eller att tullnären Petter Piper en dryg månad tidigare klagade hos landshövdingen över att borgmästaren Plantin "hwar dagh såffwer så lãngie, och ingen slipper att taala mädh hånom".

Många anteckningar ansluter sig till viktiga händelser i Viborgs historia. Den 3 oktober 1652 var Rosenhane vittne till seklets största stadsbrand:

Wiborghs stadh begynte affbrinna emillan 7 och 8 nãhr dee ringhde till höghmässan. om afftonen nãhr soolen gick neder war heela stadhen affbrunnen, och alt fãlckett war uthi Lapwess strands marknad, så att bårgherskapert leedh een märkeligh skadha, och ehuru dãdt war ett swãra starckt wãder så bewarade Gudh lijkwist slãttett sambt bægge förstãderna, och kyrkiorna. Biskopen hadhe nãhr bliffwitt i sitt äghitt huuss upbrãnd.

Under de följande månaderna inspekterade Rosenhane flera gånger olika tomter tillsammans med lantmätaren Erik Nilsson Aspegren. Det är tänkbart att branden föranledde en komplettering av den reglering av den medeltida stadsplanen, som hade inletts 1640.

Som landshövding bodde Rosenhane i slottets portbyggnad, som hade förstörats i början av 1600-talet. Slottet spelar en stor roll i dagboken, bl.a. därför att Rosenhane nästan dagligen tog emot besökare. Den 7 juni 1653 "bleff Foghden Petter Snäck kastad i hålltorner", vilket visar att slottets mörka medeltida källarvalv fortfarande användes som fängelseutrymmen. En gång sattes fem vaktknektar "på trãhesten och een cassetat iffrån tänssten, för dãdt dee hadhe ypnat porten om natten dãn 13 Aug.". Samma straff utmãttes efter det att ett mälthus hade brunnit på slottsholmen, och då var "slãttet i stoor fãhra", och "lãt iagh straffwe slãtzknechtarna mädh Trãhãsten, sãm inte goffwo i tidh till kiãnna om Eldzwãdan".

Av dagboken får man den uppfattningen, att Rosenhane med olika medel och ofta ganska hårda nypor försökte hävda sin ställning som landshövding, men utan att alltid lyckas. När staden hade brunnit föreslog han att rådet skulle sammanträda på slottet i väntan på att rådhuset skulle bli återuppbyggt, och det första mötet utlystes till den 22 november 1652. Men,

Klãckan 8 kãm stadz Secretraren aff Bårghm: uthskickatt, och sadhe Bårghmästarne haffwa slutitt willia hålla Rãdhuu uthi Plantins huuss, och baadh migh kumma didt. då sadhe iagh att sådãnt hadhe bort skie mädh min wethskap och consens, mãn deras höghfãrd ähr så stoor, att dee lembna ringa respect äth sin Landzhöffdinge, iagh hadhe tillreedh här på slãttett ett giemack sãsom ett public huuss, där dee kunde kãmna tillsamman, där iagh wille dãm förwãnta, nãhr dee min presens behöffde, mãn dãn daghen kãm ingen.

Som landshövding reste Rosenhane flitigt i sitt län, än för att delta i härads-ting, än för att utskriwa knektar. Många gånger skildrar han uttrycksfullt resandets vedermödor, inte minst när det snöade så att "wãgharna aldeeles igiãn yrde". Roande är en skildring av en resa till Nyslott och Olofsborg

kort före midsommaren 1653. Man seglade hela natten och ”kummo när soolen gick up till Nyslått, där alla woro såffwande, och bultade och roopade wij lāngie widh slātz porten förr āhn sām wachten wāknade. på sidstone kām Comendanten Gam (Lorentz Gam) och excuserade sigh att han sådant fālk hadhe att commendera”.

Tre dagar senare, på midsommardagen, var Rosenhane på Olofsborg vittne till en incident, som har sitt kulturhistoriska intresse:

Och hānde sigh för prādikān i slātzkyrkian, att slātz skriffwarens Jacob Ficks, och Balberarens Ebells hustrur trātte och stōttes widh pass een halff fārdedelss tūna, att bānkie dōrren gick sōnder, och Ebells hustru māste wijka undan, hwarfōre prosten Hār Pāl (Paulus Olai) gick på prādikestolen, och gaff dām een skarp lāxa och wiste dām uthur församlingen, och āfter dee inte wille lydha gick han aff prādikestolen igien till dāss iagh māste befalla wachtmāstaren att ledha sådana förārgheliga människor uthur kyrkian, sådan bleff Gudztiansten förāllit.

På söndagen tvā dagar senare hölls predikan ”i soolen āfter kyrkian slōtz till för qwinnornas förre trātas skull”. Många kulturhistoriskt intressanta detaljer kunde ytterligare dras fram. Hār vill jag ānnu notera, att det under Rosenhanes tid i Wiborg tydligen föll på hans lott att utlysa julfreden. På julaftonen 1652 skrev han helt kort i dagboken ”Lystes Julefredh”. Följande år ger han en utförligare beskrivning. ”Lāth iagh lyssa och uthroopa gienom een hārhold Julefreden och woro 30 pārsoner sām redho mādth.” Anmärkningsvärt är att Rosenhane senare, under sina år som landshövding i Linköping inte gjorde några anteckningar om julfreden.

Personliga känslouttryck förekommer endast när Rosenhane skriver om sin hustru och sina barn, såsom t.ex. den 14 oktober 1653, då paret förlorade sonen Adam, som liksom sina fyra äldre syskon gick bort under sitt första levnadsår. ”... och är nu fāmbte barnet på raa sām wij haffwa mist och hafft stoor sārgh āfter. Gudh trōste oss och wānde all ting till dād bästa āfter sin faderlighe willia ...” Sonen begrovs i Viborgs domkyrka fem månader senare, ”och haffwer iagh nödgass hālla så lāngie uppe mādth begraffningen alt iffrān octob: månad för min k: hustruss lānghsamma och swāra siukdom skull, dāck begynner hoon bliffwa nāghorlunda bāttre Gudh wari lāff att hoon kunde gå iffrān slāttet till kyrkian”. Först det sjätte barnet, sonen Linnar, som föddes 1656, överlevde spädbarnsåldern, men när denne dog ogift vid 18 års ålder utslocknade Johan Rosenhanes gren av ätten.

Djupt rörd var Johan Rosenhane också när han såsom riksråd natten mot den 12 februari 1660 i Kungshuset i Göteborg närvar vid Karl X Gustavs död; ”iagh halp till att lyffta dād saligha likkett utur sāngen och i een annan Cammar, där war een stor grāt och jāmmer hooss oss alla.”

Slutligen en kommentar, som har en speciell finländsk anknytning. Rosenhane skrev dagbok i Viborg under nästan tre år, från den 1 januari 1652 till den 13 december 1654. Under samma tid satt den värmländske studenten Petrus Gyllenius i Åbo – tidtals i Åbo skärgård – och skrev en liknande

dagbok, och eftersom också den är publicerad, dels 1882 av Reinh. Hausen, dels 1962 med kommentarer av C. J. Gardberg och Daniel Toijer, kan man roa sig med att dag för dag jämföra de två männens anteckningar. Båda hade dessutom för vana att kommentera vädret, och om man som ett exempel tar den 2 februari 1654, får man av Rosenhane veta att det i Viborg var "stårm mädh yrewäder hela daghen", medan Gyllenius för Åbo antecknar att det "yhrade och bläss hårdt". Om man därmed konstaterar att yrvädret den dagen tydligen sträckte sig över hela södra Finland är det givetvis inte fråga om någon stor upptäckt, men sammanställningen har trots det en charm som stimulerar fantasin.

Därtill kan man tillägga, att Rosenhane och Gyllenius med sina korta formuleringar på många sätt liknar varandra. Samtidigt märker man dock, att den unge studenten i Åbo hade ett betydligt större intresse för sin omgivning, och han noterar vetgirigt både historiska sevärdheter och gåtfulla formationer i naturen. Rosenhane var mera intresserad av mänskliga kontakter, och när han relaterar sina middagar noterar man hans förtjusning över att ha gett gästerna "ett godt ruus".

Dagbokens redigering är helt perfekt, och dess läsning underlättas av register över både personer och ortnamn. Utgivaren har med stor möda identifierat mängder av sådana namn, som i dagboken är ofullständiga eller missuppfattade; det sistnämnda gäller framför allt de finska ortnamn, som ingår i Rosenhanes beskrivningar av resorna i sitt län. Resultatet är utmärkt och för det kan man tacka arkivrådet, fil.dr Kari Tarkiainen, som har identifierat och granskat de finska ort- och personnamnen.

C. J. Gardberg

Svensk historia underifrån

Tänka, tycka, tro. Svensk historia underifrån. Redaktion: Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark. Ordfronts förlag. 268 s. Stockholm 1993.

Bryta, bygga, bo. Svensk historia underifrån. Redaktion: Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark. Ordfronts förlag. 268 s. Stockholm 1994.

Den urholkande droppens hemlighet är inte dess enorma styrka utan dess förmåga till repetition, att falla ofta. Detta hör till de klassiska visdomar som läsaren osökt påminner sig vid läsningen av Janken Myrdals uppsats 'Medeltidens vardagsliv. Ledtrådar till historia' i *Tycka, tänka, tro* som är den förre av två nytgivna volymer svensk historia underifrån. Myrdal lyfter nämligen med hjälp av tre exempel fram skalans betydelse. Det till synes lil-

la blir en starkt omformande kraft när upprepningen är tillräckligt omfattande: kvinnor i Sverige som fr.o.m. slutet av medeltiden gifter sig några år äldre, plogbillar som blev längre och tyngre under århundradena efter senaste tusenårsskifte, en ny laggbindningsteknik som slog igenom under medeltiden. Den medeltida samhällseliten och den därmed förbundna "kusinforskningen" i all ära, men då – och senare – var det "den lilla förändringens mångdubbling" som avgjorde om och hur samhället förändrades.

Myrdals uppsats är en av många pärlor i *Tycka, tänka, tro*, som fokuserar på "tankar, föreställningsvärldar och politiskt handlande" och *Bryta, bygga, bo*, som har arbete och vardagsliv som gemensam nämnare. Böckerna är redigerade av Gunnar Broberg, Ulla Wikander och Klas Å mark som också bidrar med egna uppsatser. Av de sammanlagt 22 författarna är 19 verksamma som historiker, dock med det nödvändiga preciserande tillägget att 4 av dem företräder ämnet ekonomisk historia och att 3 är forskare inom idé- och lärdomshistorien. En av skribenterna är pedagog, nämligen Per-Johan Ödman som medverkar med en uppsats om folkuppfostran och disciplinering under 1500- och 1600-talen. Rubriken på Olle Josephsons uppsats 'Att ta ordet i sin makt. Folket och det offentliga språket i det sena 1800-talet' antyder hans vetenskapliga hemvist, d.v.s. språkvetenskapen. Ingvar Svanberg som tillsammans med Mattias Tydén skriver om hur "svensken blev svensk och invandraren främling" är verksam vid Centrum för multietnisk forskning vid Uppsala universitet. Det författargarde som möter i de två böckerna jävar således inte redaktörernas påstående att historia underifrån har en tvärvetenskaplig prägel.

Som ende icke-svensk författare medverkar Heikki Ylikangas med en uppsats om böndernas relationer till den svenska centralmakten från medeltid till 1800-talets början. Eftersom Ylikangas skriver om bönder i den östra rikshalvan är hans medverkan från redaktionens sida en välkommen markering av i vilket geografiskt rum svensk historia underifrån tog form under tiden före 1809. Tidsmässigt spänner uppsatserna över en lång period från medeltida bönder till arbetslösa i det slutande 1900-talet.

Historia underifrån har mycket av brittiskt "downstairs and upstairs" över sig. Det finns en gemensam inramande och definierande struktur, man lever i ett hus men i två olika våningar, och man står i relation till varandra, den trappa som finns kommer till användning. Folket i den övre våningen har mycket att säga till om gällande livet i såväl den nedre som övre våningen. Mindre klart är huruvida de som bodde i nedre våningen kunde påverka förhållandena i sitt hus, en omständighet det finns orsak att återkomma till.

Vilka lever i den nedre våningen och vilka i den övre i de olika uppsatserna? Till de underordningar som författarna tar upp hör givetvis de klassiska paren (statlig) överhet och undersåtar eller samhällselit och massa, och flera av författarna anlägger ett könsperspektiv. Som en provkarta på övriga "hus" kan nämnas brukspatroner och smeder, kapitalister och arbetare, partiledning och arbetare, yngre och äldre generationer, svenskar och invandrare.

Uppsatsförfattarna ägnar tyvärr inte alltid strukturella faktorer den uppmärksamhet man kan kräva, med återupptagande av det smått naiva bildspråket ovan får läsaren inte alltid veta vem som bebor finrummen ovanpå och vem som lever undertill.

Trappspringet då – vad karaktäriserade relationerna mellan dem "där uppe" och dem "där nere"? Vilken möjlighet hade de sistnämnda att påverka sin situation, i vilken mån har de kunnat spela rollen som subjekt i sin historia? Samtliga författare tillskriver dem som fanns undertill möjligheter att forma villkoren för sitt liv, men åtminstone ett par av dem uppfattar utrymmet som ytterst begränsat. Att vara undersåte i Ödmans eller Ylikangas tidigmoderna statsbildning var framförallt att vara objekt, undersåten saknade nästan alla reella påverkningmöjligheter.

I en del av bidragen dominerar konflikten – det tidigmoderna brukssamhället "utmärktes inte av någon småputtrig samförståndsanda" är en formulering som möter hos Anders Florén – medan Eva Österberg pekar på det som hon ser som en röd tråd i svensk historia – eller borde man hellre tala om en grå – en "småtrist" förhandlingskultur som förutsatte ut hållighet, "järnumpor". Också i andra bidrag betonas den fredliga förhandlingen, återhållsamheten, förnuftet, kompromissen och det svenska samförståndet.

Något entydigt sammanfattande svar på den ovan ställda frågan kan inte ges. Historien underifrån ser mycket olika ut beroende på vad som utforskas och vem som forskar, vem historikern flyttat hem till och med vilket (intellektuellt) bagage. Detta är givetvis ingenting överraskande och vi har redaktörernas egna ord på att en sammanhängande syntes aldrig har eftersträfvats. Historia underifrån som den möter i de två aktuella volymerna kallas "projekt" men redaktörerna betonar att det inte finns något gemensamt program som skulle förena författarna. Man vill följaktligen bjuda på en läsupplevelse där olika tolkningar torgförs och där olika synsätt bryts mot varandra. Med en klatschig formulering av redaktörerna har "vi valt bort ambitionen att ge en jämn och heltäckande bild av det förflutna och i stället strävat efter att få ett stimulerande möte mellan forskningsläge, sakfråga och författare".

Historia underifrån är således inte någon klart definierad skola eller gemensamt program, och pluralismen får bli dygd i sin ofrånkomlighet. Historia underifrån skrivs av representanter för olika vetenskaper och med en påfallande variationsvidd i ansatsen. Redaktörerna har ändå inledningsvis i *Tänka, tycka, tro* tagit sig an uppgiften att ringa in historia underifrån som forskningsperspektiv i ett till sin framtoning manande manifest i form av åtta teser. Försöket framstår som irriterande vattnigt eftersom man inte lyckas lägga band på sin lust att inkludera intill meningslöshetens gräns – historia underifrån är allt som gäller vanligt folk, "den lilla människan".

I det följande redovisas en tesläsning som kanske kan betraktas som något ensidig och polemisk: Den som skriver historia underifrån tillskriver sig en odogmatisk, öppen och (själv)kritisk attityd i sitt arbete och hon eller han

räknar alla människor som lika värda. Viktigt tänkt och vackert sagt, men det torde vara svårt att uppbringa en historiker som åtminstone öppet skulle ta avstånd från dylika teser. De övriga teserna står dock för en viss precisering. Historia underifrån är en historia som alltid skrivs inifrån – forskaren gör de människors perspektiv som studeras till sitt – också då när forskaren i brist på bättre måste ty sig till av överheten producerat källmaterial. Historia underifrån är arbetets historia och den är kroppens och känslornas historia. Den är "en historia om *relationer mellan individer och kollektiv*" och "historien om *frihet och makt*, om motstånd, anpassning och uppslutning". Historien underifrån är inte bara konflikt och kamp utan även fredlig förhandling, kompromiss, samförstånd och underordning.

Det finns en given vertikalitet i historia underifrån, några befinner sig ovanpå, andra undertill, men begreppet "underifrån" bör rimligen få stå för något mer än bara en positionsbestämmelse, underläge i förhållande till något överordnat och forskarens val av perspektiv. Det implicerar aktivitet från den underordnade aktörens sida, men detta har inte, åtminstone inte tillräckligt starkt, fått genomslag i de teser som hävdas även om bl.a. följande står att läsa: "Historia i ett underifrånperspektiv vill visa vilka som gjort anspråk på den legitima makten att tala och bli lyssnad till, bestämma och belöna, och vilka som accepterat att bli underordnade eller som lyckats utvidga sin frihets gränser."

Som forskningsprogram borde historia underifrån enligt min mening som sin hårda kärna ha frågan huruvida och på vilka sätt de människor – individer och kollektiv – som fanns undertill var subjekt, vad de tänkte, talade och gjorde, vilket allt inte nödvändigtvis stod i samklang med deras önskningsplaner som fanns ovanom. Den fråga som bör ställas är i vilken utsträckning de i kraft av sitt handlande var skapare av historia och inte enbart drivved i historiens obehagligt flytande ström. Möjligheten av en renodlad envägskommunikation ovanifrån och ned i ett speciellt historiskt sammanhang kan givetvis inte ses som teoretiskt uteslutet.

Att detta är en rimlig insnävning av historia underifrån förefaller vara en rätt allmän uppfattning. Jim Sharpe som studerat historieforskningen underifrån historiografiskt skriver bl.a. följande: "Most of those who have written history from below would, in a broad sense, accept the view that one of the outcomes of their following this approach has been to demonstrate that members of the lower orders were agents whose actions affected the (sometimes limited) world in which they lived".¹

Uppsatsförfattarna, redaktörerna inbegripna, har i praktiken getts fria händer att tolka historia underifrån som de själva önskat. Det framgår t.ex. av den uppsats som i sig ger den i särklass mest hisnande läsoplevelsen, nämligen Gunnar Brobergs studie 'När svenskarna uppfann Sverige' som

¹ Jim Sharpe, 'History from below', Peter Burke ed., *New Perspectives on Historical Writing* (Cambridge 1991), s. 37.

behandlar det svenska nationsbygget 1870-1914 och där slutsatsen är att Sverige är påfallande ungt, en skapelse med bara hundra år på nacken och med en oviss framtid. Broberg skriver engagerat, insiktsfullt och med verkningfull ironisk distans. Han trivs uppenbarligen med att stilmässigt balansera på gränsen till kåseriet utan att överskrida den. Nationalismen var elitens projekt och Broberg kommer endast i förbigående in på denna rörelses folkliga reception och hur idégodset då eventuellt omformades. Han nämner att arbetarrörelsen visade ett intresse av att höra till "den svenska traditionen" men att man inte reservationslöst, åtminstone inte alltid, köpte den nationalism som så systematiskt påtrugades. Man ville "i alla fall inkorporera det bästa av den" och var beredd att inte bara acceptera utan t.o.m. befrämja en "inre nationalism" men inte en "yttre, expansiv". Detta antyder förekomsten av en selektivt och omformande och inte en passiv reception. Broberg slutar sin uppsats där han borde ha börjat den.

De båda böckerna om svensk historia underifrån bör som fenomen på bokmarknaden inplaceras i den speciella kulturella kontext som svenskt 1990-tal utgör. Svensk historia är sedan en tid inne medan fackhistorikerna på något undantag när fortsättningsvis är ute. I sin gemensamma text betonar de tre redaktörerna starkt historien som något mer än ren underhållning, den är med en formulering lånad från mindre rumsren lektyr på 1970-talet inte bara "en rolig halvtimme" utan "allvar och ödesdrama". Att detta är en replik med udden riktad mot "den stolte svensken" *Herman Lindkvist* är uppenbart även om hans namn inte nämns. I de båda böckerna lyckas fackhistorikerna med det som de uppenbart vill göra, nämligen på ett övertygande sätt demonstrera sin goda förmåga att med stilistisk elegans skriva engagerat och tillgängligt om väsentligheter.

Nils Erik Villstrand

Finland som generalguvernement

Kristiina Kalleinen, *Suomen kenraalikuvernementti. Kenraalikuvernöörin asema ja merkitys Suomen asioiden esittelyssä 1823-1861* [Generalguvernementet Finland. Generalguvernörens ställning och inflytande i fördragningen av finska ärenden 1823-1861], *Hallintohistoriallisia tutkimuksia* 12. Förvaltningshistoriekommittén och tryckericentralen. 390 s. Helsingki 1994.

När Finland 1809 förenades med Ryssland utan att direkt integreras i kejsardömet's förvaltningssystem behövdes förmedlande led. De viktigaste blev

generalguvernören och hans kansli samt kommittén för finska ärenden, ministerstatssekreteraren och statssekretariatet. De avgörande ämbetsmännen, generalguvernören och ministerstatssekreteraren stod därmed på ett ytterst intressant sätt i skärningspunkten mellan rysk och finländsk förvaltning.

Även om Finland under svensk tid sporadiskt haft generalguvernörer och (minister)statssekreteraren var en ny skapelse, utgjorde generalguvernören kanske ändå det mest "ryska" av dessa två ämbeten. Han var den enda ryska ämbetsman som stod i direkt förbindelse med den finländska förvaltningen och var samtidigt kejsarens personliga förtroendeman, ett slags vicekonung i Finland, överbefälhavare över trupperna, högsta övervakare av förvaltningen och ordningens upprätthållande. Statssekreteraren, från 1834 ministerstatssekreteraren, hörde åter, liksom motsvarande arrangemang för Polen och Bessarabien, till de administrativa anordningar som föranleddes av Napoleonkrigens erövringar. Han var ett slags regionminister för Finland och handhade föredragningen av finska ärenden.

Generalguvernörerna har med få undantag haft ett skäligen dåligt rykte i Finland, ämbetet har eo ipso setts som ett intrång i Finlands autonomi – även om man med lika god rätt kunde se det som del av eller en förutsättning för autonomi. Man har särskilt pekat på den rätt generalguvernören 1826 fick att föredra civila ärenden direkt för kejsaren (denna rätt hade generalguvernören från början i militära ärenden); andra generalguvernörer hade dock denna rätt. Forskningen på området har varit knapphändig utöver biografierna över "de värsta" generalguvernörerna, Zakrevskij, Bobrikoff och Seyn. Det är med andra ord ett intressant ämne Kristiina Kalleinen tagit upp då hon i förvaltningshistoriekommitténs skriftserie undersöker generalguvernörens roll. Kommittén har bidragit till att ämbetet på senare tid uppmärksamrats i flera studier. Eino Ketola har undersökt generalguvernörernas karriärer och ställning i förvaltningen, medan Marko Sjöblom granskat generalguvernörskansliets tjänstemannakår.¹

Kalleinens undersökning är rätt snävt avgränsad till generalguvernörens inflytande i föredragningen av finska ärenden, närmast hans egna föredragningar. Undersökningen inleds med Zakrevskijs utnämning och slutpunkten är de år som präglas av Alexander II:s trontillträde, F.W.R. Bergs generalguvernörsperiod och lantdagens sammankallande. Som titeln – för stan-

¹ Eino Ketola, 'Ennen Bobrikovia. Kenraalikuvernööri Suomen keskushallinnossa 1808–1897', *Tutkielmia Suomen suuriruhtinaskunnan keskushallinnon historiasta*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 6 (Helsinki 1992) s. 43–190. Marko Sjöblom, 'Suomen kenraalikuvernementin kanslia. Kenraalikuvernöörin kanslian virkamiehistö 1808–1898', *Virkaan, virassa, viratta. Tutkielmia virkamiehistä ja ministereistä*, Hallintohistoriallisia tutkimuksia 7 (Helsinki 1993), s. 221–259 o. 'Venäläinen keskusvirasto Suomessa. Kenraalikuvernöörin kanslian virkamiehistö 1899–1918', *ibid.* s. 261–318.

darduppfattningen provokativt – anger är Kalleinens utgångspunkt att se Finland som ett generalguvernement bland många.²

I Rysslands kärnområden förde generalguvernörsförvaltningen under 1800-talet en ojämn kamp med ministerieförvaltningen, eftersom linje- och regionalförvaltning i längden var i det närmaste predestinerade att kollidera med varandra och ämbetsinnehavarna hade i stort sett samma rang och status. I det ryska förvaltningssystemet där så mycket berodde på närheten till tronen var ministrarna i längden bättre placerade, även om generalguvernörerna visste att hålla sig synliga i Petersburg där de hade rätt att delta i ministerkommitténs sammanträden.

Generalguvernörerna avskaffades i rikets inre delar 1837, men i randområdena kom generalguvernörerna att spela en större och annorlunda roll. När ämbetet infördes i Finland hade det en inarbetad plats i förvaltningen sedan Katarina II som en nivå ovanom governmenten; hälften av governmenten underlydde en generalguvernör, som vanligen övervakade två, i Balticum tre, government. Generalguvernörens uppgifter i Finland blev i stort sett desamma som sedan tidigare i de ryska gränsområdena. I de flesta avskaffades ämbetet dock i slutet av 1800-talet (Östersjöprovinserna 1876, Västsibirien 1882) och kvarstod fram till revolutionen endast i områden som Amur, Irkutsk, Turkestan och Finland.

Undersökningen fyller en lucka i forskningen. Den visar med vilken fast hand särskilt Zakrevskij och Menschikoff, Nikolaj I:s tromän och samtidigt inrikes- respektive marinministrar, styrde Finland även om eller kanske därför att de huvudsakligen residerade i Petersburg. Generalguvernörerna hade vanligen sina egna tromän i senaten, vilka i sin tur fick stort inflytande. Arrangemanget var både smidigt och en praktisk nödvändighet eftersom generalguvernören ändå inte kunde följa med senatens överläggningar på svenska.

Kalleinen argumenterar övertygande för att föredragningsrätten inte i sig var avgörande för de beslut som fattades, för generalguvernören var det närmast en fråga om prestige och inflytande – föredragningsrätten garanterade bl.a. en regelbunden kontakt med tronen. Generalguvernörerna förefaller också att ha uppfattat sina föredragningar som något delvis exceptionellt, Menschikoff lät ofta ministerstatssekreteraren föredra ärendet på nytt sedan sakfrågan avgjorts.

Kalleinen konstaterar att föredragningarna inte användes i förrysknings-syfte; ett viktigt resultat av hennes studie är att generalguvernörerna följde sin instruktion – mycken äldre forskning utgick närmast axiomatiskt från att det motsatta var fallet. Kalleinen pekar på att generalguvernörerna var angelägna om att följa finländska lagar och förordningar, som uttolkades för

² Kalleinen har behandlat den ryska generalguvernörsförvaltningen i 'Venäjän keisarikunnan kenraaliguvernöörihallinto', *HAik* 1989, s. 101–108.

dem av deras trommän i senaten och deras kansli i Helsingfors, även om t.ex. Zakrevskij med sin militära bakgrund hade uppenbart svårt att uppskatta senatens civila och juridiska framtoning. Hon menar att generalguvernörerna utövade att positivt inflytande inom t.ex. fångvården, ekonomin och effektiveringen av förvaltningen.

Generationer av finländska forskare har tenderat att se egenmäktiga saptaper, särskilt i de starka generalguvernörerna. Kalleinens undersökning visar dock att just de starka generalguvernörerna med framgång uppträdde som "revirbevakare"; en generalguvernör nära tronen hade alla möjligheter att utestänga andra myndigheters inflytande på finska ärenden. Som Alexander Armfelt konstaterade blev också statssekreteraren "underordnad och mer eller mindre beroende" av en generalguvernör som residerade i Petersburg. Det innebar – kanske paradoxalt – också en vaktslagning om Finlands ställning inom riket. Man hade gärna sett en mera utförlig diskussion av denna aspekt, liksom en utvidgning av det komparativa elementet, som nu begränsar sig till en i och för sig intressant parallell till Balticum. Kalleinen konstaterar att det för Balticums ställning var ofördelaktigt att provinserna saknade egna föredragande organ och att deras ärenden föredrogs av respektive ministrar. Här framstår senaten och ministerstatssekreteraren som avgörande i fallet Finland. Samspelet mellan de högsta statsorganen var viktigt, generalguvernören var inte en "störande" faktor.

Kalleinen betonar att hennes infallsvinkel är politisk-historisk eftersom hon behandlar de högsta statsorganen, men undersökningen fastnar under långa avsnitt i förvaltningens rutinfrågor och ägnar sig åt att följa papprens gång i byråkratin. Den behandlar en mängd små frågor och detaljer där generalguvernören var på något sätt involverad, medan man saknar en mera penetrerande analys av generalguvernörens inflytande. De förvaltningsfrågor som behandlas får heller inte en behandling som skulle stå på egna ben. Ibland nöjer Kalleinen sig med att referera existerande litteratur (t.ex. om posten) och generalguvernörskansliets handlingar utan att föra diskussionen vidare, ibland utnyttjar hon inte fullt ut existerande litteratur.³

Kalleinens undersökning placerar sig i den rad av "revisionistiska" undersökningar som sedan 1960-talet ändrat på de traditionella uppfattningarna om Finlands ställning genom att betrakta frågan både ur storfurstendömet och centralmaktens perspektiv. På denna punkt för hon forskningen framåt. Man kunde kanske säga att hennes undersökning visar att storfurstendömet Finland var mer än ett generalguvernement, men att det under starka generalguvernörer också var ett generalguvernement.

Max Engman

³ Kalleinen har inte märkt att såväl de s.k. skenborgarna som de finska upplagsplatserna i Petersburg behandlats i två uppsatser i denna tidskrift (1978–1979), utan ägnar dem en relativt lång redogörelse som inte tillför sakfrågan något nytt och heller inte profilerar generalguvernörens agerande.

En krönika om Lovisas historia

Olle Sirén, *Lovisa stads historia 1745–1995*. Utgiven av Lovisa stad. 386 s. Lovisa 1995.

Lovisa stads äldre historia genomlystes på 1930-talet i tre bastanta volymer. Två av dem (från 1745 till branden 1855) författades av Gabriel Nikander och en (1855–1918) av Johannes Cederlöf. Det var solid stadshistoria i tidens stil: det yttre händelseförloppet ägnades stort utrymme med tyngdpunkter på förvaltning, styresmän och i viss utsträckning också näringar. Men vad slags samhälle den lilla staden egentligen var blev förborgat för läsaren.

Så mycket må här tilläggas, att invånarantalet kort före branden 1855 uppgick till endast 2 581 personer för att på 1880-talet utgöra 1 800. Sin topp nådde folkmängden på 1980-talet med 8 870, i början av detta decennium föll den till ca 7 900.

Olle Siréns bidrag till "drottningstadens historia", *Lovisa stads historia 1745–1995*, har kommit till med ett helt annat grepp om uppgiften än föregångarnas.

Författaren, som är född i Pyttis, har levat största delen av sitt yrkesliv i Lovisa som pedagog, journalist och betrodd kommunalpolitiker. Sirén har tidigare författat historiker över Pernå socken, industrierna i Strömfors och Stockfors samt monografier över bygdens stora gods Sarvlaks och Malmgård, för att nämna några av denne flitige forskares alster. Särskilt bör antecknas det stora, än så länge oavslutade, verket om Pernå. Med sina tre volymer (sammanlagt 1 576 s.) omfattande ören 1700–1920, till vilka bör läggas Kurt Antells första del, som behandlar Pernås äldsta öden (543 s.), blir denna sockenhistorik sannolikt den mest omfattande i sitt slag. Men så har också några stora gårdsarkiv erbjudit ett rikligt material som utnyttjats, kanske t.o.m. alltför glupskt, till en undersökning, vilken sociohistoriskt och socioekonomiskt öppnat intresseväckande infallsvinklar. Därmed har de konventionella sockenhistorikernas ramar sprängts. De bästa förutsättningar har således förelegat för en historiskt noggrann men också publiktillvänd historik över Lovisas 250-åriga öden. Ehuru staden alltjämt är en av de små i vårt land har det lyckats Sirén att pressa av sitt ämne en mängd intresseväckande detaljer.

När den svenska regeringen 1745 beslöt grundlägga staden Degerby i Pernå socken (sitt nuvarande namn fick den år 1752) och samtidigt förlänade den stapelrättigheter, hade beslutet föregåtts av omständliga handelspolitiska och militära överväganden. Efter freden i Åbo gick östgränsen vid Kymmene älvs västra gren, endast en dryg mil från det dåvarande Degerby. Fredrikshamn hade blivit på rysk sida och någon stapelstad öster om Helsingfors fanns inte. Ett betydande influensområde "bakom Kuopio" upp till

höjden av Idensalmi var utan handelsplats vid havet. De forna köpmännen i Fredrikshamn, som hade knutit nära förbindelser med de savolaxiska och karelska bönderna, sökte en ny marknadsplats på den svenska sidan av gränsen. Antingen Degerby eller Lill-Abborfors låg då nära till hands.

I Stockholm vägde de militära synpunkterna dock tyngst. Redan det stora nordiska kriget hade blottat grova försummelser i östgränsens försvar. Det skulle föra alltför långt att här gå närmare in på problemet och dess lösning efter kriget 1743. För framtiden blev emellertid beslutet att överge Abborfors – som låg alltför nära gränsen – och i stället av Degerby skapa en handelsplats och en gränsfästning av stor betydelse. Men liksom vid planeringen av Sveaborg blev också lösningen av projektet Degerby resultatet av en räkka felbedömningar. I Lovisas fall kan man rentav tala om en ödesdiger halv-mesyrt, om man inte önskar använda Eirik Hornborgs ord "ett storartat fiasco".

Avsikten var att anlägga en gränsfästning som en första spärr mot en angripare österifrån. Tanken på att bygga försvarsverken på Kvarnåsen övergavs och i stället växte det fram ett storstilat projekt med den nuvarande stadskärnan som huvudfästning, ett slags "place d'armes", med några utanverk öster om staden på ömse sidor av infartsvägen. Vid inloppet från havet till staden anlades en sjöfästning på Svartholm.

Till följd av brist på pengar upphörde arbetena på den tilltänkta landfästningen redan i mitten av 1750-talet. Det var fråga om enorma försvarskostnader: under perioden 1747-65 byggdes fästningarna i Finland främst med franska subsidier – det ansågs vara ett franskt intresse att stöda det svenska riket mot Ryssland. Kostnaderna för fästningsbyggena i Finland uppgick dessa år till c. 90 tunnor guld. Omkring 70 gick till Sveaborg och uppskattningsvis 10 till Lovisa och Svartholm. När arbetena inställdes hade man förutom Svartholm uppfört två bastioner öster om staden, ett ståtligt kommandantshus och två kaserner i dåvarande centrum. Någon centralfästning uppfördes aldrig.

Eftervärlden kan endast ifrågasätta Augustin Ehrensvärds så prisade "snille". År 1808 blottades en fatal felbedömning såväl ifråga om centralfästningen som Svartholm. När de ryska trupperna den 21 februari ryckte fram på vägen mellan utanverken, bastionerna Rosen och Ungern, kunde de marschera in medan försvararna lämnade staden genom den västra tullen. Kort därpå överlämnades Svartholm åt fienden.

Efter kriget var stadens utveckling helt beroende av dess möjligheter som handelsplats. Då Fredrikshamn med "Gamla Finland" 1812 införlivades med storfurstendömet reducerades Lovisas influensområde avsevärt. Också grundandet av Kotka 1878 hade en negativ effekt på stadens chanser att hävda sig. I denna konkurrens hade Lovisa svårt att göra sig gällande. Först sedan den privatägda, men smalspåriga, järnvägen Lovisa-Vesijärvi år 1900 blev färdig kunde staden tack vare hamnen i Valkom erbjuda utrikeshandeln sina tjänster. Men det är betecknande för den handlingsförlamning

som tidvis tryckte sin prägel på de styrande i Lovisa, att några av järnvägsprojektets finansärer fanns bland trävarufirmor i Lahtis som sökte en väg till havet.

Betraktat i ett vidare historiskt perspektiv var det också beklagligt att lasteplatsen i Valkom med dess industriområde först 1957 inkorporerades med Lovisa. Det första initiativet hade tagits redan 1901. Dröjsmålet hade givetvis sina orsaker, men att det var olyckligt för stadens utveckling är väl odisputabelt. Vid tidpunkten för inkorporeringen hade redan en stor varvsindustri etablerats i Valkom av Rauma-Repolakoncernen, vilket medförde ett betydande uppsving för hela området. Med Valkom i Lovisas händer och järnvägen övertagen av staten öppnades nya perspektiv för staden. Folkmängden ökade med omkring 50 procent eller från 4 479 år 1950 till 6 617 tio år senare.

Med nya näringspolitiska förhållanden följde också en förändrad befolkningsstruktur. Valkom hade länge varit finskspråkigt och även markant vänsterdominerat; det sistnämnda framträdde starkt under hösten 1917 och år 1918. Under decennierna efter det andra världskriget förekom en livlig in- och utflyttning i staden. Efter den sista stora förändringen i och med kärnkraftverkets tillkomst utgjorde invånarantalet 8 938. Av dem var de finskspråkiga år 1980 58,0 % efter att tio år tidigare varit 46,9 %. Den gamla svenska idyllen var därmed krossad även om den forna stadskärnan alltjämt bär en "svensk" prägel medan det traditionslösa Valkom är utpräglat "finskt".

I en småstad med här skisserade, relativt begränsade yttre förutsättningar för tillväxt, hade invånarnas företagarganda och initiativrikedom en avgörande betydelse. På 1800-talet gav exporten av trävaror från upplandet och delvis även egna smärre sågverk sysselsättning och inkomster. Staden blev också tidigt ett centrum för skeppsbygge och rederiverksamhet.

De mera markanta företagargestalterna dök upp först långt in på detta sekel. En var Lennart Baumgartner, den schweiziske mejeristsonen som slog sig på träförädling i Pyttis och Svartå för att 1918 förlägga sitt huvudkontor till Lovisa. Där förvärvade han bl.a. lektor Ivar Lovenetskys ståtliga "slott" på Kvarnåsens nordöstra sluttning vilket senare ombyggdes till Villa Baumgartner.

En äkta Lovisapojke var jägaröverstelöjtnanten Ragnar Nordström, som på 1920-talet inledde en mångskiftande affärsrörelse, vilken enligt Sirén inom kort framstod som en positiv motvikt till de mera negativa inslagen i dåtidens Lovisa. Företagsamheten präglades nämligen främst av att Wattenkuranstalten höll på att sacka efter samtidigt som spritsmugglingen florerade, meddelar historikens författare.

Nordström började med Lovisa Stevedoring för att småningom bli redare. År 1931 var man mogen för sillfiske i stor stil vid Island. Rederiverksamheten och sillfisket visade sig utomordentligt profitabla och den initiativrike Nordström kunde bygga upp en hel koncern, vari ingick också en tunn-

fabrik och såg. Under senare hälften av 1950-talet seglade under Nordströms flagg en flotta om 18 fraktfartyg, totalt 100 000 dwt. Vid sextiotalets början var koncernen den största skattebetalaren i Lovisa: sex Nordströmbolag svarade då för 740 000 ören följda av Rauma-Repola Loviisan Tehtaat med 317 000.

Inte heller Lovisa kunde undgå att få kännning av företagandets förgånglighet. Nordströms koncern började vittra sönder, i mitten av 1960-talet var man tvungen att starkt reducera rörelsen. Till slut återstod i Lovisa endast mäklariat och stuveriet med ett sextiotal anställda. Också det Baumgartnerska familjeföretaget – som egentligen endast hade sin hemort i staden – genomgick skiftande öden. På 1980-talet såldes koncernens en gång blomstrande industrier till Enso-Gutzeit och kvar blev betydande skogsegendomar samlade under firmanamnet Ab Thomas.

Namnen Baumgartner och Nordström stod för en lysande epok i stadens näringsliv. De två ägarna visade generositet i olika sammanhang, vare sig det gällde föreningar, skolor, skyddskåren, Lotta Svärd eller att stöda företag på fallrepet. Här må nämnas, att Baumgartner år 1919, när Wattenkuranstalten ånyo inledde sin verksamhet, länge var den räddande ängeln bakom detta anrika företag. I slutet av 1920-talet ägde han 90 % av aktiestocken men lämnade bolaget 1929. Då överlät bergsrådet sina aktier gratis till Lovisa stad och avstod även från sina fordringar hos bolaget om 462 000 mark. I stället fick han en fastighet vid Drottninggatan. Efter en förödande eldsvåda 1936 var Wattenkuranstaltens saga all.

I det allmänna medvetandet hade Lovisa länge varit en idyllisk badort sedan "Aktiebolaget Wattenkuranstalten i Lovisa" bildades 1865. Vid seklets slut och ännu kort därefter upplevde anstalten ett uppsving tack vare kunniga läkare och ett 25-tal duktiga baderskor med pensionatet Mossebacken och sommarrestaurangen Casino som stödpunkter. Inom kort blev också sjöbad på modet med Sjöbadhuset som en viktig anläggning. De sista åren före första världskriget hade anstalten ca 700 inskrivna gäster. Därtill kom icke inskrivna sommargäster i staden och dess omgivningar. Efter hand vann Lovisa i S:t Petersburg ryktbarhet som badort – av år 1913 inskrivna 494 gäster kom inte mindre än 253 från Ryssland. Efter kriget och ryska revolutionen minskades badets verksamhet. Men det forna internationella badlivet med dess fester gav en alldeles speciell touche åt staden och efterlämnade ett trauma, som stadens ledning haft svårt att frigöra sig från.

Utän inorporeringen av Valkom och kärnkraftverket på Hästholmen hade Lovisa sannolikt fört en tynande tillvaro under de senaste decennierna. Kommunalmannen Sirén åskådliggör de nyetablerade medelstora och små företagens betydelse för staden. Men Lovisa söker också en ny profil. Projekt som Bella Lovisa markerar en anknytning till gamla tider medan en kulturell satsning som "Sibelius stad" eller symposier till Runar Schildts minne är nya inslag i småstadens liv.

Det ligger väl i sakens natur, att ett så litet samhälle som Lovisa skulle

präglas av småskalighet. Föreningslivet har varit påfallande livligt efter 1918. Sirén, som i tidigare skrifter visat intresse för detaljer, ger stort utrymme åt bl.a. klubblivet på Degerby Gille, syföreningar och damkommittéer och annat i den stilen. Att det ibland varit fråga om hårda bud framgår bl.a. av det s.k. telefonkriget samt "kriget om apotekare Methers trottoar", för att inte tala om skärmytslingar mellan Lappokretsar, tyskfrälsta och andra hedervärda patrioter å ena sidan och ett fåtal kritiker på den andra.

Med sitt myller av småstadspampar har Siréns bok en påtaglig prägel av krönika där författarens lokal- och personkännedom fått komma till sin rätt. Till glädje för läsaren är boken rikt illustrerad.

Göran Stjernschantz

Kajana – polariserad stad

Panu Pulma–Oiva Turpeinen, *Pikkukaupungin unelmia*. Kajaani 1906–1976. [En småstads drömmar. Kajana 1906–1976] Kainuun Sanomien kirjapaino. 487 s. Kajaani 1994.

Tiden från rösträttsreformen till andra världskriget var avgörande för småstädernas senare utveckling i Finland. Skulle de sovande småstäderna byggda på tomtägarnas och de tjänande skiktens symbiotiska beroende vakna upp ur sömnen behövdes en eller två industrier av en storleksordning som bidrog till befolkningsökning och en politiserad förvaltning. Kom en sådan utveckling inte genast igång behövdes 1970-talets nyindustrialiseringsväg som med ett slag förde in småstäderna i en postindustriell tillvaro. Kajana stads utveckling hör till den jämnare i och med Kajana trävaruaktiebolags grundande 1907. Det skedde på Tihisenniemi udde vid Kajana älv invid den stad som grundats redan 1651. De två forsarna Koivukoski och Ämmänkoski skulle bli de som stod för både bolagets och stadens energiförsörjning. Bolaget erbjöd arbete för ett växande arbetarskikt från landskommunen och det omgivande Kajanalandet.

Men vilket Panu Pulmas skildring av stadsutvecklingen visar, var vägen politiskt och socialt allt annat än jämn. Kajana med sin vänsterdominans med kommunistisk övervikt tyglades ständigt av en obändig högerelit, som speciellt under tiden före och under inbördeskriget och under Lapporörelsens tider utmanade laglighetens gränser. Staden polariserades tidigt på grund av ett stort proletariat. Stadens förvaltning manövrerades under dessa förutsättningar på ett sätt som trots alla svårigheter förde staden från fattig håla till en modern centralort för landskapet.

Det är Pulmas förtjänst att denna utveckling tecknas utan stora åthävor med en saklighet och empiriskt underbyggd argumentation som ställer läsaren inför de olika problem staden hade att kämpa med under tre epoker, förändringarnas tid 1906–39, krigstiden 1939–44 och välståndsurvecklingens tid 1945–76.

Författaren har valt att betrakta den första epoken framförallt ur stadsbornas synpunkt och utgående från deras aktivitet medan tiden efter krigen mera granskas ur stadsförvaltningens synvinkel. Delvis beror detta säkert på tyngdpunkten hos källmaterialet, men det är väl också så att när en småstad uppnår en viss befolkningensmängd blir administrationen på en gång mera nödvändig och samtidigt så genomgripande att de ensklida stadsbornas ageranden närmast har betydelse bara för de olika stadsdelarnas karaktär. Dock har individerna alltid en mycket stor betydelse när de uppnått en sådan position att deras beslut har större bärvidd. Docent Pulma har i sin skildring av Kajanas nutidshistoria valt att också lyfta fram individerna, de må sedan gälla Kajaani Oy:s direktörer, stadens fäder eller aktivister i de båda rivaliserande lägren, småföretagare eller barnmorskor. Därvid får skildringen en mycket konkret och samtidigt t.o.m personlig ton, det är kännande individer som kämpar för sina ideal och för förkovran av sin stad på det sätt de anser är bäst. Därav också bokens titel.

Kajana år 1906 utmålas som en stad invid älven, indelad i ett tomtmönster som går tillbaka på en gammal reguljär stadsplan. Tidigt på 1910-talet grundas arbetarstadsdelen Purola, Kajana trävarubolags modellby Makkola och järnvägarnas Lehtikangas medan Teppana "stadsdel" på andra sidan älven, belägen i landskommunen, länge utgjorde ett visst irritationsmoment för stadsförvaltningen. Stadsdelen utvecklades befolkningsmässigt till en motsvarighet till stamstadens tre stadsdelar, medan andra områden på denna sida av älven länge bibehöll en arbetarprägel. Över denna utbyggnad hade staden ingen kontroll men utsträckte dock sin service dit t.ex. med en folkskola. Bostadsbristen i staden har genomgående varit ett problem, som stadsborna gradvis löst med stadens hjälp d.v.s. lån, nedsatta tomtpriser och belånat virke från stadens egen såg. Pulma skildrar ingående hur bostadsstandarden småningom steg samtidigt som han sätter in Kajanas utveckling i ett jämförande perspektiv.

Stadens sociala struktur styrdes av Kajana trävaruaktiebolgs existens, Kajanas läge som knutpunkt både i ett vattentransportsystem intill 1930-talets slut och framförallt i järnvägssystemet, samt slutligen av stadens roll som centralort och skolstad i ett stort uppland. Tidigt grundades där ett folkskollärarseminarium.

Befolkningen levde till kring 70 % av industri och hantverk samt byggnadsverksamhet åren 1910–1940, hantverket minskade successivt, service-näringarna fick större betydelse och handeln övergick från småföretag, torg och marknader till andelslag. Skildringen täcker dock också de vikande näringarnas betydelse för stadens liv. Däremot skildras arbetarnas livssför mera

enligt utkomsten eller bristen på sådan under depressionen samt enligt det politiska engagemanget. Vi får inte närmare insyn i livet ute på Tihisenniemidde, medan stadens jordbruk, kommers, föreningsliv, häst-, båt-, tåg- och biltrafik ingående skildras. Kvinnornas andel i arbetslivet behandlas också övertygande varvid är att märka en minskning i typiska tjänarinneryrken och motsvarande ökning i tjänsteyrken som sjuksköterskor, kontorister o. dyl. mellan åren 1905 och 1930.

Kost och hushåll i hemmen, stadsbasturnas och tvättstugornas betydelse och inte minst den svåra bristen både 1916–18 och under depressionen synas konsekvent ur stadsbornas synvinkel. Här framstår Pulmas ingående kännedom om socialvårdens utveckling som oumbärlig för förståelsen av hur man klarade av de socialt sett svåraste tiderna under 1900-talet. Sjukvård, fattigvård, barnvård och nykterhetsarbetet på lokalnivå utgör ett samspel av privata och föreningsinitiativ samt stads- och statsförvaltning. Dessa teman som tas upp för den förra hälften av 1900-talet återkommer i skildringen tiden efter 1945. Det är teman som sammantagna gör en stadhistorisk skildring till en mosaik som kan bilda och i detta fall bildar en helhet. Pulmas text väver in det lokala, det kommunalpolitiska och också det statliga perspektivet på ett sätt där man tydligt ser skärningspunkterna mellan behov, gruppernas strävanden, målmedveten planering och individernas kamp i en stad, som därvid får mycket klara sociala konturer. Mycket skickligt växlar han de olika temaområdena, så att stadens ekonomiska, sociala och fysiska utveckling känns följdriktig. Det enda som frapperande nog inte skildras utförligt är familjernas och hushållens sammansättning och förändringarna i dessa. Kanske hade de två författarna vardera blygsamt lämnat uppgiften till den andra samarbetspartnern, med en lucka som resultat.

*

Pikkukaupungin unelma utgör emellertid inte enbart en socialhistorisk skildring trots att ambitionerna på detta område är höga och uttalade samt även väl förverkligade. Boken är i allra högst grad också en skildring av Kajanas politiska historia. Det är den politiska verksamheten som i denna polariserade stad bidrar till en inre dynamik, som trots sitt sprängningsladdade stoff, hålls inom vissa gränser. Viljan till risktagning tycks ha varit stor, men också förmågan till behärskning. Arbetarrörelsen som år 1904 anslöt sig till det socialdemokratiska partiet hade från början en synnerligen aktiv hållning till utvecklingen i staden. Efter storstrejken grundade man temporärt röd garden. Före 1917–18 åtgick dock den mesta energin till att bygga ett Folkets hus och bl.a. kämpa för nykterhet. Det finska partiet, som splittrades i gammalfinnar och ungfinnar, förde en inbördes kamp som småningom minskade det sammanlagda stödet till hälften av stadens röstantal i riksdagsval, medan socialdemokraterna ökade sitt från 33 % till 46 % åren 1907–17. Ungfinnarna och socialisterna fann varandra i många frågor. När

det blev dags att lösgöra sig från det ryska riket sammankom snabbt en medborgarkommitté i Kajana, till en början på borgerlig grund men senare också med arbetarrepresentanter. Denna tog initiativet att köra bort de ryska soldaterna från staden. Magistratens resoluta beslut att svara för den högsta ordningen undergrävde dock kommitténs auktoritet. Trots att arbetarföreningen också invigdes i jägarrrörelsens avsikter kunde inte de gemensamma strävandena bestå isynnerhet när landets strejkväg också nådde Kajana. Före det hade Kajana hunnit bli en mycket viktig etapp i jägarrrörelsens planerade och genomförda rymningar från landet till Tyskland.

Fr.o.m. denna tid stod socialister och den vita skyddskåren i Kajana ohjälpligt mot varandra. En avväpning av de fåtaliga beväpnade arbetarna ledde till ett antal häktningar och en incident som Pulma bedömer som avgörande för vänsterns radikaliserings. Två arbetare hade tagits till fånga och dömts till döden för olaga vapeninnehav, men för att verkställa domen hade man tillkallat några fängslade arbetarledare som ställdes till svars för det skeddä och uppmanades att träda i sina kamraters ställe – vilket de även gjorde. Så fick arbetarrörelsen tidigt sina martyrer och en händelse som ständigt utgjorde en påminnelse om det orättrådiga i skyddskårens förfarande. Pulmas behandling av frågan pekar på hur viktiga enskilda händelser kan vara. För den politiska radikalismen i Kajana förefaller också inställningen till arbetarna på trävarubolaget ha varit avgörande. Inställningen präglades av misstro och oförståelse, vilket ledde till en blockering i kommunikationen, påpekar Pulma.

Mellankrigstidens politik behandlas utgående från konstellationerna "frihetens försvarare" och "revolutionärerna". Medlemsantalet i Kajanas skyddskår steg långsamt men oavbrutet och kåren fick sin försvarskaraktär. Den nu till en del kommunistiska vänstern repade sig snabbt och planerade att bilda nya röda garden – genom att den väntade revolutionen uteblev kom dessa emellertid inte till stånd. Samtidigt organsierades vänsterns valarbete så väl att man i Kajana 1927 fick majoritet i riksdagsvalen. Högern radikaliserades å sin sida i IKL:s regi och under lapporörelsen verkställdes ett antal skjutsningar. Som en orsak till den ytterst radikala linje Kajanavänstern stod för och som fortgick också efter kriget anför Pulma en allmän kapitalistfienlighet förorsakad av de stora skogbolagens jordanskaffningar samt stockflottarnas aktionistiska kampmetoder. En annan viktig orsak står att finna i det motsatta läget. Någon verklig fackföreningsvänster kunde svårigen uppstå på grund av Kajana trävarubolags misstänksamma och hårdnackade attityder till all organisering. Avståndet mellan det röda och det vita Kajana förblev avgrundsdjupt.

Pulmas metod av händelse- och personbaserad beskrivning insatt i den nationella politiska skeendet gör läsningen av kapiteln om Kajanas politiska historia mycket spännande samtidigt som också de dämpande faktorerna klart framhålls. De politiskt ytterst polariserade grupperingarnas dialog fördes som en kraftmätning som tog sig uttryck i handling, men också som

häftiga dialoger i *Kainuun Sanomat*, nejdens språkrör framom andra.

Efter den ovanrelaterade ödesmättade men på ett sätt ändå återhållsamma perioden hade man väntat sig att de två återstående kapitlen om kriget och återhämtningen samt stadsutvecklingen skulle vara mera våldsamt, dels slätsstruket. Så är dock inte fallet. Pulma förmår bära upp en spänningsladdad text kanske just därför att Kajanas särproblem å ena sidan rotas så fast just i denna stad, å andra sidan ständigt pejlas mot utvecklingen i det övriga Finland.

Perioden 1945–76 innebar framförallt "framåtskridande" på alla fronter, på bl.a. socialvårdens, bostadsstandardens, kulturens, idrottens områden. Detta gäller emellertid inte utvecklingen av staden som fysisk miljö. Stadsplaneringen som 1946 gavs i uppdrag åt stadsplaneringsarkitekten professor Otto I. Meurman hade möjligen varit återhållsammare om man följt dennes plan med begränsad tomtutbyggnad på höjden också i de centrala kvarteren. Det gjorde Kajanas fäder dock inte och resultatet är en modern efterkrigstida stad där stadens funktioner nog är tillgodosedda. Så kunde t.o.m. Teppana område i och med införlivningen av landskommunen 1977 planeras förstklassigt. Men den verkliga spänningen som här går mellan den *gamla* trästaden i dess ruttmönster och träarkitektur och den *nya* stenstaden som reser sig i atomistisk glans hade varit värd en något mera ingående problematisering, trots att Panu Pulma inte skrader orden när det gäller det "smaklösa" 1960-talets arkitektur.

Det är i skildringen av stadens kultur- och idrottsliv som de enskilda stadsborna nu träder fram som skapande individer i orkestrar och fotbollslag. Därmed blir Pulmas skildring av Kajana samtidigt ett ingående miniatyrporträtt över utvecklingen på en ort, som har sina pendanger överallt i varje fall i inlandsfinland.

Oiva Turpeinens redogörelse för de demografiska aspekterna i Kajanas 1900-talshistoria kompletterar på ett utmärkt sätt Pulmas text – inte bara för att de vardera skriver på ett högst levande och människonära språk. Samma slags problematiserande och avvägande sätt att närma sig materialet kännetecknar de båda forskarnas tillvägagångssätt. Kajanas roll som växande tätort framstår också klart i Turpeinens avsnitt. Stadens karaktär av såväl inflyttnings- som genomfartsort framgår – både karelarnas evakuering och det senare suget från söder uppmärksammas – men främst framstår Kajana som en stad som demografiskt kommit till via sitt uppland. Kvinnoöverskott vid sekelskiftet, under långa tider ett överskott av unga i arbetsför ålder, en giftermålsfrekvens som fluktuerar beroende på ekonomiska möjligheter och senare mera flytande värderingar utgör teman som relateras till stadens allmänna utveckling. Såsom hos Pulma blir intrycket av individen och massan påtaglig. Den sociala organisering man hade velat veta mera om också hos Turpeinen är den primära, familjen. Turpeinens text är dock den renodlade historiska demografens där frågorna om nativitet, dödlighet, sjuk-

domarnas och hygienens inverkan et.c. uppmärksammas, visserligen på ett sätt som är mycket stimulerande.

Pikkukaupungin unelmia är en bok som berättar om Kajanas utvecklingsprocess i termer av sociala och ekonomiska framsteg. Denna process påminner om många andra städers, men för Kajanaborna borde här finnas möjlighet till igenkännelse och bekräftande. Det är de två författarnas stora merit att också kriserna uppmärksammats och de sätt varpå de övervunnits. 1900-talet är framstegets, välståndökningens och välfärdssamhällets århundrade – det framgår klart också på lokalnivå för Kajanas del. Vad som – åtminstone temporärt – försvunnit framgår av inblickarna i nöd och fattigdom – och t.ex. ett fåtal bilder av rivna eller annars förstörda hus. Perspektivet i skildringen är nutidens. Frågan är om man alls kan skriva en stadshistorisk dokumentation som utgår från de olika decenniernas tidsstämning? Författarna har också försökt sig på detta – och nästan lyckats.

Anna-Maria Åström

Disciplinering av kropp och själ

Claes Ekenstam, *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdanning i Sverige 1700–1950*. Gidlunds Bokförlag, 444 s. Hedemora 1993.

Claes Ekenstams avhandling om den svenska kroppsdisciplineringen under tre sekler är ytterligare ett resultat av den rikliga svenska idéhistoriska forskningen, denna gång från universitetet i Göteborg och professor Sven-Eric Liedmans institution.

Intresset för människokroppens disciplinering har varit aktuell under en längre tid, åtminstone sedan den franska filosofen och historikern Michel Foucault började presentera sina forskningsrön. Foucault är också, tillsammans med den amerikanske psykoterapeuten Alexander Lowen, en av Ekenstams inspirationskällor. De har reserverats var sitt avslutande kapitel i boken.

Ekenstam har valt att utgå från ett långt tidsperspektiv och kan därmed lättare spåra skiftningarna i förhållandet till människokroppen. Han koncentrerar sig på tre centrala områden – pediatrik, etikett och sexualitet. Genom dessa vill han studera de socialt förankrade förhållningssätt som influerat människornas attityder till kroppen. Han utgår varken från de stora tänkarnas idéer eller den konkreta verkligheten, utan arbetar utgående från en nivå som han kallar praktiska tankar.

För att spåra upp dessa praktiska tankar har han till stor del undersökt olika typer av broschyrer och handböcker om spädbarnsvård, sexualitet och etikett. Det ligger emellertid en mindre risk dold i hans antagande att dessa föreskrivande texter återspeglar reellt existerande attityder och föreställningar. En liten grupp författare av handböcker har härmed fått agera språkrör för hela socialgruppers och epokers attityder. Tankar om kroppens disciplinering inom de ramar som författaren byggt upp uttrycktes säkert också i annan form än i handböcker, bland annat i tidningspressen och skönlitteraturen. Den förstnämnda källtypen har Ekenstam helt förbigått och den senare representeras av ett antal citat, främst av Strindberg i frågor rörande sexualitet. Det hade antagligen blivit mera arbetsdrygt att ta med denna typ av källmaterial, även om han redan nu avgränsat behandlingen till tre aspekter av synen på kroppen och utelämnat en del andra (vilket motiveras på s. 19). Ett bredare material kunde däremot ha gett en mera mångsidig bild av det svenska samhällets attityder till kroppen.

Man kan säga att Ekenstam arbetar med en dubbel kronologi där den ena följer människans utveckling och den andra epoker. Han inleder med attityderna kring amning, spädbarnsvård och uppfostran, behandlar därefter vad etiketten kräver av vuxna människor och går sedan via frågan om masturbationen in på det vuxna sexuallivet. De tematiska helheterna behandlas var för sig kronologiskt enligt epoker och avrundas med en sammanfattande diskussion. Boken avslutas, som ovan nämndes, med två kapitel, där Michel Foucaults och Alexander Lowens idéer närmare presenteras.

Ekenstams undersökning visar att attityderna i förhållande till kroppen var mera naturnära under 1700-talet, oavsett om det gällde spädbarnsvård eller det sexuella samlivet. Inom spädbarnsvården framgår detta bl.a. av användningen av djur i samband med amningen. Antingen utnyttjades djuren för att bli av med mödrarnas mjölköverskott, eller så lät man barn dia djur om de inte kunde ammas av modern.

I stora drag förefaller spädbarnsvården att ha utvecklats så att man först tog större hänsyn till barnens behov och senare alltmera koncentrerade sig på uppfostran. 1700-talets stora auktoritet Nils Rosén von Rosenstein d.ä. varnade t.ex. för de skadliga följderna alltför mycket barnskrik kunde medföra. Man borde genast ta reda på varför barnet var missnöjt, oftast stod orsakerna att finna i barnets omgivning. In på 1900-talet gällde andra attityder. Då skulle man mata och sköta barnet regelbundet och få det att fungera närmast som en klocka. Skrik uppfattades som okynne och ett sätt för barnet att hävda egna behov. Barnet borde följdaktligen uppfostras och modern lära sig att uthärda skrik.

Beträffande etiketten och etikettsböckerna hävdar författaren att deras främsta målgrupp var den expanderande borgerligheten och att böckerna ofta vände sig till unga män på väg ut till "stora världen". Handböckerna vimlar av benämningar som "bildade kretsar", "salongen" och "finare sällskapskretsar". Författaren hävdar att de borgerliga umgänges- och etiketts-

idealen var ett arv från aristokratin, men med en väsentlig skillnad. För adeln var det tillräckligt om beteendet visade prov på de yttre former som krävdes, medan borgerligheten betonade att uppförandet skulle vara ett uttryck för personens inre egenskaper. Den behärskning borgerligheten strävade till återkommer också i andra sammanhang i boken och ger en bild av borgerskapet som en ganska trångsynt och pryd samhällsklass.

Ekenstam anser det sannolikt att ett växande antal människor försökte leva upp till etikettböckernas ideala mönster för beteende och låtit dem påverka sin inställning till kroppen. Ett vågat påstående som man knappast kan dokumentera ens för borgerskapets del – etikettböckernas främsta målgrupp.

Frågan om masturbationen – självbefläckelsen – var ett spöke som gick runt Europa redan före 1800-talet men under detta århundrade antog närmast epidemiska proportioner, såsom Ekenstam uttrycker det. Att masturbationen var en farsot som behövde botas framgår även av författarens framställning. Fantasin verkade inte ha några gränser när det gällde att finna botemedel och bestraffning för dem som sysslade med ofoget. Enligt Ekenstam var det först genom 1900-talets psykoanalys som man lyckades erbjuda alternativa sätt att förhålla sig till masturbationen och dess eventuella följdverkningar.

Via masturbationsproblematiken kommer författaren smidigt in på köttets lustar och frågorna kring sexualiteten från Linné till 1940-talets statliga sexualpolitik. Han visar här hur sexualiteten under 1700- och 1800-talen ännu starkt förknippades med reproduktionen, för att sedan få leva ett eget liv och i 1900-talets handböcker om sexuallivets teknik närmast underordnas rationell kalkylering. Med Ekenstams egna ord: "Nutidsmänniskans kropp framstår i dessa beskrivningar mer som ett redskap för utvinnande av en på konstlad väg frammanad lust, än som grundvalen för en spontant kännande och reagerande varelse."

Ekenstam konstaterar, att sexualupplysningen och kontrollen av det sexuella beteendet efterhand alltmera övergått från kyrkliga till medicinska kretsar. På basen av sin vetenskapliga utbildning förbehöll sig delar av läkarkåren rätten att inverka på folkets sexualvanor. Många av dem bar dock fortfarande på en religiös barlast som inverkade på tolkningarna, och "sexualmodernisterna" kallade dem därför för medicoteologer. Författaren betonar att det i dåtidens samhälle fanns företeelser, t.ex. veneriska och kvinnosjukdomar, som talade för att läkarna var lämpligare än prästerna att hantera sexuella spörsmål. Kanhända ville man också hos läkarna söka bekräftelse på misstankarna om att vissa aspekter av sexualiteten var ohälsosamma, såsom masturbation, homofili och extrem könsdrift.

Beträffande kapiteln om sexualfrågorna gäller samma invändning som tidigare gjordes angående hela boken, nämligen att ett fåtal galjonsfigurer får representera hela epokers eller samhällsklassers attityder. Sålunda bygger behandlingen av attityderna till sexualiteten under 1700-talet till stora delar

på Carl von Linnés text "Om sättet att tillhopa gå", den oscarianska, läs gärna den borgerliga, sexualmoralen har sitt språkrör i medicoteologen Seved Ribbing och moderniseringen av synen på sexualitetens representeras av läkaren Anton Nyström.

Trots dessa invändningar mot urvalet och användningen av källmaterialet har Ekenstam på ett förtjänstfullt sätt lyckats belysa ett vittomfattande och komplext ämne. Boken är informativ, tankeväckande och tidvis roande. Tidsperspektivet är långt, men ger samtidigt möjligheter att överblicka specifika utvecklingstrender. De tematiska avgränsningarna kan säkert väcka diskussion, men författarens val att göra en mera noggrann och systematisk genomgång av vissa aspekter av den kroppsliga disciplineringen verkar hållbart. Ekenstams avhandling är central för var och en som forskar i könets och kroppens kulturhistoria.

Kentth Sjöblom

Om kärlek mellan kvinnor

Tuula Juvonen, *Sukupuoli ja halu Hilda Käkikosken kirjeenvaihdossa ja päiväkirjoissa* [Kön och begär i Hilda Käkikoskis korrespondens och dagböcker], Kvinnoforskningsrapporter 1/1994. Social- och hälsovårdsministeriet. 111 s, svensk resumé. Helsingfors 1994.

Romantiska kärleksförhållanden mellan kvinnor var inte ovanliga inom de högre sociala skikten i de västerländska samhällena under 1800-talet och ännu vid sekelskiftet. Under de två senaste decennierna har de väckt livligt intresse inom historieforskningen. Forskare som Lillian Faderman, Carrol Smith-Rosenberg, Martha Vicinus i USA, Sheila Jeffreys i Storbritannien, Hanna Hacker i Österrike och Karin Lützen i Danmark har behandlat dylika frågor; Smith-Rosenbergs uppsats 'The Female World of Love and Ritual' i *Signs* 1975 var uppenbarligen det första uppmärksammade inlägget på området. Temat har setts som relevant för utforskningen av kvinnors sociala nätverk i allmänhet och för s.k. *gay & lesbian history* och *lesbian studies* i synnerhet.

Romantiska kärleks- och vänskapsrelationer mellan kvinnor – och givetvis även mellan män – är ett utmärkt exempel på hur tolkningarna rörande sexualitet och kön förändrats. 1800-talets relativt problemfria och ofta idealiserande attityd till känslösamma intima relationer mellan kvinnor skilde sig starkt från den dominerande uppfattningen på 1900-talet, då sådana känslor och relationer patologiserades som sexuellt avvikande. Förändringen i tänkesätten sammanhänge uppenbarligen med de skärpta spänningarna

inom könssystemet i de västerländska samhällena fr.o.m. 1700-talet, som bl.a. medförde en kamp om definitioner av kön och könsroller.

Tuula Juvonen har öppnat en ny sektor inom finländsk historieforskning med sin undersökning om läraren och lantdagsledamoten Hilda Käkikoski (1864–1912) privatliv. Studien har en ambitiös teoretisk utgångspunkt och behandlar grundligt källmaterialet som består bl.a. av Käkikoskis brev och dagböcker. Den centrala idén är att det sociala könet inte borde ses som en entydig återspeglning av det biologiska, utan – och här följer Juvonen filosofen Judith Butler – uppfattas som ett "framförande" eller en presentation av könet, där sexualitet och "begär" samt dessas gestaltning och inriktning utgör centrala element. Som Juvonen elegant sammanfattar: "kropparna förutsätter i och för sig inte vissa könsbestämnda gester, inte heller definierade objekt för begär eller sätt att uttrycka begär" (s. 111). För henne kan begäret vara fysiskt eller "ett sökande efter intensiv andlig eller emotionell närhet" (s. 18). Dessa två dimensioner – den verbala och fysiska presentationen av könet samt modulerandet av begär i ett kulturellt och socialt sammanhang – utgör bokens centrala problematik.

Hilda Käkikoski hade sina rötter inom bondekulturen och blev senare läroverkslärare och lantdagsledamot. Hon passade inte särskilt väl ihop med den uppfattning om idealkvinnan som blev dominerande inom medelklasskulturen i Finland fr.o.m. 1800-talet. Liksom många andra av aktivisterna inom kvinnorörelsen i Finland var hon ur tidens perspektiv påtagligt "manhaftig": asketisk till sin framtoning, aktiv gymnast, djärv och ibland även egensinnig i sitt uppträdande.

Käkikoski upprätthöll mycket intima och emotionella förbindelser till kvinnor; med Lydy Stenbäck och Fanny Pajula, meningsfränder inom kvinnorörelsen, hade hon ett mycket intensivt förhållande som enligt Juvonen kan ses som ett kärleksförhållande. Man kan säga att det inom dessa relationer också var fråga om erotiskt begär. I Käkikoskis brevväxling med Stenbäck och Pajula kan man stöta på uttryck för djup saknad efter fysisk närhet, som uppenbarligen ibland också förverkligades (s. 55, 63, 67). När det gäller att tolka "begäret" stöter man på en svårighet som Juvonen också är medveten om, nämligen att olika epoker haft olika litterära konventioner för hur intima känslor och hängivenhet kan och bör uttryckas. Den längtan och de drömmar om fysisk närhet som finns i Käkikoskis brev ter sig dock explicita och entydiga. Juvonen påpekar i alla fall att det inte för oss är möjligt att avgöra om denna fysiska närhet var av sådan art, att den obestridligt skulle kunna definieras som sexuell. Huvudsaken är i alla fall att kärleken mellan Käkikoski och hennes vänner hade ett klart erotiskt element.

Det är intressant att Käkikoski själv senare började hysa skuld känslor för sina emotioner, tvivla på deras berättigande och sträva att förneka dem. Enligt Juvonen berodde detta kanske delvis på religiösa orsaker, Käkikoski var orolig för att dessa djupgående förbindelser skulle utformas till något

slag av avgudabild för henne. Eventuellt borde man också beakta samtidens medicinska synsätt som patologiserade homoerotiska känslor både hos kvinnor och män. Man kan också undra om inte Käkikoskis oro och ångest var av mera allmän natur. Utifrån sina höga religiösa och moraliska ideal oroades hon kanske av erotiska och okontrollerade själsrörelser i allmänhet? Som Juvonen påpekar hade Käkikoski inga likartade emotionella förbindelser med män som med kvinnor; vi kan alltså inte veta hur hon skulle ha reagerat i ett sådant sammanhang (s. 82–83). Det måste dock medges att Juvonen anför goda grunder för sina argument att Käkikoski lade märke till det erotiska inslaget i sina kvinnorelationer och att just detta plågade henne (s. 66–69).

Religiösa och finsknationella ideal spelade en ytterst central roll i Käkikoskis liv. Det är enligt min mening möjligt att de inte alltid beaktats tillräckligt i undersökningen när det gäller att tolka hennes val (t.ex. s. 95), men det har uppenbarligen inte varit Juvonens avsikt att skriva en fullständig biografi.

Juvonen har varit noggrann med att inte kalla Käkikoski lesbisk, hon faller alltså inte offer för en sådan anakronistisk syn som kan skönjas i några undersökningar från 1970-talet där forskarna sökte "föregångare" till dem som idag identifieras som "homosexuella". Juvonen anser dock att en skildring och analys av Käkikoskis liv och tankar väl kan placeras inom "lesbikhetens historia" (s. 97); i denna historia är det fråga om att forska i kvinnors upplevelser och tolkning av begär som gäller andra kvinnor. Man kan misstänka anakronism i en sådan benämning, men med tanke på könssystemets historiska utveckling i Finland under det senaste århundradet kan man dock acceptera att dagens lesbiska kvinnors erfarenheter av sin position inom könssystemet och Käkikoskis erfarenhet av sin "manhaftighet" och "egendomlighet" kanske har så mycket gemensamt att Juvonens val kan rättfärdigas. Efter sekelskiftet blev medelklassens föreställningar om kön och om t.ex. kvinnligt känsloliv alltmer förhärskande och något lever väl ännu kvar i dagens stereotyper av kvinnlighet.

Mot dem som på något sätt ser det som beklagligt att Hilda Käkikoski på detta sätt dragits in i en diskussion om lesbiska förhållanden och erotik mellan kvinnor, kan man konstatera, att det likaså väckt irritation bland forskare inom riktningen *gay & lesbian studies*, att kärleksförhållanden mellan kvinnor och mellan män ofta osynliggjorts i den moderna västerländska historieforskningen och i biografier. Det har skett i enlighet med mer eller mindre medvetna uppfattningar om konvensansens krav och Juvonen ger några goda exempel när hon diskuterar tidigare litteratur om Käkikoski. Frågan belyser också väl historieforskningens ideologiska dimension: de sociala (makt)förhållandenas struktur producerar vissa former av medvetande och social praktik. Historieforskningen är ett slags social praktik och den har ofta både återspeglat och reproducerat de sociala (makt)förhållandena rörande t.ex. kön och sexualitet. I synnerhet kvinnohistoriker och ett antal

sociologer har påpekat att forskaren alltid argumenterar från en viss position. Detta innebär inte att man måste glida in i "postmodern relativism" och förneka värdet av logiskt-rationell argumentering, men man måste beakta att forskarens politiskt-moraliska strävanden påverkar tolkningen av det historiska materialet.

Som en smärre anmärkning kan man anföra, att Juvonens studie på några punkter ger uppfattningen att den allt starkare etablerade kvinnobilden inom medelklassen skulle ha varit förhärskande i samhället i allmänhet (s. 24, 33, 91). Sannolikt var det dock så att man inom agrarkulturen – måhända ett alltför brett begrepp – inte patologiserade eller ontologiserade överskridandet av könsroller på ett så ödesdigert sätt som senare inom medelklasskulturen där medicinska modeller blev förhärskande. Käkikoskis "manhaftighet" skulle kanske inte ha varit ett så markant särdrag i ett agrart sammanhang. I slutet konstaterar Juvonen också att Käkikoskis nyförvärvade sociala status och de förväntningar och moraliska förpliktelser hennes ställning förde med sig kanske skärpte de skuld känslor hon upplevde beträffande sitt inre liv (s. 95).

Till slut kan man påpeka att *Armas Niemins Taistelu sukupuoli-moraalista* (1951) fortfarande är en klassiker – den enda – inom finländsk sexualhistoria. Den nyligen bortgångne Nieminen skulle säkert ha känt tillfredsställelse över att Juvonens förtjänstfulla bidrag på området tillkommit inom hans disciplin, d.v.s. vid socialpolitiska institutionen vid Tammerfors universitet.

Jan Löfström

Kvinnosjukdomar och annan kulturellt konstruerad kvinnlighet

Karin Johannisson, *Den mörka kontinenten, Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle*, Norstedts. Stockholm 1994.

Ulla Wikander (red.), *Det evigt kvinnliga, en historia om förändring*, Tidens förlag. Värnamo 1994.

Ett av konsthistoriens vackraste och centralaste verk sägs vara Gustave Courbets målning *L'Origine du monde* som föreställer en liggande kvinna med underlivet och könet blottade mot betraktaren. Den är gjord 1866 och just nu aktuell på en omtalad utställning i Centre Pompidou. Tavlan anses märklig för att den kombinerar frappant måleri och uppenbar artistisk voyeurism med en världsförklaring. Det låg i tiden att både inom konst och

vetenskaper göra ingående studier av det blottade kvinnokönet och att på basen av resultatet dra mycket långtgående slutsatser. Detta inspirerades bl.a. av stora framsteg inom gynekologin. Vurmen för kvinnan som könsvalse kulminerade vid sekelskiftet 1900.

I två omtalade böcker har kvinnliga svenska historiker nu gett sig i kast med den kvinnoteori som lanserades då, i nygammal tappning. Karin Johannisson, som är professor i idé och lärdomshistoria vid Uppsala universitet, frågar sig hur den kvinnliga sjukrollen skapades omkring 1900. Ulla Wikander, docent i ekonomisk historia vid samma universitet, har samlat en grupp kvinnliga historiker och litteraturvetare som tar sig an sekelskiftets kvinnoroller ur bl.a. skådespelerskans, författarinnans, kvinno-sakskämpens, barnmorskans och mejerskans perspektiv. Johannissons bok är en hel undersökning av kvinnan, medicinen och fin-de-siècle. Antologin *Det evigt kvinnliga, en historia om förändring* innehåller såsom redan titeln antyder forskningsansatser, -uppslag och reflektioner. Båda böckerna kommer länge att stimulera forskningen av och debatten om kvinnoroller. De är dessutom oerhört aktuella. Det finns så många paralleller mellan då och nu t.ex. mötet mellan vetenskaplig framtidstro och mörk kulturpessimism. Det sena 1800-talet innebar dessutom, liksom det sena 1900-talet stora genombrott för de biologiska och medicinska vetenskaperna. Då som nu finns en förkärlek för biologiska tolkningar, d.v.s. att frågan vilka vi är besvaras med att gener och DNA-koder skapar oss, hormoner styr oss, celler föder och förgör oss. Johannisson, Wikander och de andra håller en hacka på miljöns inverkan på människan, d.v.s. betydelsen av de olika kulturella och sociala arenor som vi rör oss på, betydelsen av politiska ordningar, normsystem, symbolspråk och livsstrategier.

Den mörka kontinenten kallar Johannisson sin bok. Uttrycket är hämtat från Sigmund Freud men han var inte ensam om att använda det. Det faller tillbaka på en medicinvetenskaplig metaforik vanlig i sekelskiftets kvinno-medicinska skrifter. Närläsning av den litteraturen ger en dov, tjock kulturell närvaro, anför Johannisson. "Här saknas den ljusa hustrun och modern, här stiger kvinnan fram som mörk, motsträvig kropp, ett utmanande objekt att bearbetas, formas, mejslas".

Det har påpekats att medan upptäcktsresande och andra imperieföreträdare beskrev de koloniala upptäcktsfärderna in i mörkrets kärna som framträngandet i en mörk kvinnokropp, beskrev manliga läkare det vetenskapliga inträngandet i kvinnokroppen som expeditioner i en mörk kontinent. I uttrycket den mörka kontinenten sammanfattas således en hel epoks kulturella ambitioner. Det är den vita mannen, i överklassvariant, som räknas. Det är han och hans tilltag som är norm.

Det är en tanke man gärna värjer sig för. När man har tagit del av Johannissons text där intresset för kvinnokroppen granskas ur klass-, köns- och rasperpektiv kan man inte längre göra det. Jag tror att *Den mörka kontinenten* länge låg högst uppe på svenska bokhandlares lista över mest såld

facklitteratur inte därför att innehållet är något för sensationshungriga utan för att det äntligen föreligger en nyanserad och trovärdig bok om ett sedan länge sorgligt välkänt fenomen: exploateringen av kvinnokroppen.

Sedan 1800-talets mitt är historien full av mörka bilder av den sjukliga kvinnan: bräcklig, klen eller osund, morbid och obehärskad. Hon fanns minsann också i verkligheten och finns fortfarande, hustrurna, mödrarna och dottrarna som tillbringar dagar, månader och år i sjuksängen, på hälsöhem eller på analyssoffor, i inte inbillade men ofta svärdefinierade sjukdomar. Detta har gett upphov till otaliga mera och mindre spekulativa teorier t.ex. om samband mellan kvinnans kön och själ.

Johannisson behandlar den kvinnliga sjukligheten, den verkliga och den måhända konstruerade, genom att åskådliggöra den med hjälp av den historiska erfarenheten och det långa perspektivet. Ämnet gestaltas klart och enkelt i fyra temata. Huvudkapitlet beskriver med stöd av en rik litteratur kvinnans sjuklighet sådan man föreställde sig den, kvinnans sjukdomar, kvinnomedicin och den kvinnliga sjukrollen. Texten är deskriptiv mer än den är analyserande. Det är inte fråga om en undersökning i den bemärkelsen att författaren laborerar med nya hittills okända fakta, men hon visar sig vara mycket insatt i den nyaste forskningen i ämnet. Boken är rik på innehåll och allt som sägs verkar relevant. Själva ämnet och greppet känns dessutom nytt. Boken har många slående illustrationer och text och bilder samverkar på ett föredömligt sätt. Bokens främsta styrka ligger dock i själva den lyckade struktureringen av ett svårt ämne. Författaren avslutar också med en exemplarisk, metodologisk diskussion om hur ett så komplext ämne som sekelskiftets kvinnosjuklighet bör behandlas och förstås, i full kulturell kontext och ett meningsbärande livssammanhang. Denna diskussion är intressant långt ut över själva ämnet, den kvinnliga sjukrollen.

Johannisson har behandlat ett snårigt och känsloladdat ämne. Hon har inte ryggat för att ge läsaren också skakande upplevelser. Hon förmedlar att många av de undersökningar och behandlingar som gjordes i vetenskapens namn gav utrymme även för onödigt skärande och snuskigt snokande i kvinnokroppen. Hon berättar om förnedrade och utnyttjade kvinnopatienter men också om de, inte mindre gripande fall, som gjorde sig vinster med hjälp av sjukrollen. I patientrollen kunde kvinnor t.ex. leva ut sin vrede som aldrig annars och i skydd av den kunde de dra sig ur en värld där de inte trivdes.

Jag läser mellan raderna att det har varit ett psykiskt tungt arbete att ta sig igenom den medicinska litteraturen där kvinnan objektiveras, skärs upp, undersöks, sönderplockas och tillrättaläggs. Enligt min bedömning har Johannisson arbetat sig fram till en klar och saklig men ändå känslig och stundvis t.o.m. helande framställning. Den goda föresatsen att inte komma med vulgära tolkningar utan i stället belysa saken så mångsidigt som möjligt urartar ändå ibland. Ställvis förs ett – nog så belevat och ack så bildat – men litet tjatigt resonemang. Myntet har alltid minst två sidor. Det vet de flesta

läsare och behöver inte upplysas om det. Det hade varit mer intressant och knappast mindre akademiskt om Johannisson helt enkelt hade framfört sina konklusioner i ämnet och inte enbart garderat sig mot möjliga vantolkningar av texten. Ett material kan behöva ligga till sig innan man drar sina slutsatser, men alltid finns inte den tiden innan manuskriptet skall ges offentlighet. Då får texten mogna i möten med läsarna i stället. Forskaren återkommer ju ändå alltid till sitt ämne. Det har Johannisson redan gjort, t.ex. i en intressant och orädd artikel i *Dagens Nyheter* (20.3.1995).

I Johannissons bok beskrivs hur anatomer, fysiologer, patologer, gynekologer och psykiater med flera vetenskapsmän genomförde ett projekt för att bestämma skillnaden mellan könen. I själva verket handlade detta, sagt med Johannissons ord i den nämnda artikeln, bara om *ett* kön, det kvinnliga. "Ytterst gällde det konstruktionen av kvinnan som ett i alla avseenden anorlunda väsen." *Den mörka kontinenten* är en historiebok som man sent glömmer, så engagerande är den och så full med sinnrika formuleringar.

Genom att beskriva hur det var att leva under det vetenskapliga paradigmet Johannisson skildrat i sin bok kompletterar antologin *Det evigt kvinnliga* på ett utmärkt sett denna. Den gemensamma nämnaren för de åtta medarbetarna är att de alla utgår från Ellen Keys läror om artsskillnaden mellan könen och hennes offentliga attack mot kvinnorörelsen. Dessa läror orsakade en het debatt bl.a. om huruvida det fanns "naturliga arbetsområden för kvinnor" och om kvinnorörelsen ledde in kvinnor på felaktiga yrkesbanor och mot falska livsmål.

Jag nämner några artiklar som exempel på bokens innehåll. Kristina Carlsson Wetterberg skriver om författaren och dramatikern Frida Stéenhoffs feminism och motstånd mot Key. Man minns den artikeln för det kunniga och kloka resonemanget kring kvinnoforskning och begreppet feminism. Ellinor Melander skriver om hur Ellen Key mottogs i sekelskiftets tyska kvinnorörelse. Ulla Wikander skriver om kvinno-sakskvinnor på internationella kongresser. Hon omnämner särskilt Alexandra Gripenberg som det ännu har skrivits så litet om. Båda författarna lyckas åskådliggöra att kvinnorörelsen inte var en utan många. I slutet av boken finns tre artiklar om yrkeskvinnor; aktriser, barnmorskor och mejerskor. De bygger på ett empiriskt material och behandlar alla en föränderlig arbetsfördelning mellan kvinnor och män. Normsystemen varierar, det kvinnliga har förknippats än med bräcklighet än med styrka, än med kylig beräkning och än med moderlig ömhet. En glad knorr på slutet blir Lena Sommes tads artikel "Lovsång till mejerskan". Det sjunger faktiskt om texten där starka raska kvinnor lyfter ostar som väger 20 kilo. Det svänger om kjolarna på mejeriet och mejerskan hade också framgång bland karlar, på den tiden och i en miljö där fysisk styrka var en efterfrågad och respekterad kvinnlig egenskap. Tankarna går till Ann-Catrin Östmans fördomsfria undersökningar om kvinnor på den österbottniska landsbygden (t.ex. *HTF* 1994, s. 197-226).

Antologin inleds med en förklaring om att det pågår ett krig mellan könen och att författarna tänker delta i det. De vill förhindra att kvinnor som grupp bedöms utifrån sitt kön och inte främst efter sin personlighet och duglighet. Oberoende av vad man anser om innehållet i den deklarationen så är antologin ett bevis på att historiker inte alls är som sämst då de skriver om saker som de är engagerade i.

Alexandra Ramsay

Synvinklar på arbetarfamiljens uppkomst

Pirjo Markkola, *Työläiskodin synty. Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle* [Arbetshemmets uppkomst. Arbetarfamiljer i Tammerfors och den sociala frågan från 1870-talet till 1910-talet], *Historiallisia tutkimuksia* 187. 271 s. Helsingki 1994.

Pirjo Markkolas doktorsavhandling torde vara den tredje familjehistoriska undersökningen i Finland efter Anneli Mäkeläs *Suvusta perheeseen* och Markkolas projektkollega Kai Häggmans doktorsavhandling om familjeideal och den bildade klassens livsform under 1800-talet. Eftersom undersökningarna hittills har varit så få är familjen ett fräscht och utmanande ämne inom finländsk historisk forskning. Markkolas undersökning kan med fullt skäl betraktas som banbrytande och den är förtjänstfull på många sätt.

Markkola har uppställt som mål att undersöka relationen mellan samhällsförändring och arbetarbefolkningens familjeliv i Finland. Med förändring avser hon en process i två avseenden, för det första industrialiseringen, för det andra upplösningen av ståndssamhället och dess omformning till ett medborgarsamhälle. På detta sätt betonar hon de ekonomiska och politiska strukturer som definierade också familjen och dess förändring.

Den tolkning Markkola presenterar i inledningen konkretiseras dock inte i hennes disposition, ty åtminstone i detta fall är det uppenbart svårt att uppfatta samhällets strukturförändringar som en dynamisk process. Där emot ger dispositionen på andra sätt uttryck för spänningar och är väl uppbyggd. Det första substanskapitlet bär titeln "Fruktan", vilket avser den bildade klassens oro för arbetarfamiljen och å andra sidan arbetarrörelsens krav på förbättring av arbetarnas levnadsvillkor. Den centrala spänningen bildas alltså kring den uppstigande arbetarrörelsens och den folkuppfostrande bildade klassens sätt att uppfatta arbetarfrågan, men också kring försöken att finna en lösning på arbetarklassens problem.

Det andra substanskapitlet, "Familjen", gestaltar arbetarfamiljernas livs-

villkor i Tammerfors. Markkola granskar familjestruktur, arbetarnas bostadsförhållanden och familjens betydelse som ekonomisk enhet. Hon bygger i huvudsak sin tolkning på statistisk analys, men kompletterar den med konkreta exempel; det visar sig att arbetarfamiljernas liv i hög grad skilde sig från medelklassens kärnfamilj-ideologi. Mest bekymrade sig de bildade över att kvinnor och barn lönearbetade samt över arbetarnas bostadsförhållanden. För arbetarna själva var dessa frågor inget problem, men i den bildade klassens ögon började arbetarnas familjeliv – eller snarare brist på ett "riktigt" hemliv – te sig som ett kaos som hotade samhället och som måste ställas under disciplin och ordning.

Den bildade klassens lösning på arbetarfamiljens problem var att skapa ett hem-program. Markkola analyserar detta projekt i det tredje kapitlet, "Hemmet". Som kontrast lyfter hon fram arbetarrörelsens annorlunda tolkningar av samma företeelse. När de bildade kvinnorna försökte lära arbetarmödrarna hygien och sparsamhet som ryggrad för ett "riktigt" familjeliv, lyfte arbetarrörelsen fram arbetarnas dåliga löner och usla bostadsförhållanden, vilka försvårade ett familjeliv och inte kunde förbättras genom de medel den bildade klassen rekommenderade. Enligt arbetarrörelsens tolkning nöjde sig den bildade klassen med att kurera symptom utan att ta itu med sjukdomens orsaker, d.v.s. missförhållandena i samhället.

Markkola bygger upp en entydig tolkning: arbetarfamiljen framstod som ett samhällsproblem i slutet av 1800-talet. Den empiriska analysen av arbetarfamiljerna i Tammerfors illustrerar de konkreta missförhållanden som den bildade klassen tolkade som hinder för ett gott familjeliv. Det är anmärkningsvärt att familjelivet bland landsbygdens arbetare inte intresserade de bildade, trots att levnadsförhållandena på landsbygden i många avseenden var sämre än bland städernas arbetare. Det var först när arbetarna koncentrerades i städernas hyreskaserner som de bildade uppmärksammade arbetarnas "hjord-liv" och utarbetade sina egna lösningar på problemet. Hem-programmet var dock ingen ny eller originell lösning, utan bestod i att den bildade klassen försökte uppställa sin egen levnadsform och familjemodell som norm också för arbetarna. Det innebar samtidigt att arbetarmännens medborgarduglighet definierades enligt medelklassens normer och familjecentrerat: en arbetare skulle försörja sin familj på samma sätt som medelklassens män.

Markkola besvarar konsekvent de frågor hon ställer upp i inledningen, men den väcker också sådana förväntningar som inte infrias. Hon dryftar t.ex. i slutet av inledningen begreppet levnadslopp, men utnyttjar inte i den egentliga analysen de möjligheter en undersökning på denna grund skulle erbjuda. En konsekvent tillämpning av begreppet skulle ha förutsatt att hon hade följt några fall från vaggan till graven varvid arbetarnas livssituationer och lösningar sannolikt skulle ha gestaltat sig på ett något annorlunda sätt än vad nu är fallet.

Markkolas infallsvinkel överensstämmer med en viss socialhistorisk tradi-

tion, men undersökningen avslöjar samtidigt dess problem och begränsningar. När människors liv granskas med hjälp av statistisk analys och framställs i tabeller och siffror blir de ohjälpligt små myror i ett stort maskineri. De ingår i strukturer och är objekt, men inte självständiga aktörer. Dessutom betonar Markkolas grepp att arbetarfamiljerna utgjorde ett problem som diskuterades av såväl den bildade klassen som arbetarrörelsens ledande elit.

Det är ironiskt att arbetarna i en undersökning som analyserar arbetarfamiljen förblir ansiktslösa statistiska enheter, vilkas egna uppfattningar och tolkningar rörande familj, boende och liv överhuvudtaget knappast alls framträder. Frågan om familjens och hemmets betydelse i arbetarnas liv nämns visserligen i inledningen, men svaren är famlande och problemet underkastas ingen systematisk analys, utan läsaren får dra sina slutsatser på basen av spridda kommentarer. Det hade i alla fall varit nödvändigt att systematiskt dryfta arbetarnas egna uppfattningar, eftersom det i alla fall framgår, att deras tolkningar på många punkter skilde sig från de bildades och arbetarledarnas meningsutbyten om deras problem. Arbetarrörelsen försökte givetvis verka som arbetarnas språkrör och förespråkare, men den socialistiska ideologins tolkningar rörande familjen och dess framtid väckte synbarligen ingen större genklang bland arbetarna. När arbetarnas egna uppfattningar inte klart lyfts fram är det som om man i en rättegång avkunnade domen på basen av åklagarens och försvarsadvokatens yttranden, utan att låta den åtalade, vittnena och andra inblandade komma till tals.

Det är givetvis inte lätt att låta arbetarna själva komma till tals, ty de arbetare som levde i Tammerfors vid sekelskiftet har inte lämnat speciellt många källor efter sig. I en bilaga redogör Markkola för de källor hon använt, men den ger intrycket att hon valt sitt material på ett visst sätt. Huvudvikten ligger på statistiska källor, av vilka de viktigaste är migrationsstatistik, samhällsstatistiska undersökningar, undersökningar rörande fackarbetarnas utkomstmöjligheter och statistik över arbetarnas bostadsförhållanden. Ett källmaterial av en annan typ representerar anteckningar av fattigvårdens uppsyningsman om de fattigaste stadsbornas hemförhållanden och ett på 1960-talet insamlat "oral history"-material om livet i staden samt ett antal memoarer. De sistnämnda källorna skulle ha erbjudit en motvikt till det statistiska materialet och ett annorlunda perspektiv på arbetarnas liv, men Markkola har använt dem sparsamt. Hon motiverar detta med deras otillförlitlighet: det visar sig att uppsyningsmannens praxis i fråga om uppteckningarna varierade och problemet med memoarer och hågkomster är enligt Markkola att de färgats av senare värderingar.

Markkolas lösning leder samtidigt till att de källor som inte lämpar sig för en strikt statistisk analys får en marginell ställning. Det är klart, att dessa källor skulle ha förutsatt ett annat grepp än det statistiska, men källmaterialets mångtydighet erbjuder också historikern annorlunda utmaningar. Det strider mot dialogprincipen att åsidosätta källor som visar sig besvärliga att tolka och som inte öppnar sig vid första läsningen. Om man inte får svar

på sin frågor, måste man ställa bättre frågor. Carlo Ginzburg har konstaterat, att källorna inte innehåller något dolt eller gömt, utan att allt öppnar sig för forskaren förutsatt att han har tålmod och skicklighet att föra en dialog med källmaterialet.¹ Kommentaren är viktig, eftersom den på nytt ställer historikerns yrkeskunskap i fråga om arbetet med källorna i högsätet. Det räcker inte att vi kan utnyttja historieforskningens traditionella och konventionella materialkategorier. Historikern måste dessutom kunna tolka nya källor och samtidigt skapa annorlunda sätt att arbeta med källorna.

En analys av arbetarnas egna tolkningar hade sannolikt påverkat undersökningens tematisering. Den bildade klassen oroade sig för arbetarnas "hjord-liv", men med en statistisk analys är det svårt att få grepp om arbetarsamfundets livsstil. Det framgår förvisso att arbetarna bodde trångt och höll underhyresgäster, men nätverken av ömsesidigt bistånd bara nämns. Markkola ser trångboddheten i första hand som ett resultat av ekonomiskt tvång, men jag misstänker att det i högre grad var fråga om sed och vana än enbart sparsamhet. För största delen av arbetarna var privatliv ännu vid sekelskiftet en främmande och okänd målsättning. Den som inte hade familj eller släktingar bodde ihop med arbetskamrater eller vänner. I ett sådant samfund skulle en som bodde ensam ha betraktats som egendomlig och avvikande. Det vore intressant att veta om det fanns några ensamboende överhuvudtaget. Arbetarsamfundet med dess seder, normer, hierarkier och nätverk av olika slag bildade den större helhet inom vilken arbetarfamiljerna levde och verkade. Inom detta samfund kvarstod drag från den agrara livsstilen, men den nya livssituationen i staden måste också skapa nya lösningar, som avvek från den agrara traditionen. Vid sidan av den statistiska analysen hade det varit motiverat att dryfta de principer som gjorde sig gällande på samfundets nivå.

Å andra sidan är det intressant att lägga märke till hur man mer eller mindre systematiskt strävade att bryta arbetarnas samfundscentrerade livsstil. I mitten av 1800-talet byggde man arbetarbostäder med gemensamt kök, vilket inte gav särskilt stort utrymme för privatliv. I slutet av seklet förändrades bostadsmodellen – för familjer byggdes bostäder med rum och kök och för ogifta rum med spis. Den bildade klassen började betrakta de gemensamma köken som olämpliga och de nya bostäderna byggdes för att skydda privatlivet. Arbetarnas bostadsförhållanden hade i alla fall inte den privatiserande verkan som den bildade klassen önskade, trots att t.ex. Finlayson förbjöd arbetarna att hålla underhyresgäster i fabriken hyreslägenheter. Förbudet återfinns i 1901 års hyreskontrakt, men det är en annan sak hur det efterlevdes i praktiken. Den bildade klassens fruktan för arbetarnas kommunala livsform är en så central fråga att man skulle ha önskat att den underkastats en ännu mera inträngande och mångfasetterad analys.

¹ Carlo Ginzburg, *Ledtrådar. Essäer om konst, förbjuden kunskap och dold historia* (Stockholm 1989).

De bildade damernas program för hemmet uppvisar ett märkligt drag. Å ena sidan betonades familjens privata sfär och kärnfamiljens betydelse, men å andra sidan byggde genomförandet av programmet i stor utsträckning på att arbetarmödrarna inte stängde sina hem för utomstående iakttagare. Arbetarkvinnorna deltog överraskande ivrigt i hemtävlingar och lät damer ur den bildade klassen inspektera deras hem. Samma motsättning framträder senare i hushållningsupplysningen på 1920- och 1930-talen: privatlivet var ett ideal, men samtidigt byggde den personliga rådgivningen på landsbygden på en motsatt livsform. Eftersom gränserna för det privata var vida fick hemhushållningskonsulenterna lätt tillträde till hemmen. Konflikten mellan program och verklighet är en fascinerande fråga och det finns motsättningar såväl inom den bildade klassens som arbetarrörelsens verksamhet.

Programmet för hemmen fäste stor uppmärksamhet vid barnvård och barnuppfostran. Avsikten var att de sysslösa och vanartiga arbetarbarn som strök omkring på gatorna skulle bli flitiga och arbetsamma. Det förefaller som om arbetarhemmens uppfostran skulle ha varit starkt könsdifferentierad, ty huvuddelen av de barn som betraktades som sysslösa var pojkar; inom arbetarfamiljerna förekom synbarligen en strikt rolluppfostran, flickorna vandes tydligt från små till ansvar inom familjen, medan pojkar friare fick röra sig utanför hemmet. Bekymren för arbetarbarnens uppfostran framstår alltså framför allt som den bildade klassens strävan att uppfostra arbetarpojkar till en framtida roll som familjeförsörjare.

Som helhet är Markkolas bok stringent med en klar och sakkunnig argumentation. Stringensen skulle dock inte ha blivit lidande om hon hade vidgat sitt perspektiv på det sätt som skisserats ovan. Boken skulle visserligen ha blivit litet omfångsrikare, men samtidigt hade arbetarna själva kunnat få sin röst hörd; nu får bara strukturerna, den bildade klassen och arbetarrörelsens elit komma till tals.

Anne Ollila

En fräsch undersökning om arbetarkvinnor

Maria Lähteenmäki, *Mahdollisuuksien aika. Työläisnaiset ja yhteiskunnan muutos 1910–1930-luvun Suomessa* [Möjligheternas tid. Arbetarkvinnorna och samhällets förändring i Finland under 1910–1930-talen], Bibliotheca Historica 2, Finska Historiska Samfundet. 348 s. Helsinki 1995.

Maria Lähteenmäkis avhandling är en färsk och fräsch undersökning om arbetarkvinnor i Finland; den behandlar arbete, familj och organisationsverksamhet från 1910- till 1930-talen. Målsättningen är att presentera

arbetarkvinnornas liv ur ett så brett och mångsidigt perspektiv som möjligt. Lähteenmäki försöker komma åt kvinnornas liv i dess helhet. Hon tar upp ämnet utgående från tre huvudfrågor. Den första är hur ökningen av andelen gifta kvinnor inom arbetskraften påverkade arbetarkvinnornas vardag, lönearbetets och hemarbetets villkor, den andra hur arbetarkvinnornas organisationer reagerade på den skärpta konfrontationen mellan hem- och lönearbetet. För det tredje söker hon svar på frågan hur den nya organiseringen av tiden (arbetstid, fritid, vila) påverkade kvinnornas liv.

Undersökningens titel ger ett koncentrat av dess centrala resultat: perioden från 1910- till 1930-talet innebar att nya möjligheter öppnade sig för arbetarkvinnor i Finlands städer. Boken består av tre huvuddelar, av vilka den första behandlar arbetarkvinnornas familjeliv och arbete. Lähteenmäki tecknar en profil av städernas lönearbetande kvinnor och skildrar deras försök att tjäna sitt uppehälle. Undersökningen visar att textilindustrin sysselsatte de flesta kvinnorna också under mellankrigstiden, men att andelen kvinnor ökade bland träarbetarna. Antalet kvinnor växte likaså snabbt inom livsmedels- och metallindustrin. Även om den manligt dominerade metallindustrin sysselsatte fler kvinnor än tidigare, behöver detta inte innebära att den könsdifferentierade arbetsfördelningen ifrågasattes – det kan lika väl vara fråga om att arbetsfördelningen konsoliderades inom branchen och att "kvinnliga" arbeten blev vanligare i fabrikena. Det skulle alltså ha varit av intresse att ytterligare undersöka i vilka uppgifter kvinnorna placerade sig inom metallindustrin.

Lähteenmäki ger en människonära och konkret skildring av fabriksarbetet. En plats i fabriken öppnade sig inte ens med hjälp av förbindelser, utan under mellankrigstiden ordnade arbetsgivarna t.o.m. inträdesprov. Hierarkierna inom industrin avspeglade sig direkt i lönekuvertet. Arbetsförhållandena blev bättre mot slutet av 1930-talet, men arbetstakten skruvades upp i motsvarande grad. Arbetsolyckorna beskrivs så levande att läsaren nästan ryggar tillbaka. En beaktansvärd iakttagelse gäller arbetarnas klädsel: den framtoning som ges i tidens dokumentär- och propagandafilmer är glansbildaaktig jämfört med de kläder som arbetarkvinnorna använde enligt yrkesinspektörernas berättelser.

Intresset för arbetarbostadsfrågan fick sin början under autonomins tid och stärktes efter inbördeskriget då man fäste större uppmärksamhet vid arbetarnas bostadsförhållanden än tidigare. Arbetarbostäderna var fortfarande trånga, men standarden steg; hemarbetet underlättades mest av att bostäderna försågs med vattenledning och avlopp. Mot slutet av 1930-talet fanns sådana bekvämligheter i de flesta arbetarbostäder i de större städerna, medan de fortfarande var sällsynta i landsbygdens industrisamhällen.

Under mellankrigstiden blev allt fler arbetarkvinnor upplysta om barnbegränsningens hemligheter; en milstolpe var den kommunala sexualupplysningsbyrå som öppnades i Helsingfors 1934. Man kan kanske inte tala om ett egentligt genombrott för preventivmedel och födelsekontroll, men

Lähtenmäki betonar att diskussionerna bearbetade attityderna, vilket också kom till synes i inställningen till barndagvården.

Undersökningens andra del behandlar politik. De politiskt medvetna arbetarkvinnorna betraktade facklig organisering som ett viktigt redskap för att rätta till missförhållandena på arbetsplatserna. Efter 1918 kanaliseras vänstersocialisternas offentliga verksamhet till fackföreningarna och detta berörde givetvis också kvinnorna. Inom LO (SAJ) grundades en kvinnosektion, vars medlemmar hade anknytningar till Finlands kommunistiska parti. Sektionens uppgift var att bedriva facklig upplysningsverksamhet bland kvinnor. För de socialdemokratiska kvinnorna var frågan om facklig organisering i viss mån ambivalent på 1920-talet, eftersom en stor del av medlemmarna i det socialdemokratiska kvinnoförbundet var husmödrar utan fast lönearbete. Å ena sidan ville man stöda männens fackliga aktiviteter och lönekrav, men å andra sidan ville man se de hemmavarande mödrarnas arbete som en del av den fackliga kampen. Grundandet av en kvinnosektion inom det nya LO (SAK) i slutet av 1930-talet var ett tecken på att de socialdemokratiska kvinnorna stärkte greppet om facket. Organiseringen av män och kvinnor var inte separata frågor, utan sammankopplade; Lähtenmäki gör en intressant iakttagelse om hur organiseringen i LO:s socialpolitiska program från 1930 uppfattades som en familjelösning och inte som något individuellt.

Lähtenmäki påvisar hur socialdemokratiska partiet under 1920-talet förändrades så att landsbygden och männen fick en starkare ställning än tidigare. Kvinnornas andel av representanterna på partikongresserna mer eller mindre kollapsade och sjönk till omkring en procent, vilket till en del berodde på att valsättet ändrades. Riksdagen erbjöd ett fruktbarare forum för socialdemokratins kvinnor, även om deras andel sjönk också där under 1920- och 1930-talen. Socialpolitiken intog en särskilt central plats i de socialdemokratiska kvinnornas ansträngningar på riksdagarna; på 1920-talet låg tyngdpunkten på familjepolitiken, på 1930-talet övergick man till befolkningspolitisk debatt på ett mera generellt plan.

Den politiska arbetarrörelsens splittring gav upphov till två slag av reaktioner: de socialdemokratiska kvinnorna betonade separat verksamhet för kvinnor, medan vänstersocialisterna enligt sovjetisk modell försökte komma ifrån könsdifferentierade aktiviteter. Det socialdemokratiska kvinnoförbundet började söka verksamhetsformer som tilltalade anhängare på landsbygden, såsom bl.a. hemvårdskurser och konsumentupplysning, vilket väckte uppmärksamhet i de andra nordiska länderna där kurser i huslig ekonomi inte på samma sätt stod på arbetskvinnorganisationernas program. Arbetarmödrar aktiverades till politisk verksamhet också med hjälp av kooperativen. Konsumtion betraktades som en viktig nationalekonomisk verksamhet och samtidigt som en kvinnlig sektor. Kvinnorna skulle vara samhällsbyggare i egenskap av mödrar, hustrur och pris- och kvalitetsmedvetna konsumenter.

Undersökningens tredje del placerar in arbete, familj och politik i ett socialt och strukturellt sammanhang. År 1929 godkändes en ny äktenskapslag som befriade gifta kvinnor från mannens målsmanskap, men samtidigt strävade att stärka familjens ställning i samhället. I samma riktning pekade också 1935 års skattelag, som placerade gifta skattskyldiga i en fördelaktigare ställning än ensamstående. Lagen innehöll en möjlighet till separat beskattning av makar, något som dock avskaffades 1943. Andra stora frågor under perioden var bl.a. konflikterna om arbetarskyddet, särskilt nattarbete för kvinnor, liksom även moderskapsskydd. Enligt en lag från 1937 var moderskapsunderstöden avsedda för mindre bemedlade barnaföderskor, men begränsningen avskaffades på 1940-talet, varefter understöden beviljades åt samtliga mödrar. Lähteenmäki utreder också moderskapsrådgivningens uppkomst och de beslut som fattades rörande arbetslöshet och trygghet på ålderdomen; hon slår fast att statens roll allt som allt stärktes i den samhällsreglering som rörde kvinnor.

Den mångsidiga och omfattande frågeställningen gör att Lähteenmäkis avhandling är intressant läsning. Det breda greppet, som söker samband mellan företeelser, är en styrka, men den intressanta grundtanken medför också vissa problem. Med en viss tillspetsning kunde man säga att det som vunnits i mångsidighet förlorats i frågeställningens precision. Författaren har tagit med så många olika företeelser att man bitvis får ett intryck av att hon avsett att skriva ett översiktsverk om arbetarkvinnornas liv från 1910-till 1930-talet.

Lähteenmäki placerar själv sin undersökning i skärningspunkten mellan politisk historia och socialhistoria. Undersökningens solidaste del behandlar arbetarkvinnornas politiska aktivitet, särskilt organiseringen och kvinnornas målsättningar, som hon behandlar på ett fascinerande sätt. Hon känner organiseringen och analyserar den på ett suveränt sätt. Den socialhistoriska analysen är däremot tunnare och stöder sig delvis på sekundära källor. Man kan t.ex. inte betrakta kommittébetänkanden och inspektionsberättelser som särskilt goda källor för en analys av arbetsförhållanden och familjeliv; åtminstone borde mer ha pressats ur dem.

Man fäster sig också vid framställningssättet; arbetarkvinnornas vardagsliv – familjerelationer, levnadsvillkor och utkomst – skildras med hjälp av andelar och kvantitativa storheter på ett sätt som inte alltid är klart. Det finns likaså mindre brister i tabellhuvuden och figurtexter. Dessa skönhetsfel vittnar närmast om olikartade infallsvinklar inom historieforskningen; när Lähteenmäki överskrider gränser avslöjar hon samtidigt framställningstekniska skillnader mellan social- och politisk historia.

Bäst lyckas Lähteenmäki kombinera social- och politisk historia i sin exempelbiografi. Det sätt på vilket Lähteenmäki väver in Martta Salmela-Järvinens livsskeden som en bärande struktur i boken är mycket lyckat. Det visar hur man med hjälp av ett exceptionellt livsöde kan skildra det vanliga och vardagliga på ett träffande sätt. Till Salmela-Järvinens exceptionalitet

hör att hon skrev eller blev tvungen att skriva mycket om sitt eget liv. Hennes levnad före hon blev aktiv politiker var i många avseenden typisk för en s.k. vanlig arbetarhustru i Helsingfors och med dess hjälp kan man väl konkretisera arbetarkvinnornas vardag.

Finländsk historieforskning präglas av en problematisk vana att grundligt gå in i primärmaterialet och analysen av det, men endast i ringa utsträckning hänvisa till och kommentera andra forskare – om man inte i grunden är av annan åsikt. I Finland har redan utkommit flera undersökningar om arbetarkvinnors liv under första hälften av 1900-talet; Lähteenmäki hänvisar till dem, men går inte in på en närmare diskussion.

Irma Sulkunens *Naisen kutsumus. Miina Sillanpää ja sukupuolten maailmojen erkaantuminen* (1989) rör sig i många avseenden nära den ämneskrets som Lähteenmäki behandlar. Man kunde därför vänta sig att hon skulle ge en helhetsbedömning av hur hennes tolkningar förhåller sig till Sulkunens arbete, i vilken utsträckning sammanfaller, kompletterar eller skiljer de sig från Sulkunens? Avsaknaden av en sådan bedömning kan t.o.m. leda läsaren vilse. När Lähteenmäki diskuterar hur arbetarkvinnorganisationernas program för huslig ekonomi tog form (s. 202) låter hon förstå att Sulkunen anser, att arbetarkvinnorna blev tvungna att anpassa sin politik till den borgerliga familjemodellen (Sulkunen, s. 84). Lähteenmäki visar att tolkningen är problematisk (s. 217–218), men läsaren får inte veta att också Sulkunen betonar detsamma (Sulkunen, s. 86). Problemen hade kunnat undvikas om Lähteenmäki explicit hade profilerat sina resultat mot Sulkunens.

Koncentrationen på primärkällorna är ännu klarare beträffande andra frågor. När Lähteenmäki skriver om arbetarkvinnornas idrott använder hon *Työläisnaisten Urheilulehti* (s. 231–233), men eftersom det finns en viss forskning på området hade det för läsaren varit intressant att få veta hur hon kommenterar den i ljuset av sitt eget material och sin analys. Hon hänvisar till en uppsats av Leena Laine från 1989, men tar inte ställning till dess innehåll eller tolkningar. I fråga om 1920-talets arbetarungdom är det förvånande att Mervi Kaarninens undersökningar ägnas så liten uppmärksamhet. I min egen avhandling har jag i någon mån dryftat begreppet familjelön. I sin behandling av frågan utgår Lähteenmäki närmast från det betänkande som avgavs av familjelönskommittén 1947, trots att hon kunde ha kommenterat, sannolikt även rättat, min framställning.

Med mina exempel har jag velat säga att Lähteenmäki djärvare och mera explicit kunde ha kommenterat tidigare finländsk forskning om arbetarkvinnorna och deras familjer i början av detta sekel. *Mahdollisuuksien aika* för in många nya element i diskussionen och bidrar till att fördjupa bilden av samhället under 1900-talets första decennier. Tyvärr nöjer författaren sig med att analysera sitt källmaterial på ett omotiverat anspråkslöst sätt; den ambition som präglar frågeställningen kunde också ha fått komma till uttryck i dialog med annan forskning.

Pirjo Markkola

Moderna marthor?

Anne Ollila, *Suomen kotien päivä valkenee. . . Marttajärjestö suomalaisessa yhteiskunnassa vuoteen 1939*. [Dagen gryr i Finlands hem. Marthaorganisationen i det finska samhället fram till år 1939], Historiallisia Tutkimuksia 179. 346 s. Tampere 1993.

Anne Ollilas doktorsavhandling om Martha-organisationens begynnelsekedan representerar ett nytt och ambitiöst sätt att bedriva organisationsforskning. Ollila håller en sund distans till sitt forskningsobjekt och frestas inte i något skede att skriva en sedvanlig inskränkt och förutbestämd organisationshistoria. Hon strävar till att belysa organisationens olika nivåer med allt från ledarskap och ordinarie medlemmar till den ideologiska retoriken och vardagens socialhistoria. Genom marthorna avtecknas en bredare bild av Finland mellan världskrigen.

Ollila fångar därigenom något mer allmängiltigt om föreningsverksamheten i Finland. Även marthornas verksamhet förefaller att i hög grad ha präglats av å ena sidan hierarkiskt tänkande och högmodig diktamen von oben, å andra sidan av vardaglig gemenskap och socialt avancemang. Det fanns ofta endast ett begränsat utrymme för äkta individualism och medborgerlig diskussion inom organisationerna och föreningarna.

Undersökningen har tre huvudkapitel, i vilka Ollila strävar att besvara samma frågor ur olika synvinklar. Inledningsvis behandlas uppkomsten av marthornas principiella linje, därefter utreds organisationsverksamheten mer allmänt och slutligen fördjupar hon sig i marthaverksamheten på lokalnivå i Karelen. Strategin är krävande och leder oundvikligen till upprepningar. Samma temata återkommer i avhandlingens olika delar; den nya infallsvinkeln fördjupar ofta tidigare utsagor, men ingalunda alltid.

Ollila visar i den inledande delen hur marthornas verksamhet och program var förknippade med de allmänna målsättningar som utstakats av epokens bildade klass. Marthaförbundet var redan från grundläggningen 1899 engagerat i det stora nationella projektet; det föddes inspirerat av nationalismen och kvinnoaksrörelsen. Tanken om familjen som grund-enhet för ett nytt och bättre Finland hade fått spridning redan under 1800-talet och framstod som en naturlig utgångspunkt även för marthornas verksamhet. År 1918 miste den nationalistiska idealismen mycket av sin trovärdighet, men endast för en stund. I det självständiga Finland var marthornas verksamhet i främsta hand inriktad på att presentera och verkställa hushållsidelogin. Flitiga rådgivare reste landet runt för att propagera för trädgårdsskötsel, nya konsumtionsideal och hushållens rationalisering. Man strävade medvetet till att göra husmoderskapet till ett yrke bland andra.

I avsnitten om verksamheten och programmet förekommer det ställvis t.o.m. störande många upprepningar. Idealiseringen av kärnfamiljen, mo-

derskapet och hushållet behandlas genom hela arbetet, fastän det väl hade varit möjligt att koncentrera analysen till ett kapitel. Avsnittet om de borgerliga kärnfamilj-idealets genombrott i avhandlingen första del och de omfattande kapitlen om hushållsideologin och marthornas uppfattningar om kvinnans samhällseliga roll innehåller egentligen samma budskap. Budskapet hade gått bättre hem om författaren här skulle ha valt en mer samlad framställning.

Genom att variera infallsvinkeln kan Ollila i alla fall göra träffande iakttagelser, inte minst då hon behandlar Marthaförbundets skenbara neutralitet och oavhängighet. Marthorna tog avstånd från all politik, men till saken hörde att man definierade allt som ansågs hota samhällsfreden som politik. Härav följde att Marthaförbundet förband sig att i samhällsfredens namn stöda det gränsområdesarbete och den småbrukarpolitik statsmakten utövade. När marthakonsulenterna anlände till Gränskarelen hade hon i bagaget inte enbart idéer om grönsaksodling och bostadsventilation utan även en stark arsenal av lutherska och borgerliga värderingar. Genom att skänka odlingslotter och sättpotatis åt städernas arbetarbefolkning fick man en ursäkt att göra heminspektioner, likt sedlighetspoliserna trängde sig marthakonsulenterna in lottodlarnas hem för att granska sängar, garderober, vindar och källare. Den egna medlemskåren hölls naturligtvis under mer finkänslig uppsikt, t.ex. genom att man anordnade garderobtävlingar.

Ollila visar hur ideologiserad och politiserad marthaverksamheten egentligen var då hon förenar sina analyser på makro- och mikronivå. Man framställde hemidealen i en kategorisk och självklar form och ifrågasatte dem inte genom att dryfta eventuella alternativa lösningar. När matkostnadernas andel av hela konsumtionen var större i arbetarfamiljerna än i tjänstemannafamiljer beskylldes arbetarhustrurna rätt och slätt för oskicklig hushållning. Likaledes antog man att innehavet av en obetydlig åkerlapp förvandlade ägaren till en flitig och energisk försvarsivrare.

Undersökningens tredje del är mikrohistorisk och innehåller över lag intressanta forskningsrön. Ollila konstruerar utgående från lokalföreningarnas uppenbarligen relativt knappa och lakoniska källor en välvägd analys av de karelska marthorna. Östra Finland och de svenskspråkiga kustbygderna förblev länge marthaverksamhetens två tyngdpunktsområden; 1924 ledde denna dualism till en språklig delning av förbundet. Det finskspråkiga Suomalainen Marttaliitto absorberades av hushållsfrågor, medan Finlands Svenska Marthaförbund koncentrerade sina krafter på att värna den finlandssvenska kulturen.

Främjandet av gränsområdesarbetet och småbrukarpolitiken var särskilt accentuerat i Karelen och för denna kampanj erhöll man även relativt mycket statsmedel. I synnerhet Karelska näset var marthornas förlovade land. Ollila visar hur marthornas "syjuntor" var en naturlig fortsättning på den gamla traditionen att sammankomma till kvällsarbete (puhdeiltoja). Anslutningen till marthaföreningarna var ofta en kedjereaktion, föreningen blev

ett måste för byns kvinnor, som det inte var passande att negligera. Läsaren erbjuds dock inte en vidare förklaring till varför marthorna vann utbredning i Östra Finland, men t.ex. inte i Österbotten och Tavastland. Uppenbarligen var det främsta skälet Lantmannaföreningarnas kvinnoavdelningar, d.v.s. Lantbrukskvinnornas, starka ställning framförallt i Österbotten. Ollila tar fram konkurrens mellan marthorna och Lantbrukskvinnorna, men betonar de ideologiska skillnader som förekom. I hennes ögon framstår marthorna som den moderna livsformens förkämpar, medan Lantbrukskvinnorna snarast karakteriseras som förvaltare av det agrara arvet. Vissa ledande marthor kan väl ha distanserat sig från den agrara livformen, men det förefaller konstruerat att på lokalnivå tala om dylika motsättningar. Inte för intet klassificerade statsmakten marthorna i första hand som en lantbrukarorganisation.

*

Fastän Ollilas undersökningsperiod är förhållandevis kort är hon mån om att söka och finna brytningskedan och förändringar. Enligt henne skulle en familjecentrerad period ha vidtagit strax efter sekelskiftet, som emellertid redan på 1930-talet slog om i en mer samhällstillvänd åskådning: "Att ägna sig åt familjen började uppfattas t.o.m. som en last, som något själviskt och intellektuellt lättjefullt." (s. 140). Beskrivningen av dessa snabba växlingar är inte övertygande. I diskussionen om kvinnans ställning och familjeidealen är två decennier en mycket kort tid. Det framgår t.o.m. av Ollilas egen text att marthaorganisationen inte i nämnvärd utsträckning alienerades från det familjecentrerade synsättet under 1930-talet. Lika svårt är det att tro att kvinnor ur den bildade klassen skulle ha blivit översvallande familjekära just kring sekelskiftet; denna affektion var så stark redan under 1800-talet att den knappast kunde bli starkare. Det är möjligt att Ollila här har varit alltför bunden vid *Emäntälehti*, som utgjort hennes främsta källa för de ideologiska analyserna. Läsaren förvillas även av ett ohejdat bruk av passiva formuleringar. Mer än en gång förblir det oklart huruvida det är *Emäntälehti*, marthaorganisationen, Finlands kvinnor eller forskaren själv som står för en utsaga.

Många av de ideal och begrepp som Ollila lyfter fram som nyheter hade med samma innebörd flitigt förekommit i offentligheten redan tiotals år tidigare. Det var t.ex. inte Ellen Key som under 1890-talet i Norden introducerade idéerna om ett samhälleligt moderskap, utan detta hade Fredrika Bremer gjort redan på 1840-talet. I denna fråga var också Uno Cygnaeus 70 år tidigare ute än marthorna. I Ollilas analys är 1929 års äktenskapslag således upptakten till en uppsättning nya äktenskapsideal, som omedelbart skulle ha väckt gensvar hos marthorna. Det var emellertid fråga om en minst sekelgammal diskussion om äktenskapet och om en i lagform slutligen kodifierad attitydförändring. Läsaren blir onekligen misstänksam då

Ollila ständigt framhäver marthornas avantgardism och har svårt att på rak arm acceptera t.ex. hennes utsaga att [det finskspråkiga] "Marthaförbundets reformsträvanden öppnade vägen för en helt ny livsform och värdeskala för landsbygden." (s. 177). Vid det laget hade landsbygden redan länge blivit upplyst om och omformats av nya levnadsformer. Enligt mitt förmenande visar Ollilas undersökning därtill att marthornas reformsträvanden ingalunda baserade sig på en "helt ny", entydigt modern och urban mentalitet.

Ollila utgår i sin undersökning från det allmänna och avancerar i riktning mot det specifika. Om tågordningen hade varit omvänd skulle hon ha kunnat besvara frågeställningarna på ett annat och kanske mer problemcentrerat sätt. En av de centrala forskningsresultaten är nämligen motsättningen mellan festtalens retorik och medlemskårens vardagliga behov. Avhandlingens dynamik bottenar väsentligen i denna konstellation – i mötet mellan bondesamfundet och de bildade huvudstadsborna. Ollila behandlar denna polaritet, men låter den inte inta en central roll i problematiseringen. Hon tenderar snarast att ställvis förtränga hela dess existens. En inledande analys av marthaverksamheten på lokalnivå hade onekligen fäst större uppmärksamhet vid motsättningen och därigenom ytterligare berikat undersökningen.

På sin färd från det allmänna till det specifika har Ollila som ledstjärnor äldre amerikansk familjesociologi och den av vissa anglosaxiska kvinnoforskare omhuldade tesen om ödesgemenskapen mellan kärnfamiljsideologin och industrialiseringen. Ollila uppger att industrialiseringen och det avlönade arbetets framväxt ledde till kärnfamiljens uppkomst inom medelklassen; enligt henne var det först industrialiseringen som födde en antagonistisk modell för könsrollerna med en skarp gräns mellan de "kvinnliga" och "manliga" sfärerna. Marthaoorganisationens ideologi skulle ha byggt på denna tudelning och när ideologin fick spridning ledde den till en märkbar modernisering av landsbygden. Sant är att de ledande marthornas ideal om kvinnans och mannens arbete och kall snarast hade en urban framtoning, men man frågar sig om dessa ideal genomgående var moderna och om de bör förklaras mot bakgrunden av industrialiseringen och dess följder? Den omfattande födelsekontrollen var uttryckligen ett modernt fenomen och kom igång på landsbygden samtidigt som marthaverksamheten, men frågan är om marthorna bedrev preventivupplysning? De eftersträvade ju snarare att belöna och hylla tiobarnsmödrar.

Det motstridiga bottenar i att flertalet av mellankrigstidens marthor var bondhustrur och -döttrar, i att marthaoorganisationen av statsmakten klassificerades som en lantbrukarorganisation, och i att marthorna själva med jämna mellanrum kritiserade det avlönade arbetet, industrialiseringen och urbaniseringen samt prisade det agrara samfundets traditionella kollektivism och självförsörjning. Ollila granskar allt detta, men ger sig inte alltid tid att begrunda dess ambivalens. Hon erkänner motsatsförhållandet mellan stads- och landsbygdsmarthorna, men betraktar stadsmarthorna huvudsakligen som urbana européer. Det officiella Finland kom emellertid under 1920-

och 1930-talen uttryckligen att stänga många dörrar till Europa och beslut-
samt gå in för en idealisering av ett småbruksdominerat och agrart foster-
land.

Motsättningen mellan det urbana och agrara kvinnoidealet var naturligt-
vis inte omöjlig att sammanjämka och Ollila är även kapabel att presentera
”den finska kärnfamiljens formel”. Man försökte locka bondhustrurna från
ladugården till storstugan och överlåta bl.a. den produktiva boskapsskötseln
åt husbonden. Mer problematiskt för Ollilas del är att hon trots allt tar
symbiosen mellan industrialiseringen och kärnfamiljen för given, även om
det är en uppfattning som blivit utsatt för mycken kritik. Den internatio-
nella familjeforskningen har redan länge ifrågasatt tolkningen och dess app-
licering på det i huvudsak agrara Finland är ännu svårare. Om Ollila hade
valt att inleda presentationen av sina förtjänstfulla forskningresultat ur lo-
kalhistorisk synvinkel skulle marthorna kanske ha framstått i en motstridi-
gare, men också mer nyanserad dager. Ett dylikt grepp skulle även ha gjort
det lättare ifrågasätta lineära moderniseringsteorier.

Historiska tolkningar och förklaringsmodeller bör diskuteras. Anne Olli-
las undersökning är i vilket fall som helst ett förtjänstfullt pionjärbete,
vars främsta merit är att den som doktorsavhandling i Finlands historia är
starkt förankrad i internationell historieforskning. Hon överskrider aktivt
nationella och av läroämnet betingade artificiella gränser, ett angreppssätt
som onekligen kommit för att stanna inom den inhemska historieforskning-
en.

Kai Häggman

Kvinnans plats i den folkdemokratiska rörelsen

Elina Katainen, *Akkain aherrusta aatteen hyväksi. Suomen Naisten Demokraattinen Liitto 1944–1990*. [Kvinnoflit till förmån för idén. Finlands demokratiska kvinnoförbund 1944–1990.] Kansan Sivistysliitto. 399 s. Helsingfors 1994.

Då de finländska kommunisterna efter kriget frisläpptes ur skyddshäktet karaktäriserade de den vänstersinnade arbetarrörelsens verksamhet som strikt laglig och menade att den förspilde tiden på arbete inom allehanda nöjesutskott. I sin undersökning om det folkdemokratiska kvinnoförbundets historia fördjupar sig *Elina Katainen*, forskare i politisk historia, just i den laglighetsbetonade och underhållande sidan av rörelsens verksamhet. Författaren är dock av helt annan åsikt än de samtida kommunisterna om att detta arbete var av ringa värde. Kvinnornas arbete var tvärtom värdefullt, roligt och socialt sett betydelsefullt.

Katainens utgångspunkt att arbetarorganisationernas verksamhet varit tudelad enligt kön följer ett synsätt som dominerar inom kvinnoforskningen. Författaren följer disciplinerat denna indelning i sfärer och överskrider inte gränserna för kvinnornas verksamhet. Ur läsarens synvinkel är detta beklagligt, eftersom hon samtidigt utesluter en analys och värdering av kvinnoorganisationernas och arbetarpartiernas relationer till Sovjetunionen, samt i stor utsträckning också den starka regionala särprägel som karaktäriserat den folkdemokratiska rörelsen. Ödemarkskommunisterna i Lappland och den studerande ungdomen i Helsingfors sammanförs på ett problematiskt sätt till en enda grupp. Denna infallsvinkel överskuggar till stor del även analysen av den ständiga konflikten mellan kommunister och icke-kommunister, fastän författaren nog ställvis hänvisar till den. I stället för konflikt och motstånd har Katainens utgångspunkt varit uppbyggandet av välfärdsstaten.

Kimmo Rentola har med hjälp av nationalism-begreppet analyserat de finländska kommunisternas programpolitiska förändringsprocess under 1930-talet. Internationalismen och synsättet att arbetarna inte har något fosterland fick ge plats för en nationell samhörighetskänsla. Den kommunistiska rörelsen genomgick vid denna tidpunkt många förändringar på olika nivåer. En generationsväxling skedde och ledningen övertogs av de s.k. republikanerna. Viktiga yttre orsaker till kursändringen var att krigshotet aktualiserades och att rödmylleregeringen år 1937 tillsattes, vilket bidrog till att minska behovet av illegal verksamhet.

Inom forskningen kring kommunismen utgör Katainens undersökning närmast en presentation av den sociala verksamheten. Däremot har hon utelämnat en värdering av rörelsens betydelse eller av de ledande kvinnornas verksamhet. Förhållandet mellan anhängarna och kvinnoaktivisterna analyseras inte heller. Metodiskt sett präglas Katainens arbete av ett narrativt

grepp och en relativt knapphändig analys. Författaren framlägger inga förklaringsmodeller och undviker att specificera förändringarnas orsaker. Läsaren får enligt författaren välja, "om det folkdemokratiska kvinnoförbundet präglats av kvinnorörelsen, men ändå är en rörelse som söker sin egen linje, eller om förbundet splittrats i skuggan av det kommunistiska partiet och stelnat till en fästning för vänsterkvinnorna." Valfriheten är skenbar, ty författaren meddelar redan genom sitt ordval hur det egentligen förhöll sig. Hon bidrar inte heller med material till annat än ett synsätt som betonar det specifika i kvinnoverksamheten. Läsarens val uppmuntras inte heller av det faktum att författaren i sitt förord utpekar FKP som bärare av "skurkens roll". I detta avseende är undersökningens frågeställningen onödigt smal.

Den andra problematiska utgångspunkten hänför sig till det parallella och inexakta bruket av begreppen "vardag" och "kvinnornas politiska verksamhet". Man kan fråga sig huruvida den föreningsaktivitet som utövas på fritiden hör till det vardagliga? Enligt Norbert Elias' ofta citerade definition tillhör fritidsverksamheten inte vardagens krets, även om innehållet vore handarbete, kaffekokande eller diskussion om arbetarkvinnans vardag. Inom kvinnoforskningen har begreppet vardag ofta dryftats, men enligt de definitioner som citeras är det vardagliga något annat än fritidssysselsättning. Det som kvinnoforskarna ifrågasatt är att vardagen karaktäriseras som grå och rutinmässig. I detta fall kunde man säga att vardagen är retorik. Katainens undersökning gäller nämligen inte s.k. vanliga arbetarkvinnor, utan de politiskt aktiva kvinnorna. De hade sin egen starka politiska kultur som klart skilde sig från vardagslivet bland kvinnorna av folket.

Katainens undersökning utgör huvudsakligen en presentation av kvinnornas verksamhetsformer med tyngdpunkten förlagd till 1940-talet. Arbetet är trots denna accentuering lyckat till strukturen. Kvinnorörelsen betraktas stundom ur individens, stundom ur partiavdelningens eller riksdagsdebattens synvinkel. Lokalavdelningarnas verksamhetsberättelser utgör en källa som betonar välbehaget och munterheten. Intressanta är också den hittills sällan undersökta rolldebatten under 1960-talet och presentationen av närhistorien, bl.a. förbindelserna till kvinnoforskningen och vänsterrörelsen. Den i början av undersökningen empatiskt behandlade finska kommunistens levnadsskildring fogar sig (trots att den är intressant) däremot dåligt till den mot partiet negativa framställningen i slutet av boken och den antydda kontinuiteten förefaller alltför lineär. Varför får kommunisternas beskrivningar från mellankrigstiden, med fångelser och illegal verksamhet, ofta ett så sägenomspunnet och skimrande uttryck? Utgående från tidigare undersökningar kunde bilden göras annorlunda: den maktkamp som alltsedan inbördeskriget fördes inom den kommunistiska rörelsen och det avbrott generationsväxlingen på 1930-talet åstadkom är ju välbekanta, liksom också häktningarna av kommunister år 1938, följderna av de etniska förföljelserna på andra sidan östgränsen samt arbetarkvinnooorganisationernas konflikter och bittra strid om anhängarna.

Katainens undersökning belyser kvinnornas verksamhet inom vänsterrörelsen, men också deras privatliv, vänskapsförhållanden och familjeliv. Undersökningens tyngdpunkt, som ligger på en presentation av umgänget, låter förstå att kvinnorna inom den folkdemokratiska rörelsen frivilligt valde att vara verksamma i kvinnoavdelningar som var åtskilda från "mansverksamheten". Orsakerna till att kvinnornas och männens verksamhetsområden inom arbetarrörelsen varit åtskilda är emellertid mycket mera komplicerade. Processen kan måhända inte förklaras enbart med att kvinnorna ville verka tillsammans.

Maria Lähteenmäki

Tre studentorganisationers historia

Laura Kolbe, *Sivistyneistön rooli – Helsingin Yliopiston Ylioppilaskunta 1944–1959*. [Den bildade elitens roll – Helsingfors Universitets Studentkår 1944–1959]. Otava. 719 s. Keuruu 1993.

Joakim Hansson & Lars-Folke Landgrén (utg.), *Stark ström med egna vågor går genom hafvet. Nylands Nation 1643–1993*. 695 s. Helsingfors 1993.

Johanna Aminoff-Winberg, *Kärliv under 75 år. Åbo Akademis Studentkår 1919–1994*. 204 s. Åbo 1993/1994.

Laura Kolbe ställdes inför en krävande uppgift då hon åtog sig att skriva Helsingfors Universitets Studentkårs historia för perioden efter kriget. I verkets första del som behandlar åren 1944–59 betonar hon tidens särprägel. De som då var inskrivna vid universitetet hörde till de sista som fick ta del av akademiska traditioner och ett studentliv som klart avvek från nutidens. Som ett tecken på detta talar författaren systematiskt om studenter i stället för studerande, vilket återspeglar skillnaden i vardagstillvaro och självförståelse mellan dem som anlände till universitetet efter kriget och dem som påbörjade studierna på 1960-talet eller senare. Ännu på 1940- och 1950-talen medförde själva studentexamen, aktningen för studierna samt det relativt begränsade antalet studenter att dessa framstod som en elit i samhället. De olika årsklasserna identifierade sig med samma akademiska samfund som tidigare generationer och eftersom studierna vid denna tid i allmänhet ledde fram till det förväntade målet, d.v.s. garanterade ett visst slags elitposition i samhället, hade studenterna inget behov att ställa sig på barrikaderna.

En annan klar skillnad i förhållande till senare tider var att universitetet och studentkåren var knutna till varandra som olika delar av samma akademiska establishment. Författaren har skildrat den hierarkiska arbetsfördelning, växelverkan och gemenskap som under 1940- och 1950-talen existerade mellan universitet och studentkår. Nationernas inspektorer och kuratorer var antingen professorer, docenter eller licentiater. Universitetets uppgift var att ge vetenskaplig utbildning, genom nationslivet överfördes den akademiska livsstilen, värderingarna och traditionerna till nya generationer. Kolbe anser att det var denna fostrande uppgift som gjorde att nationerna bevarade sin ställning som de centrala basorganisationerna inom studentlivet. I slutet av 1940-talet grundade man också fakultetsföreningar, men de utgjorde inget alternativ till nationerna. I stället för den regionala sammanhållningen lade de yrkesinriktningen till grund för studenternas organisering, men de försökte inte förändra studenternas självuppfattning och betraktade sig inte heller som intresseorganisationer.

Kolbe har inte haft någon lätt uppgift, i synnerhet som hon har velat göra sin bok till något mycket mera än en ordinär organisationshistorik. Att skriva ett historiskt verk om en organisation som innefattat varje tänkbar form av studentverksamhet ställer höga krav på själva forskningsgreppet. Författaren har också gjort ett klart val, skildringen av studentlivet, studentvärlden och studenttraditionerna är för henne detsamma som Helsingfors Universitets Studentkårs (HUS) historia. Beslutet har motiverats utgående från två aspekter. För det första känner dagens studenter inte till det efterkrigstida nationslivet och dess traditioner. Å andra sidan har studenternas verksamhet alltid på något sätt haft anknytning till studentkårsorganisationen. Kolbes mål har varit att om inte glorifiera, så åtminstone lyfta fram efterkrigstidens studentliv i det rampljus det förtjänar. Enligt henne utdömdes studenternas dåtida verksamhet under 1960- och 1970-talen på felaktiga grunder som något reaktionärt och efterblivet. Författaren har medvetet gått in för att i högre grad skriva studentlivets kulturhistoria än studentkårens organisationshistoria. HUS och dess historia är inte huvudobjektet för denna bok, utan i sista hand behandlar den ett förgånget studentliv och dess traditioner. Valet av infallsvinkel gör att framställningen rör sig på många plan.

Verket inte bara skildrar utan också förklarar de yttre dragen i det efterkrigstida studentlivet i Finland. Kolbe har bl.a. tillfört sin granskning en allmän europeisk dimension: på ett flertal ställen hänvisar hon till motsvarande företeelser i andra länder. Författarens strävan att förklara utgör verkets forskningsmässigt tyngsta del. Hon rör sig ingalunda på outforskad mark, beträffande 1940-talet kommer hon inte med några nya eller omvälvande tolkningar utan kompletterar den bild Matti Klinge redan gett.¹ Denne har framhållit att tidens studentliv präglades av passiv höger-

¹ Matti Klinge, *Studenter och idéer, del IV. Studentkårens historia vid Helsingfors Uni-*

orientering och ett starkt traditionsmedvetande. Efter kriget fanns det en stark social beställning för akademiska traditioner eftersom man med hjälp av dem kunde betona den bildade klassens särprägel och manifesteras att Finland klarat sig ur kriget. Dessutom hänvisade Klinge till idén om en enhetsstat: genom att återvända till verksamhetsformer och traditioner från 1800-talet kunde man framhäva den nationella särprägel och skjuta de politiska kontroverserna från tiden före kriget i bakgrunden.

Kolbe strävar till att ytterligare fördjupa Klinges slutsatser. För den senare var universitetet och därmed även studentkåren en självständig aktör fristående från det övriga samhället. Kolbe ser däremot tydligare de yttre dragen i det efterkrigstida studentlivet som en del av det inrikes- och utrikespolitiska brytningsskedet. Efter kriget var det inte längre möjligt att på samma sätt som Akademiska Karelens-Sällskapet värna om frihetskrigets andliga och konkreta arv, frändefolksideologin eller idén om ett Storföland. Dessa tankegångar hade ersatts av vinterkrigets andliga arv. Betonandet av den nationella enheten blev det centrala målet för studenterna, konkretiserat i framhävandet av språk- och samhällsfreden, förnekandet av politiska klassmotsättningar (d.v.s. partipolitiska motsättningar) samt en passiv högerinriktning (antikommunism). Efter 1944 måste man trygga den utrikespolitiska självständigheten genom att ge den andligt stöd. Studenterna upplevde sig själva som en förtrupp i en söndertrasad nation där uppgiften var att leda det andliga återuppbyggnadsarbetet. Kolbe förklarar nationernas verksamhet utgående från detta tänkesätt. Utgående från *Martti Siisiäinen*'s resultat tolkar hon den av nationerna ledda verksamheten på 1940- och 1950-talen som ett "organisationsurrogat". Nationernas traditionella verksamhetsformer gav studenterna en möjlighet att verka för en andlig patriotism som saknade den tidigare epokens utrikespolitiskt betänkliga drag. I likhet med 1800-talets fennomanska stormanskult blev nationernas traditionella hembygdsarbete och övriga traditioner en kanal för studenterna att förverkliga sin nya självuppfattning. Nationernas verksamhetsformer var oförändrade, men de fick ny innebörd i det efterkrigstida Finland. Dessutom anser Kolbe att det var samma självuppfattning som ledde till att studentgenerationerna efter kriget tog avstånd från partipolitiken, denna ansågs stå i konflikt med idén om enhetsstaten. Författarens grepp öppnar ett vidare perspektiv än tidigare för förståelsen av de yttre dragen i epokens studentliv.

Hur förhåller sig då Kolbes strävan att skriva studentlivets kulturhistoria till själva forskningsobjektet, Helsingfors Universitets Studentkår? I början av boken anger hon klart hur man skall uppfatta valet av infallsvinkel: "Studentkårens historia är historien om medlemmarnas, d.v.s. studenternas,

versitet 1917–1960. (Helsingfors 1979, fi. utg. 1969). *Matti Klinge, Rainer Knapas, Anto Leikola & John Strömberg, Helsingfors universitet 1917–1990.* (Helsingfors 1991, fi. utg. 1990).

identitet och bild av sig själva. Ett flertal viktiga frågor aktualiseras för att vi bättre skall kunna förstå de beslut som fattades inom HUS." (s. 11) Trots detta behandlas studenternas verksamhet emellertid inte som en förklarande faktor till HUS aktivitet, utan som ett undersökningsobjekt *a priori*. Denna utgångspunkt kommer tydligt fram då Kolbe behandlar 1940- och 1950-talets kvinnosyn. Hon behandlar utförligt de följder det ökade antalet kvinnliga studenter hade inom universitetet, men hon granskar inte dessa följdeverkningar i förhållande till HUS verksamhet, utan som ett självständigt delproblem.

Valet av en bred infallsvinkel är inte någon brist, snarast tvärtom, eftersom läsarna söker olika uppgifter i boken och Kolbe medvetet har strävat efter att skapa ett mångbottnat verk. Författaren behandlar studentlivet i alla dess uttrycksformer och resultatet har blivit att hon i högre grad betraktar HUS som en del av detta än placerar in organisationen mot bakgrunden av studenternas verksamhet. Samtidigt skriver Kolbe traditionell organisationshistoria, vilket gör att verket har många nivåer men samtidigt blivit oenhetligt.

Problemet konkretiseras i det andra huvudkapitlet. Skildringen av nationernas centrala verksamhetsformer, deras organisation, universitetet och studentkåren som samfund samt nationslivets karaktär ansluter sig direkt till den vidare kontext Kolbe formulerat. Avsnitten om HUS ekonomiförvaltning och utrikesrelationer i samma huvudkapitel passar däremot inte in i helheten, författaren har varit tvungen att ta med dem eftersom det samtidigt är fråga om organisationens historia.

Den rikliga användningen av personnamn och titlar, liksom också författarens vana att utförligt citera artiklar i *Ylioppilaslehti* och olika tal känns i längden ansträngande för läsaren. En del av hänvisningarna till enskilda personer framstår som omotiverade, de har kommit med närmast för att denne senare blivit känd i offentligheten och inte för att hänvisningen skulle ha ett särskilt informationsvärde. Att presentera programmet vid studentkårens olika fester är motiverat eftersom detta bidrar till att ge läsaren en bild av en sida av nationslivet. En annan fråga är vilket informationsvärde detaljerade uppgifter om vad en student, magister eller professor har gjort vid ifrågasvarande tillfälle kan ha (t.ex. s. 180).

Synpunkterna på kvinnoperspektivet i inledningen är inte viktiga med tanke på boken som helhet, utan snarare i metodologiskt avseende. Författaren avvisar kvinnoforskningens perspektivet med argumentet att en tillämpning av detta skulle ha inneburit att 1990-talets feminism och jämlikhetsideologi hade projicerats på en tidsperiod där de inte hör hemma ("Samtida studentskildringar visar en helt annorlunda bild som är fri från senare tiders feminism och jämlikhetsideologi", s. 13). Detta kan uppfattas så att författaren anser sig kunna skriva historia utan att låta nutida erfarenheter påverka sin forskning. Man kan å andra sidan fråga sig i vilken utsträckning det ökade traditionsmedvetandet under senare år bidragit till att Kolbe i högre

grad har behandlat studentlivets kulturhistoria än HUS historia?

Kolbes syn på fakultetsföreningarnas frammarsch i slutet av 1940-talet innehåller också synpunkter som man kan ifrågasätta. Hon förklarar den allt starkare fakultetsbaserade studentverksamheten med hjälp av tre faktorer: en kollektiv attityd som hade framkallats av kriget, det faktum att personer i olika ålder studerade samtidigt och den livliga studenttillströmningen. Dessa faktorer bidrog till att de nyinskrivna i allt högre grad började verka inom fakultetsföreningarna. Också i detta sammanhang kan man fråga sig i hur hög grad uppfattningar från vår tid påverkat Kolbes syn på fakultetsföreningarna efter kriget. Hon karakteriserar den nya organisationsformen med hjälp av det för 1980-talet typiska begreppet "samlare av studiepoäng": "Ett nyttotänkande utgående från studierna, en slutexamen så snabbt och med så små ansträngningar som möjligt" (s. 96–97). I det egentliga avsnittet om fakultetsorganisationerna och den yrkesorientering de förträdde ger hon en vidare förklaring till deras allt mera framträdande roll, allt eftersom de intellektuella banornas samhälleliga status sjönk stärktes studenternas yrkesorientering.

Mötesprotokoll från HUS och denna närstående studentorganisationer samt *Ylioppilaslehtis* innehåll utgör verkets huvudkällor. Då man använder denna typ av källmaterial finns det alltid en risk att läsaren får en officell bild av organisationen. Kolbe har undvikit denna fara med hjälp av ett stort antal intervjuer och samtidsporträtt, som utgör en viktig del av verket. Utan dessa beskrivningar och hägkomster skulle den bild som förmedlas till läsaren vara mycket trivialare. Nu låter författaren även samtida personer komma till tals.

Det tudelade granskningssättet fortsätter också beträffande 1950-talet. Som historiker söker Kolbe å ena sidan de stora historiska linjerna och ställer viktiga frågor, men å andra sidan skriver hon även organisationen HUS historia. Hon drar också några slutsatser rörande 1960-talet. Presentationen av studentkårens organisationshistoriska verksamhet, studentbespisningen, utlandsförhållandena o.s.v. står i bjärt kontrast till denna granskning. Efter det att läsaren har fått en bild av de stora linjerna och idéerna inom 1940- och 1950-talens studentpolitik framstår de sistnämnda frågorna som lösryckta ur sitt sammanhang.

Författarens slutsatser kommer till sin rätt då hon behandlar 1950-talet, d.v.s. den period då den efterkrigstida ideologiska enigheten inom studentpolitiken upphörde. Kolbe ställer den ideologiska splittringen i relation till hela det finländska samhället och urskiljer fem olika frontlinjer. Den tilltagande antikommunismen i början av 1950-talet utgjorde en direkt fortsättning till det föregående decenniets enhetstänkande som betonade den nationella enigheten över klass- och partigränser. Vänsterns frammarsch efter 1944, arbetarbefolkningens och kommunisternas ökade aktivitet, hotet från Sovjetunionen och polariseringen under det kalla kriget ledde till ett slags

motreaktion bland studenterna i form av en antikommunistisk påtryckningsorganisation, Vapauden Akateeminen Liitto (VAL). Inom denna organisation betraktade man kulturen som ett sätt att befrämja den nationella särprägel. Kring *Ylioppilaslehti* samlades å andra sidan en ung kritikergeneration som inte deltagit i kriget och som opponerade sig mot detta nationella kulturbegrepp. I sin tankevärld utgick gruppen från den bildade klassens gamla elitställning, men dess kritik riktade sig mot den efterkrigstida nationella kulturuppfattningen. Indelningen i politiska studentorganisationer, som verkade för partibundenhet, och en traditionell antipolitisk opinion bland majoriteten av studenterna utgjorde ett tredje motsatsförhållande. Flertalet tog avstånd från någon form av partianknytning och höll fast vid den traditionella självförståelsen enligt vilken studenternas nationella uppgift förutsatte att de stod över parti- och klassgränserna. En fjärde ideologisk frontlinje gick mellan landsbygd och stad. VAL:s inställning till nationsverksamheten präglades av traditionerna från 1940-talet, man betonade nationernas rurala anda, vilket väckte protester bland mera urbana inriktade studenter. Den femte ideologiska skiljelinjen uppkom mellan de traditionella nationerna och ämnesföreningarna. På 1950-talet blev de fackliga frågor, sysselsättningsproblemen och t.o.m. rädslan för arbetslöshet bland akademiker, ett bestående element inom studentvärlden. Som en följd av detta kom en del av studenternas aktivitet att kanaliseras till ämnes- och fakultetsföreningarna. Under 1950-talet utgjorde emellertid dessa föreningar ännu inte något direkt hot mot nationernas traditionella hegemoni.

Kolbe lyfter fram två motsatsförhållanden. Hennes syn på hur en del av studenterna under 1950-talet inställning till de politiska partierna är intressant. Detsamma gäller kulturdebatten under decenniet, "de arga unga männens" framträdande i *Ylioppilaslehti*. Hon anser att studenterna både genom kulturen och politiken reagerade på det faktum att den finländska samhällsutvecklingen hotade att smula sönder den bildade klassens uppfattning om ett enhetligt finländskt samhälle. Det var fråga om två olika överlevnadsstrategier som uttryckte en del av den bildade klassens reaktion mot förändringarna i samhället. Hon utpekar två orsaker till att den "opolitiska" hållningen dominerade bland 1950-talets studenter. Den aktning högskolestudierna åtnjöt i samhället garanterade att studenterna i allmänhet inte behövde tillgripa samhälleliga protester, som partierna skulle ha utnyttjat för sina egna syften. Universitetsvärldens traditionella självuppfattning, enligt vilken studentens och den bildade klassens uppgift var att betjäna hela folket, förklarade också den avvisande hållningen till partipolitiken. Enligt Kolbe hade detta *student as such*-tänkande sin grund i universitetets autonoma status på 1800-talet och dess roll inom bildningen. Vid sidan av denna traditionella hållning började den andra linjen, *student as citizen*, göra sig gällande under senare delen av 1950-talet. Även detta synsätt hade historiska rötter och bottnade i fennomanernas gamla idé om att den bildade klassen hade ett samhällsansvar och skulle låta sig integreras politiskt med folket. Samma

tänkande hade avspeglats i AKS verksamhet och vann igen terräng i slutet av 1950-talet. En del av studenterna började alltmer rikta in sig på samhällsfrågor och därigenom förändrades den negativa hållningen till partipolitiken.

I sin tolkning av att en del studenter successivt ställde sig positiva till partipolitiken utgår Kolbe från de förändringar som efter kriget ägde rum inom hela det finländska samhället. Den in- och utrikespolitiska utvecklingen samt upplösningen av samhällets enhetsideologi gav upphov till olika grupper som drev sina egna intressen och hotade den akademiskt bildade klassens tidigare ledande ställning. Studenternas, eller vissa studenters, intresse för partipolitiken var en reaktion mot denna utveckling: bindningen till partipolitiken utgjorde för dem ett sätt att vidmakthålla den bildade klassens ledande ställning. På motsvarande sätt tolkar författaren också 1950-talets kulturdebatt utgående från studenternas sjunkande status. Föremålen för kulturkritiken – skolväsendet, kyrkan och universitetet – hade alla upprätthållit en kultursyn baserad på enhetliga värderingar och en homogen enhetsideologi som fortlevede ända fram till 1950-talet. Den bildade klassen hade haft en ledande position inom denna kultur. Enligt Kolbes tolkning var den stora kulturdebatten en följd av att den unga generationen försökte forma ett nytt slags kulturbegrepp för att bevara den bildade klassens (och sin egen) framtida ställning i en alltmer komplicerad värld. För den nya generationen var det väsentligaste inte att kritiken riktades mot enhetskulturens värderingar (internationalism, kyrkans ställning, skolväsendet och fosterlandsbegreppet), utan den centrala frågan var enligt vems värdesystem det nya kulturbegreppet skapades. Det viktiga var att garantera att den bildade klassens ställning bibehölls i ett föränderligt samhälle. Det intresse för politik och kultur som uppstod bland studenterna i slutet av 1950-talet gick i arv till det följande "stora" decenniet. Enda skillnaden var debattens kvantitet och volym. Det opolitiska tänkesättet bland majoriteten av studenterna, som ansåg sig fria från gruppintressen, levde vidare inom studentorganisationerna. I detta sammanhang, som så många gånger tidigare, betonar författaren den historiska kontinuiteten.

En kontinuitetsaspekt har författaren emellertid lämnat obeaktad. Över huvud behandlar hon endast ytligt de politiska partiernas intresse för studenterna under 1950-talet, bl.a. de politiska studentorganisationernas ökade aktivitet. Det skulle ha varit intressant att ta del av en jämförelse av motiven bakom partiernas intresse för studenterna under 1950-talet och motsvarande målsättningar i början av 1970-talet. Då lyckades partierna som bekant knyta studenternas samhälleliga aktivitet till sina egna organisationer. Laura Kolbe har över huvud aktat sig för att utvidga det jämförande perspektivet till 1960- och 1970-talen. Kanske har hon velat lämna dessa frågor till verkets följande del.

Laura Kolbes bok skall inte läsas enbart som HUS historia, eftersom den är något mycket mer än en ordinär organisationshistorik. Organisationen

är i själva verket inte huvudobjektet för undersökningen, utan den öppnar ett fönster mot den bildade klassens idévärld och erfarenheter i Finland under efterkrigstiden.

*

Med verket *Stark ström med egna vågor*, utgivet av Joakim Hansson och Lars-Folke Landgrén och med den förra som en av författarna, har Nylands Nation vid Helsingfors universitet fått en egen historik. Att utge en sådan har varit aktuellt under olika tider, bl.a. på 1940- och 1960-talen, men tanken förverkligades först i samband med nationens 350-årsjubileum.

Nylands Nation har alltså en lång historia. Som det första inom det svenska riket beslöt konsistoriet vid akademien i Åbo år 1643 att studenterna skulle organiseras landskapsvis under professorernas ledning. Modellen lånades från de medeltida europeiska universiteten. Att myndigheterna inom det svenska riket så snabbt accepterade de nationsammanslutningar som spontant redan tidigare hade bildats bland studenterna sammanhängde med ett behov att organisera övervakningen. Det faktum att studenterna under stormaktstiden snabbt ökade och att deras skolkunskaper var brokiga framtvingade ett kontrollmaskineri, nationsväsendet.

Nationens föregångare, Nyländska avdelningen, blev på 1860-talet en svenskspråkig nation snarare av politiska än språkpolitiska orsaker. Bland studenterna i storfurstendömet Finland ledde det polska upproret 1830 till nationella opinionsyttringar, vilket förorsakade motsättningar mellan studenter och myndigheter under de följande decennierna. År 1853 upplöste myndigheterna det gamla nationsväsendet, men verksamheten fortsatte inofficiellt fram till år 1868. Under denna tid rekryterades de nya medlemmarna bland sönerna till tidigare medlemmar. Urvalskriteriet gynnade svenskspråkiga tjänstemanna- och köpmansläkter som flera generationer tidigare bosatt sig i Helsingfors. I fortsättningen måste nya studenter ansluta sig till den nation där deras fäder varit medlemmar. Rent språkpolitiskt ledde detta till att Nyländska avdelningen blev ett fäste för svenskspråkiga och -sinnade, medan Savokarelska avdelningen blev ett fäste för fennomanerna. Axel Olof Freudenthal bidrog till att svenskheten erhöll en skandinavistisk dimension på 1860-talet, den blev Nylands Nations ideologiska ryggrad och samtidigt en faktor som förklarade all verksamhet. Skandinavismen i kombination med svenskheten förklarar att alla politiska tvister under ryska tiden och i det självständiga Finland avspeglades i nationens verksamhet: kampen mellan svekomaner och fennomaner på 1880- och 1890-talet, motståndet under förryskningsperioden (studenternas adressinsamling), jägar rörelsen och språkstriden på 1920- och 1930-talet. Nationens svenska självuppfattning och karaktär utgör genom hela verket en röd tråd. I nylänningarnas verksamhet går det inte urskilja någon sektor där denna linje inte

skulle ha framträtt, den var av betydelse t.o.m. för fritidsaktiviteterna. Nationens svenska självuppfattning förklarar både den politiska aktiviteten och den omfattande folkbildningsverksamheten. Den snellmanska tanken att studenterna genom konkret folkbildningsarbete skulle stärka folkets nationella identitet fick här en stark svenskspråkig prägel och bedrevs i huvudsak bland den svenska allmogen i Nyland. I samband med detta arbete samlade nationen in ett omfattande kulturhistoriskt material som vid sidan av nationshuset ägnats ett skilt kapitel i boken.

De stora politiska tvister som berört Nylands Nation har behandlats i några memoarliknande uppsatser. Henrik Meinanders bidrag om högerorienteringen inom nationen på 1930-talet utgör emellertid ett undantag, hans grepp är klart forskningsmässigt och genom de frågor han behandlar säger han något väsentligt om hela den svenskspråkiga bildade klassens politiska tänkande. Meinander tar inte den stereotypa bilden av en allmän högerorientering inom 1930-talets studentvärld som något givet, utan betraktar den som en generalisering utgående från en liten men högljudd grupperings aktivitet. Han urskiljer två elitgrupper inom nationen och den svenska bildade klassen: en liberalt sinnad grupp med rötter inom tjänstemannakåren och universitetet och en "aktivistgrupp" med starkare anknytning till affärsvärlden. En skillnad mellan de två synsätten hade länge existerat inom nationen, men tagit sig olika uttryck vid olika tidpunkter. Under ofärdsåren framträdde den som en motsättning mellan passivt motstånd och jägarrörelsen. Vid tiden för lapporrörelsen återspeglades tudelningen i den dualistiska inställningen till kommunismen och språkfrågan: de "aktiva" fortsatte att kritisera "liberalernas" nationalistiska syn på den språkliga identiteten genom att propagera för en slags runebergsk patriotism, medan "liberalerna" i sin tur kunde gå så långt att de anklagade antagonisterna för att ha gjort landets svenskspråkiga större skada än vad Akademiska Karelen-Sällskapet och de övriga äktfinnarna förmådde. Meinander förklarar motsättningen med de båda grupperingarnas sociala sammansättning. För de liberala var det svenska språket mycket mera än ett modersmål: deras sociala status som ämbetsmän och universitetslärare var beroende av svenskan. För "aktivisterna", som var knutna till handeln och affärsvärlden, framstod kommunismen som ett större hot än frågan om det svenska språkets ställning i början av 1930-talet.

Om man utgår ifrån kriterier som frågeställning, val av infallsvinkel och diskussion med andra forskare kan verket som helhet knappast karaktäriseras som forskning. Målsättningarna har varit andra än i Kolbes bok och redaktionen talar därför med rätta om en historik. Avsikten har varit att ge ut en festskrift, d.v.s. närmast att beskriva Nylands Nations verksamhet och att belysa olika framträdande sidor av nationslivet. Denna karaktäristik gäller dock inte alla författare. Det har emellertid varit omöjligt att anlägga ett enhetligt perspektiv och boken saknar också sammanfattning.

Bidragen har skrivits för olika ändamål. Till största delen är det fråga om

texter utgivna redan under mellankrigstiden, en del har skrivits av medlemmarna i redaktionen och i några fall har författarna kunnat utgå från sina lärdomsprov. Idén att använda äldre texter parallellt med nyskrivna bidrag skapar en intressant dynamik. De äldre deskriptiva bidragen av memoartyp behandlar olika sidor av nationslivet, men säger också något om den tid då de skrevs. Ur läsarens synvinkel framstår de som uppfriskande annorlunda, dagens skribenter har av naturliga skäl ett helt avvikande perspektiv på nationens verksamhet än de som skrev på 1920- och 1930-talen. Att man på detta sätt kunnat placera olika slag av bidrag inom samma pärmar är verkets starka sida.

Arvid Mörnes och Mona Rautelins artiklar kan nämnas som ett exempel på denna dynamik. Mörne (f. 1876) publicerade år 1930 en bok om A.O. Freudenthal och ett utdrag ur denna ingår nu i nationshistoriken. Då författaren presenterade Freudenthals tankar under språkstriden skedde detta med en bestämd avsikt, en nutida författare skulle knappast ha behandlat temat ur samma synvinkel. Mona Rautelins perspektiv på Nylands Nation företräder modern kvinnoforskning: hon frågar varför kvinnorna började delta i nationens verksamhet och i detta fall kan man alltså tala om en tolkning. Hon kopplar ihop kvinnornas deltagande i nationens verksamhet med folkbildningsarbetet. Enligt Rautelin "tilläts" kvinnorna delta i nationsverksamheten närmast i en viss bestämd roll som lärare, vilket bestämdes av deras kön. En artikel skriven för femtio år sedan skulle knappast ha granskat temat ur samma synvinkel.

John Strömbergs och Joakim Hanssons uppsatser som behandlar nationens historia fr.o.m. grundandet har placerats i början av boken. De utgör nödvändiga introduktioner med vars hjälp läsaren kan placera in de enskilda artiklarna i ett större sammanhang. Tack vare de grundliga inledningarna av Hansson före varje huvudavdelning faller boken inte sönder i spillror. Uppsatserna har alltså sammanförts i större helheter som behandlar nationens politiska verksamhet, folkbildningsarbetet, nationens utländska kontakter, nationshuset och -samlingarna samt studentlivet.

Att man använt äldre skildringar parallellt med "moderna" texter är alltså innehållsmässigt berikande: boken har därigenom blivit intressant och läsbar för en vanlig läsare. Att använda bidrag från olika tidsperioder är dock inte oproblemiskt. Verkets karaktär fastslogs i det skede då redaktionen beslöt sig för att använda också äldre texter: artiklarna från 1920- och 1930-talet inskränker sig ju snarare till att beskriva än att förklara och ställa frågor. Valet är motiverat eftersom verket inte är avsett att framstå som forskning. Det är sedan en annan fråga i vilken utsträckning nationens verksamhet kan betraktas ur andra synvinklar, som inte nu aktualiserats. Frågan om i vilken mån Nylands Nation genom sin liberala framtoning i slutet av 1800-talet skilde sig från de finskspråkiga nationerna blir här obesvarad. En välkommen frågeställning hade t.ex. varit på vilket sätt nationen – till skillnad från Tavastländska och Savokarelska nationerna – företrädde en huma-

nistisk världsbild eller ifrågasatte kyrkans ställning. Forskningsmässigt skulle boken över huvud ha haft mera att ge om den innehållit jämförelser med de andra nationerna.

*

Av de tre böckerna påminner Johanna Aminoff-Winbergs *Kärliv under 75 år – Åbo Akademis Studentkår 1919–1994* mest om en sedvanlig organisationshistorik. Redaktionskommittén formulerade i ett tidigt skede bokens syften och beslöt att den "skulle struktureras som en heltäckande översikt av de gångna åren, sedda ur det begynnande 1990-talets perspektiv". Författaren har hållit sig inom de givna ramarna; hennes utgångspunkt har uttryckligen varit att skriva en översikt över studentkåren vid Åbo Akademi utan andra målsättningar än att skildra allt vad man under denna tid hunnit med. Aminoff-Winberg har dessutom anlagt ett lokalt perspektiv på sitt tema, hon har inte behandlat studentkåren i en vidare historisk kontext. I boken lever Åbo Akademis Studentkår – eller egentligen de händelser som präglat dess verksamhet – ett eget liv utan några mer omfattande kopplingar till finländsk universitets- och studenthistoria under självständighetstiden. Verkets avgränsade karaktär framgår av att varken Marti Klinges grundläggande verk på området eller mera omfattande undersökningar om 1920- och 1930-talets politiska och idéhistoria ingår i källförteckningen. Den kontext som omger Åbo Akademis Studentkår är inte närvarande i detta verk. Till författarens försvar kan man emellertid fråga sig om en bok på 200 sidor kan förutsättas innehålla något annat än en inskränkt skildring av ett händelseförlopp.

Studentkåren grundades som Studentföreningen vid Åbo Akademi år 1919, d.v.s. samma år akademien inledde sin verksamhet. Åbo saknade studenttraditioner och den nya föreningen var alltså tvungen att själv skapa sådana, en del "lånades" från det universitet som före 1828 funnits i staden, annat övertog man från Sverige. Författaren hänvisar till influenser från Uppsala utan att desto mer söka förebilder för studentkårens verksamhet. På ett liknande sätt framhåller hon att studentkåren på 1930-talet förhöll sig passiv till all politisk verksamhet, för att i samma andedrag hänvisa till motsättningarna mellan Studentkåren och AKS samt till att kontakterna mellan det svenska och det finska universitetets studenter i Åbo helt bröts p.g.a. språkstriden. Författaren har här avstått från att teckna en vidare bakgrund.

Winberg-Aminoff förefaller i flera fall utgå ifrån att läsaren i förväg känner till det hon skriver om. Hänvisningen till Aktiva Studentförbundet (s. 33) eller ordet "spex" (s. 59) kan nämnas som exempel. En annan sak är att akademins speciella karaktär av svenskspråkigt universitet och säte för den svenska kulturen inte framträder i detta verk. Författarens utgångspunkt är att beskriva sitt undersökningsobjekt som en renodlad förening för student-

samvaro. Hon ställer inte frågor eller förklarar sitt objekt närmare, utan nöjer sig med att skildra Studentkårens verksamhet. Denna kritik är inte nödvändigtvis riktad mot författaren; man bör snarare fråga sig om hon givits för trånga ramar för att kunna gå in på mera djupliggande frågor?

Esa Sundbäck

Turismens historia

Taina Syrjämaa (red.), *Matkakuumetta. Matkailun ja turismin historiaa* [Resfeber. Resandets och turismens historia], Turun yliopiston historian laitos, Julkaisuja 31. 230 s. Turku 1994

Trots att resande och massturism hör till vårt sekels mest framträdande fenomen, har dess historia inte i högre grad varit föremål för historieforskningens intresse. Den forskning som förekommit har främst berört resandet under tidigare sekel, typ medeltida pilgrimsfärder eller överklassens grand tours. Det är sålunda ett angeläget ämne Åbo universitets historiska institution fokuserat sig på i ett projekt rubricerat "Nykyajan kansainvälisen massturismin muotoutumisvaihe (n 1880–1970)" [Den nutida internationella massturismens uppkomstfas (ca 1880–1970)]. Det tvärvetenskapliga projektets tonvikt ligger på turismpropaganda, resandet till exotiska platser samt Finland och den internationella massturismen. Hittills har projektet resulterat i avhandlingar pro gradu, en licenciatavhandling, ett antal uppsatser, samt den föreliggande artikelsamlingen, där åtta forskare presenterar sina forskningsresultat i artiklar om vitt skilda fenomen allt från finländsk vodorism i Tallinn till Adolf Hitlers resande.

Bristen på forskning kring massturismen som fenomen och dess historia berörs av docent Auvo Kostiaainen. Han nämner det norditalienska forskningscentret CIRVI, där man koncentrerar sig på en analys av tidigare seklers kulturpersonligheters reseberättelser och universitetet i Gent, där man genomför ett projekt kring de belgiska badorternas utveckling, som de i stort sett enda institutioner där man genomför projekt av samma typ.

Den moderna sällskapsresans födelse brukar förläggas till år 1841 då Thomas Cook (1808–1892) samlade 570 deltagare på sin första marknadsförda exkursion med tåg från Leicester till ett nykterhetsmöte ett par mil därifrån. J. Anne Ahtola beskriver hur Cooks familjeföretag förvandlas till en brittisk institution med filialer runt om i världen. 1890 skrev företaget ut 3,3 miljoner resebiljetter från sina kontor i fem världsdelar. Tio år senare hade antalet mer än fördubblats.

Cooks roll i massturismens historia kan knappast överdrivas. Thomas

Cook ledde själv år 1872 den första organiserade jorden runt-resan, som räckte över sju månader. När Suez-kanalen högtidligen invigdes 1869 följde Cook efter kejsarinnan Eugénies lustjakt i en chartrad passagerarbåt. Han insåg snabbt kanalens betydelse, och vilka möjligheter strömmen av resenärer till och från det brittiska Indien öppnade i Egypten. Ett decennium senare hade Cook skaffat sig monopol på ångbåtstrafiken på Nilen och blivit en av Egyptens största privata arbetsgivare. Vintern 1897–98 förde företaget 50.000 resenärer till Egypten, främst amerikaner och engelsmän.

Cook var en banbrytare också inom turismen till Palestina, där bristen på järnvägar och hotellrum var stor. Den första sällskapsresa var en treveckors ridtur till bl.a. Damaskus, Betlehem, Döda havet och Jerusalem, där gruppen förde med sig sin egen tält- och lägerutrustning, komplett med mattor, väggbonader och porslinskärl. De omkring 30-40 deltagarna följdes av 100 tjänare och vaktmän. Cooks ryktbarhet gjorde att företaget år 1898 fick äran att organisera kejsar Wilhelm II:s resa till det heliga landet för flera hundra personer och 300 tält.

Projektets fokusering på turismpropaganda och försök att utveckla och styra resandet representeras i föreliggande arbete av *Taina Syrjämaa*, som reder ut den statliga italienska turismorganisationens rötter i en uppsats. Statsmakten i Frankrike, Tyskland och Österrike-Ungern började visa intresse för turismen vid sekelskiftet, medan det i Italien dröjde till efter första världskriget innan staten engagerade sig i ett försök att organisera turismen, för att dra till sig besökare och utländsk valuta i konkurrens med andra stater, genom att etablera den statliga turismorganisationen ENIT.

Finländarnas resevanor behandlas i flera uppsatser. *Reino Kero* har undersökt amerikafinländarnas resor hem till Finland. Den första sällskapsresan från USA till det gamla hemlandet organiserades 1912, och resandet blommade upp under mellankrigstiden, för att sedan abrupt avbrytas för en tid av kriget. När turismen sedan återupptogs började de första grupperna anlända med flyg, även om de flesta resenärerna ännu under hela 1950-talet anlände med fartyg. Den sista fartygslasten amerikafinländare anlände med legendariska Gripsholm år 1973 till Köpenhamn, varifrån de fortsatte med annat fartyg till Helsingfors.

Finländarnas nu åter blomstrande Estlandsturism berörs i ett par uppsatser. *Marko Lehti* kartlägger turismens rötter sedan intresset väckts på 1860-talet och betonar speciellt fennomanernas bild av Tallinn, som av dem upplevdes som "utländsk". Den medeltida stämningen sågs av fennomanerna som något negativt, trots att den t.ex hos tyska resenärer redan på den tiden väckte beundran. De gamla Tallinn-hotellens historia utreds av professor *Kalervo Hovi*. De anrika 1800-talshotellen i Gamla stan gick skiftande öden till mötes när sovjettiden började, och de hotell dagens resenärer frekventerar är vanligen byggda efter kriget. I uppsatsen berörs också stadens utveckling som nöjesstad och vad hotellen kunde erbjuda i form av mat, dryck och prostitution.

Vanliga Tallinnresenärer har säkert stor behållning av Hovis artikel, som innehåller intressanta anekdoter om t.ex. Hotel Toome vid foten av Domberget. Hotellet renoveras för närvarande för att bli estniska statens gästhotell. När sovjetmakten förstatligade anläggningen hette hotellet Bristol, men ursprungligen är detta gamla Hotel St Petersburg från 1850. 1919 var hotellet en bas för finska frivilliga, och Hovi berättar bl.a. hur en jägarlöjtnant efter en våt kväll i staden red direkt upp till tredje våningen. Problemet var bara att hästen vägrade gå ner tillbaka. Hur som helst, hotellet stod inför en grundlig renovering när finländarna åkte hem.

Litet utanför ramen för projektets målsättningar faller måhända Eero Kuparinen's bidrag – en drygt sextio sidor lång uppsats om Adolf Hitler och hans syn på resande. Författaren behandlar detaljerat Hitlers egna – tämligen begränsade – erfarenheter av utlandsresor. Framställningen blir snarare en ren personhistorisk essä än bidrag till turismens historia – t.ex. Hitlers frontbesök måste nog anses som en tärnliga speciell form av turism. Intressantare ur massturismhistorisk synvinkel är Hitlers planer för tyskarnas resande efter kriget. Källmaterialet utgörs av de anteckningar om Hitlers långa monologer/bordssamtal, som gjordes i det tyska högkvarteret under kriget. I dessa samtal presenterade Hitler sina visioner om hur Krimhalvön skulle förvandlas till tyskarnas egen Riviera, "Gothenland", dit man skulle ta sig med snabbgående jättetåg eller längs raka trefiliga motorvägar. Andra platser som Hitler hade planer för var den kroatiska kusten, de brittiska kanalöarna och Kreta, som han ville göra till ett semestercentrum för organisationen KdF (Kraft durch Freude).

Som ett första resultat av universitetets intressanta projektet är föreliggande arbete ett tämligen läsvärt och välkommet bidrag till turismens historia, om än något ojämnt och fragmentariskt till framställningen. Det är med intresse man väntar på fortsättningen.

Sture Lindholm

Finland på världsutställningarna

Peter B. MacKeith – Kerstin Smeds: *The Finland pavilions. Finland at the universal exhibitions 1900–1992*. 184 s. Kustannus Oy City 1993

Världsutställningarna har allt sedan den som försigick i Kristallpalatset i London varit stora och ståtliga turistevenemang. Nationernas bedrifter på kulturens och teknologins vädjöbanor har där tävlat med varandra, gång efter annan i allt praktfullare miljö. Storfurstendömet Finland deltog första

gången i en världsutställning år 1862 och den första egna utställningspaviljongen hade landet i Paris år 1889. På 1900-talet har Finland sammanlagt tio gånger deltagit i världsutställningar, i Paris 1900 och 1937, i Barcelona 1929, i Antwerpen 1930, i Bryssel 1935 och 1958, i New York 1939–40, i Montreal 1967 och i Osaka 1970. Finlands senaste framträdande på en världsutställning försiggick i Sevilla 1992, samma år som republikens 75-åriga självständighet firades. Dessutom har Finland oavbrutet deltagit i olika internationella utställningar för konstindustri.

Syftet med Finlands deltagande i utställningarna har alltid varit att synliggöra landet internationellt, först som enskild nation och sedan som självständig republik. Viktigt har också varit att placera in Finland i den västliga och skandinaviska kulturkretsen. Deltagandet har ofta varit beroende av enskilda individers personliga engagemang, men genom intensiva prestationer har man utan undantag uppnått stor publicitet. Finlands deltagande har alltid väckt uppmärksamhet utomlands och passioner i hemlandet.

I den inhemska diskussionen har Finlands deltagande i världsutställningarna och i internationella utställningar överhuvud, upprepade gånger lyfts fram som ett centralt sätt att demonstrera och skapa en Finlandsbild. Deltagandet i 1950-talets triennaler omnämns rentav i bredd med olympiska spelen 1952. Särskilt den finska designens rykte – också i hemlandet – grundar sig i hög grad på framgångarna på internationella arenor. Ändå har det inte forskats särskilt mycket i vilka motiv som låg bakom deltagandet i utställningarna, i utställningsprogrammen och hur utställningarna förverkligades konkret. *Finland pavillons* strävar till att fylla denna brist och till att analysera hur man i samband med världsutställningarna har uttryckt den finska identiteten.

Boken består av två delar. Kerstin Smeds analyserar i artikeln "The image of Finland at the World Expositions 1900–1992" förhållandet mellan utställningar och idéklimat vid tidpunkten för varje exposition samt utställningarna som uttrycksmedel för nationell självförståelse i allmänhet. Varför deltog man i expositionerna och hur skapades Finlandsbilden? Peter MacKeiths andel "Architecture and image in the Finland Pavillions" behandlar själva paviljongerna. Dessa utgjorde ett konkret uttryck för utställningsidéerna, fastän paviljong och utställning ofta förverkligades som skilda projekt. Undantaget utgöres av Alvar och Aino Aaltos helhetskonstverk i New York år 1939, då arkitektparet också arrangerade hela utställningen.

Arkitektonisk image har spelat en central roll för att konkretisera de olika nationerna och paviljongerna har uppfattats återge både tidsanda och de nyaste strömningarna. Många paviljonger – som Le Corbusiers kända boendemaskin Pavillion de l'Esprit Nouveau vid utställningen för konstindustri i Paris år 1925 – har sålunda blivit t.o.m. mycket berömda i arkitekturhistorien, fastän byggnaderna i allmänhet senare rivits. MacKeith granskar å ena sidan utställningspaviljongernas byggnadshistoria i förhållande till periodens

arkitektur och arkitektens livsverk samt å andra sidan paviljongernas betydelse för finländsk byggnadskonst. Hans bidrag är den första arkitekturhistoriska helhetsöversikten över Finlands utställningspaviljonger. Det kompletterar Smeds' bidrag genom att för sin del påvisa hur form och innehåll tjänat varandra då Finlandsbilden förmedlats vid utställningarna.

Författarna visar hur Finlands deltagande i världsutställningarna illustrerar problemet att finna en finsk identitet: I vilken mån är Finland annorlunda och egenartat och i vilken mån är landet en del av den västliga kulturen och teknologin? Anslutningen till Europeiska unionen har åter gjort dessa frågor aktuella. Mot varandra står fortfarande å ena sidan en urban och modern, sekulariserad, värld och å andra sidan ett inåtvänt mytiskt Skogsfinland. Världsutställningarna, som arrangeras just med tanke på att nationerna skall kunna föra fram sin egenart, är i detta avseende både ett utomordentligt tacksamt och ett ständigt aktuellt forskningsobjekt.

Enligt Smeds' uppfattning har man med Finlands utställningar strävat till att förverkliga två olika uttryck. Dessa återspeglar just det moderna och det traditionella, konflikten mellan nationellt och internationellt i vårt idéklimat. I detta sammanhang träder världsutställningen i Paris år 1900 och 1939-40 års utställning i New York fram som särskilt viktiga. De representerar de båda huvudlinjerna, som alternerat i finländarnas självuppfattning.

Som bekant var deltagandet i utställningen år 1900 i stor utsträckning en politisk fråga. Nationen sökte sina former på kulturens alla områden. Att på nationalromantiskt vis poängtera nationens egenart var ett mål som konkretiserades i Paris år 1900. Paviljongen som planerats av arkitekterna Eliel Saarinen, Herman Gesellius och Armas Lindgren, mottogs då i Europa som en frukt av en ursprunglig och kraftfull finsk skaparanda. Trions paviljong och interiören som utformats av Gallen-Kallela åstadkom en intensiv helhetsverkan. Egenarten byggdes upp av element som kreativitet och kontakt med naturen, samma element som sedermera etablerat sig som grundläggande beståndsdelar i finländsk image. På 1950- och 1960-talen, då Finland blev känt som ett designens mönsterland, öste utställningarna just ur den exotiska naturmystiken. Den hade då blivit en väsentlig del av formgivningens kanon i Finland och när de finländska konstnärerna började vinna framgångar på de internationella arenorna, omfattades konstindustrin som en del i den officiella bilden och designen godkändes som en del av marknadsföringen.

Efter första världskriget vände sig Finland liksom andra europeiska länder inåt och inlät sig på att bygga upp en självständig republik. Jämsides med att nationen byggdes upp med den nationella självmedvetenhetens och till och med skrytsamhetens kraft, rörde sig dock omvärlden i modern riktning. Även denna process följdes i Finland. Smeds påvisar hur konflikten mellan nationellt och internationellt under mellankrigstiden konkretiserades medan man strävade att förmedla en finlandsbild. Från 1929 till andra världskriget, deltog Finland årligen, utom under depressionsåren 1931 och 1932 i inter-

nationella utställningar. Också världsutställningar arrangerades under dessa år tätare än någonsin: i Barcelona 1929, i Antwerpen 1930, i Bryssel 1935, i Paris 1937 och i New York 1939–40. Finska staten var dock ännu inte i detta skede särskilt ivrig att stöda utställningsaktiviteterna. Statliga medel skulle efter depressionsåren användas för projekt som mer omedelbart alstrade kommersiell vinst. Att skapa image uppfattades ännu inte som ett centralt delområde inom exportbefrämjandet.

Också senare har industrin haft svårt att acceptera att tyngdpunkten vid världsutställningarna förskjutits från den traditionella industriutställningen i riktning mot att uttrycka nationell image. Denna konflikt syntes fortfarande i Sevilla. Motsättningen mellan de estetiska utgångspunkterna och sponserernas intressen var pinsamt uppenbar då man skulle ställa ut.

Då det offentliga intresset och stödet saknades, skapade de internationellt medvetna arkitekterna och formgivarna på ett ganska självständigt sätt en Finlandsbild utomlands. Allt medan det officiella Finland, så som Smeds uttrycket det, fortfarande odlade tanken på stamfrändskapen. Utställningsverksamheten hade också koncentrerats i rätt fåtaliga händer. Fram träder Harry Rönholm, Nils-Gustav Hahl samt Aino och Alvar Aalto. 1930-talets utställningar, vilka började med den industribetonade utställningen i Barcelona, framställde sålunda en modern, industrialiserad nation – wellpappens, pappersvalsarnas, järnvägsnätets och den höga utbildningens land.

År 1937 valdes Alvar Aalto till utställningspaviljongens och hela utställningens arkitekt. Han samarbetade med hustrun Aino. De företog sig att förnya det budskap och det formspråk som Finland framträdde med. 1937 års utställning var ännu övning, den egentliga höjdpunkten, ”en modernistisk skog”, iscensattes i New York år 1939. Den traditionella utställningstekniken, vars ändamål i första hand varit att förevisa produkter, fick vika undan för en organisk helhetsverkan, att skapa image. Inom det nya konceptet bildade människa, natur, arbete och levnadskrets en helhet som framställdes genom såväl vetenskap, konst som teknologi. Moderna medel, film och fotografi, togs i tjänst. Med hjälp av dem skapades en helhetsverkan som trängde djupare in i åskådarens sinne än vad som kunnat uppnås genom traditionell utställningsteknik. I hemlandet ryggade man dock för paret Aaltos synsätt som alltför smalt och elitistiskt. Det uppfattades som betänkligt radikalt och man önskade i stället en bredare och folkligare uppställning, enkannerligen på de konkreta föremålens nivå.

Smeds dokumenterar Alvar Aaltos kreativa grepp om den finska identiteten och följer i sin analys samma linjer som Göran Schildt. Utställningsverksamheten gav Aalto möjlighet att konkretisera sin samhällssyn inför en bred internationell publik. Fastän Aalto utnyttjade den finska identitetens mytiska grundelement, skogen, var han ändå med sitt rationella sinne främmande för romantik och för att skapa myter.

Betraktat från 1995 års perspektiv, verkar det som om Aaltos funktionella utopi förblivit ensam i sin elitism. Finlandsbilden hade just inte förändrats

då landet efter en lång paus åter deltog i världsutställningen i Sevilla under självständighetens jubileumsår 1992. Finlands paviljong, "Helvetinkolu", som planerats av arkitektgruppen Monark och som väckte uppmärksamhet, företedde i och för sig ett nytt formspråk. Men byggnadens och utställningens budskap talade med 1950-talets, eller som Smeds säger, rentav med sekelskiftets språk: den finska identiteten formas av naturens, kreativitetens och arbetets treenighet.

Naturens och tystnadens mystiska närvaro kunde förnimmas i Helvetinkolus inre. Näverkontarna, puukko-knivarna och kalakukkorna förmedlade samma nationalromantiska synsätt, fastän i en mycket sofistikerad och njugg miljö, som paviljongen från år 1900. Jämfört t.ex. med den norska grannpaviljongens bensinstations-arkitektur och svenskarnas glättiga tillfällighetsbygge, visade Finlands paviljong än en gång att finländarna fortfarande uppfattar sig själva mycket allvarligt.

I ett annat sammanhang dryftar Smeds den mycket omtalade nedgången i finländsk design på 1970- och 1980-talen. Några förmågor trädde inte fram före den nya stjärnkulten i slutet av 1980-talet. Den estetiskt renodlade finlandsbilden i Sevilla återgav, så vitt jag förstår, just denna ett par generationer breda lucka i designens värld.

I en bok där framställningen innebar huvudrollen, är det ett nödvändigt hjälpmedel för skribenten att visualisera ämnet. Illustreringen i *Finland pavilions* förmedlar en verklighet som, med Mac Keiths ord, existerar endast i våra minnen. Gesellius, Lindgrens och Saarinen's utställningspaviljong från år 1900 är ett exempel på en ännu levande verklighet, trots att själva byggnaden rivits för snart hundra år sedan. Kimmo Frimans lay out kompletterar bokens innehåll. Också utförandet i sig är ett bevis på hur kraftigt de små verkningsmedlens estetik blivit omfattad som en grundläggande nationell dygd. Boken reflekterar ett mycket snarlikt formspråk som det arkitekt Juhani Pallasmaa använde vid uppsättningen i Helvetinkolu-paviljongen i Sevilla. Bildmaterialet är mångsidigt, vackert och delvis förut opublicerat. Beklagligtvis är trycket på flera ställen mycket grått och nyanslöst. Olägenheten är karakteristisk inte blott för denna bok, utan bristen på kontraster verkar snarast vara regel i inhemskt boktryck.

Det kan te sig som en banal upprepning, men det är ändå på sin plats att konstatera: Det är av väsentlig vikt att det som i detta fall publiceras undersökningar på andra än de inhemska språken som pejlar bakgrunden till de centrala diskussionsfrågorna i Finland.

Minna Sarantola-Weiss

Medarbetare i detta nummer:

Max Engman, fil.lic. (disp.), professor, Åbo Akademi; *C.J. Gardberg*, fil.dr, statsarkeolog em., Helsingfors; *Kai Häggman*, fil.dr, forskare, Helsingfors; *Sture Lindholm*, fil.mag., Karis; *Thomas Lindkvist*, fil.dr, docent, Stockholms universitet; *Maria Lähteenmäki*, fil.dr, assistent, Helsingfors universitet; *Jan Löfström*, fil.dr, Helsingfors; *Pirjo Markkola*, fil.dr, assistent, Tammerfors univiersitet; *Jochim Mickwitz*, fil.dr, forskare, Helsingfors; *Anne Ollila*, fil.dr, docent, Åbo universitet; *Alexandra Ramsay*, fil.dr, forskare, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Minna Sarantola-Weiss*, fil.lic., Helsingfors; *Olle Sirén*, fil.lic., professor, Lovisa; *Kent Sjöblom*, fil.kand., forskare, Helsingfors; *Göran Stjernschantz*, fil.mag., professor, Helsingfors; *Esa Sundbäck*, fil.lic., assistent, Åbo universitet; *Lars-Göran Tedebrand*, fil.dr, professor, Umeå universitet; *Nils-Erik Villstrand*, fil.dr, docent, arkivchef, Svenska litteratursällskapet i Finland; *Anna-Maria Åström*, fil.dr, docent, forskare, Helsingfors.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av följande bidrag i detta nummer: uppsats och recension av Minna Sarantola-Weiss (övers. Thomas Westerbom), recensioner av Kai Häggman (övers. Henrik Meinander), Maria Lähteenmäki (övers. Lars-Folke Landgren), Pirjo Markkola, Anne Ollila (övers. Max Engman) samt Esa Sundbäck (övers. Pertti Hakala).

Publikationer utgivna av Finska Historiska Samfundet

Cay Sevón

VISIONEN OM EUROPA

- Svensk neutralitet och europeisk återuppbyggnad 1945-1948

Sverige var neutralt och stod därför inte högt i kurs hos segrarna efter andra världskriget. Landet varekonomiskt starkt med intressen i europeisk återuppbyggnad. Dess ledning arbetade för en odelad värld. Ändå hade bara tre år gått innan Sverige själv var i behov av lån och anhöll om Marshallhjälp. Cay Sevóns bok är en djupdykning i Sveriges och stormaktenas relationerna under åren 1945-1948. Undersökningen är en narration, där Östen Undén, Gunnar Myrdal och Dag Hammarskiöld har huvud-rollerna. Pris 120 mk

Joachim Mickwitz

FOLKBILDNING, FÖRETAG, PROPAGANDA

- Den finska icke-fiktiva filmen på det fält där nationellt symbolgods skapades under mellankrigstiden

I denna bok problematiseras förhållandet mellan icke-fiktiv film och det omgivande samhället, genom att undersöka vilka tendenser och vilken samhällssyn som förmedlades via de finska icke-fiktiva filmerna under mellankrigstiden. Politik hängde intimt samman med frågan om världsbild och socialt medvetande och filmen var med om att skapa dessa. Pris 120 mk

Försäljning och beställningar:

TIEDEKIRJA, Kyrkogatan 14, 00170 Helsingfors, tel. +358+0+635 177.

Bli medlem i Finska Historiska Samfundet !

FHS välkomnar alla historievänner i Samfundets verksamhet.

- Medlemsavgift 75 mk

- "Jäsenlehti" 4 gånger fritt per år

- Ett nummer av Historiallinen Arkisto fritt per år

- 25 - 30 % medlemsrabatt på alla Samfundets egna samt 11 andra sällskaps publikationer (bl.a. Svenska litteratursällskapet i Finland)

- 40 mk rabatt på prenumerationsavgiften av Historiallinen Aikakauskirja

- Samfundets över 3 år gamla publikationer för 50 mk/st.

Anmäl dig till Samfundets kansli:

Tel. +358+0+440 369, fax +358+0+441 468

Innehåll

Max Engman: De finländska fångarna på Dünaburg	409
Joachim Mickwitz: Film, politik och estetik. Filmklubben Projektio och 1930-talets kulturklimat i Finland	424
Minna Sarantola-Weiss: Mjukare bekvämlighet. Konsumtionssamhällets genombrott ur ett soffperspektiv.	442
Granskningar:	
Christian Ahlström: Spår av hav, yxa och penna. Historiska sjöolyckor i Östersjön avspeglade i marin- arkeologiskt källmaterial. Av Thomas Lindkvist	457
Beatrice Moring: Skärgårdsbor. Hushåll, familj och demografi i finländsk kustbygd på 1600-, 1700- och 1800-talen. Av Lars-Göran Tedebrand	461
Rita Bredenfeldt: Tidigmoderna företagarstrategier. Järnbrukens ägar- och finansieringsförhållanden under 1600-talet. Kustaa H.J. Viikuna, Valtakunna eduksi, Isänmaan kunniaksi, Ruukin- patruunalle hyödyksi. Suomen rautateollisuus suurvalta-ajalla. Av Olle Sirén	465
Arne Jansson (utg.): Johan Rosenhanes dagbok 1652-1661. Av C. J. Gardberg	472
Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark (red.): Tänka, tycka, tro. Bryta, bygga, bo. Svensk historia underifrån. Av Nils Erik Villstrand	475
Kristiina Kalleinen: Suomen Kenraalikuvernementti. Kenraalikuvernöörin asema ja merkitys Suomen asioiden esittelyssä. Av Max Engman	479
Olle Sirén: Lovisa stads historia 1745-1995. Av Göran Stjernschantz	483
Panu Pulma & Oiva Turpeinen: Pikkukaupungin unelmia. Kajaani 1906-1976. Av Anna-Maria Åström	487
Claes Ekenstam: Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdaning i Sverige 1700-1950. Av Kench Sjöblom	492
Tuula Juvonen: Sukupuoli ja halu Hilda Käikikosken kirjeenvaihdossa ja päiväkirjoissa. Av Jan Löfström	495
Karin Johannisson: Den mörka kontinenten. Kvinnan, medicinen och fin-de-siècle. Ulla Wikander (red.): Det evigt kvinnliga. En historia om förändring. Av Alexandra Ramsay	498
Pirjo Markkola: Työläiskodin synty. Tamperelaiset työläisperheet ja yhteiskunnallinen kysymys 1870-luvulta 1910-luvulle. Av Anne Ollila	502
Maria Lähteenmäki: Mahdollisuuksien aika. Työläisnaiset ja yhteiskunnan muutos 1910-1930-luvun Suomessa. Av Pirjo Markkola	506
Anne Ollila: Suomen kotien päivä valkenee... Marttajärjestö suomalaisessa yhteiskunnassa vuoteen 1939. Av Kai Häggman	511
Elna Katainen: Akkain aherrusta aatteen hyväksi. Suomen Naisten Demokraattinen Liitto 1944-1990. Av Maria Lähteenmäki	516
Laura Kolbe: Sivistyneistön rooli - Helsingin Yliopiston Ylioppilaskunta 1944-1959. Joakim Hans- son & Lars Folke Landgren (utg.): Stark ström med egna vågor går genom hafvet. Nylands Nation 1643-1993. Johanna Aminoff-Winberg: Kärniv under 75 år. Åbo Akademis Student- kår 1919-1994. Av Esa Sundbäck	518
Taina Syrjämaa (red.): Matkakuumetta. Matkailun ja turismin historia. Av Sture Lindholm	529
Peter B. MacKeith & Kerstin Smeds: The Finland Pavilions. Finland at the universal exhibitions 1900-1992. Av Minna Sarantola-Weiss	531

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Bergsgatan 6 A 9, 00100 Helsingfors

Prenumerationspris 1995: Mk 135,- Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 35,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbok-
handeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.